

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

А.С. Москальова, О.В. Брюховецька

**ПСИХОЛОГІЯ:
ВСТУП ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ**

Навчально-методичний посібник

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2011

ББК 88я73
М82

Рецензенти: *В.В.Москаленко*, д-р філос. наук, проф. (Інститут психології ім. Г. С. Костюка) АПН України
О. І. Бондарчук, д-р психол. наук, проф. (Університет менеджменту освіти)
О. А. Туриніна, канд. психол. наук, доц. (Міжрегіональна Академія управління персоналом)

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 9 від 28.10.09)

Москальова А. С.

М82 **Психологія: вступ до спеціальності:** навч.-метод. посіб.
/ А. С. Москальова, О. В. Брюховецька. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. — 216 с.

ISBN 978-617-02-0076-1

Висвітлено питання формування науки психології. Розглянуто утворення і закріплення інтересу у студентів до вибраної професії, розвиток ціннісно-сміслової сфери майбутніх професіоналів, формування уявлення про базу професійних знань і умінь, необхідних для успішного здійснення діяльності, підтримка в усвідомленні зробленого професійного вибору.

Для студентів вищих навчальних закладів освітньо-кваліфікаційних рівнів – бакалавр і магістр. Може бути корисним усім, хто цікавиться питаннями психології.

ББК 88я73

© А. С. Москальова, О. В. Брюховецька, 2011

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2011

ISBN 978-617-02-0076-1

© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011

ЗМІСТ

Передмова 5

Розділ I

Становлення психології як науки 9

Модуль I

Психологічні основи становлення психології як науки..... 9

Тема 1. Витоки психології як науки.
Психологія і давньогрецька міфологія 9

Тема 2. Історія розвитку психології. Етапи становлення психології як науки..... 13

Тема 3. Основні напрями і підходи психологічної науки 22

Тема 4. Місце психології у системі наук. Галузі психології 31

Тема 5. Предмет, завдання, структура та особливості психології як науки..... 43

Модуль II

Методологія і методи психологічного дослідження 59

Тема 6. Принципи і методологія психологічної науки 59

Тема 7. Класифікація методів психологічного дослідження..... 63

Тема 8. Характеристика основних методів дослідження. .. 70

Тема 9. Характеристика допоміжних методів дослідження..... 84

Розділ II

Практична психологія як галузь психології 116

Модуль III

Основні етапи розвитку практичної психології 116

Тема 10. Види психологічного знання. Відмінність життєвого психологічного знання від наукового 116

Тема 11. Взаємозв'язок і специфіка наукової, практичної і побутової психології 120

Тема 12. Професія психолога. Класифікація професій практичної діяльності психолога..... 125

Тема 13. Психологічна культура практичного психолога. Вимоги до особистості і професійних якостей фахівця 137

Тема 14. Структура практичної психології та її завдання. Особливості діяльності психологічних служб у різних соціальних сферах.154

Модуль IV

Психологічний практикум..... 184

Завдання 1. Складання таблиці характеристик типів особистості 185

Завдання 2. Написання поведінкового портрета за даними спостереження 189

Завдання 3. Експрес-тест “Художник чи мислитель?” 191

Завдання 4. Методика “Чи гарний ви психолог?” 194

Завдання 5. Дослідження темпераменту 196

Завдання 6. Дослідження сили волі особистості. 200

Завдання 7. Дослідження комунікативних та організаторських схильностей 203

Тематика рефератів 208

Список використаної літератури 210

ПЕРЕДМОВА

Психологія, поза сумнівом, особлива наука, яка стоїть дещо окремо від інших і є не зовсім звичайною наукою. На думку багатьох фахівців — це мистецтво, від ступеню оволодіння яким залежить життєвий успіх будь-якої сучасної людини, що вважає себе культурною та освіченою. Сучасне суспільство звертає значну увагу на людину і все повніше враховує її зростаючу роль у різних сферах життєдіяльності. Серед учених, економістів, керівників підприємств з кожним роком збільшується кількість тих, хто вважає, що в ХХІ ст. головує місце серед усіх наук посяде психологія. Тому особливого значення набуває вивчення психології, її основних методологічних категорій і методів, ознайомлення з основними аспектами діяльності професійного психолога (як суб'єкта практичної та наукової діяльності), етичними нормами та принципами в діяльності практичного психолога.

Дисципліна “Психологія: вступ до спеціальності” — перша на шляху професійного становлення студента, який вибрав цю науку сферою своєї майбутньої діяльності. Її освоєння слугує пробудженню і закріпленню інтересу до вибраної професії, розвитку ціннісно-сислової сфери майбутніх професіоналів, формуванню уявлень про базу професійних знань і умінь, необхідних для успішного здійснення діяльності, підтримки в усвідомленні зробленого професійного вибору.

Зазначена дисципліна є складовою підготовки студентів освітньо-кваліфікаційних рівнів — бакалавр і магістр з психології. Вона повинна максимально сприяти саморозкриттю і самопізнанню першокурсників; пробуджувати інтерес, формувати професійну мотивацію; показати структуру професійних знань і умінь; підвести до усвідомлення етичних принципів і професійної відповідальності; формувати культуру особистості як системної якості, що містить

знання та уміння у сфері психології; забезпечити професійну адаптацію майбутніх психологів на основі вивчення ними предмета, завдань, основних напрямів, підходів, галузей психології, основних методів та категорій психології, допомагати студентам глибше оволодіти знаннями, які відображають зміст і структуру психології; вчити студентів застосовувати основні етичні норми та принципи в діяльності психолога; визначати обсяги знань, які студент повинен опанувати відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики, алгоритму вивчення навчального матеріалу дисципліни, необхідне методичне забезпечення, складові та технології оцінювання знань студентів.

Метою викладання дисципліни є:

- засвоєння понятійно-термінологічного апарату і формування умінь усно або письмово відтворити призначення термінів і понять;
- формування навичок свідомо використовувати цей апарат при подальшому вивченні психології;
- вивчення предмета, завдань, основних напрямів, підходів, галузей психології, методів та категорій психології;
- здобуття умінь застосовувати набуті знання на практиці, особисто та у майбутній професійній діяльності;
- застосування основних етичних норм та принципів у професійній діяльності.

Завдання вивчення дисципліни полягає:

- в обговоренні ролі психології і психологічної культури в сучасному суспільстві;
- в ознайомленні недавніх абітурієнтів зі специфікою професійної діяльності психолога, допомозі в усвідомленні мотивації вибору майбутньої професії;
- у виявленні специфіки життєвого і науково-психологічного знання, відмінностях між академічною, практичною і нетрадиційною психологією;
- в ознайомленні з видами діяльності професійного психолога;
- в ознайомленні з психологією як наукою, її сучасними галузями, методами дослідження і практичного досвіду;
- у розкритті сутності основних понять, напрямів, підходів і галузей психології;
- у вивченні основних методів і категорій психології;

- у вивченні етичного кодексу психолога;
- в отриманні уявлень про міжнародні аспекти розвитку сучасної психології, ознайомленні із зарубіжними професійними психологічними співтовариствами;
- у професійній адаптації майбутніх психологів.

Особливості методики викладання передбачають поєднання лекцій з активними формами навчання. Водночас наголошується на самостійній індивідуальній роботі студентів. Досягнення цілей і завдань дисципліни “Психологія: вступ до спеціальності” можливе за умов засвоєння змісту шляхом опанування трьох самодостатніх блоків: теоретичного матеріалу, практичної та самостійної роботи.

Навчальну базу дисципліни становлять знання, отримані при вивченні курсів: “Філософія”, “Загальна психологія”, “Соціальна психологія”, “Педагогіка та психологія”, що спрямовані на розкриття основних аспектів діяльності професійного психолога (як суб’єкта практичної та наукової діяльності), а також показано зв’язок психології з іншими науками, розглянуто основні методологічні категорії психології, представлено методи дослідження у практиці психологів, визначено основні етичні норми та принципи в діяльності практичного психолога. Таким чином, вивчення курсу передбачає оволодіння теоретичними знаннями в галузі основ психології, загальної і соціальної психології, етичних принципів і норм психолога.

Після вивчення дисципліни “Психологія: вступ до спеціальності” студенти повинні **знати**:

- предмет і завдання курсу “Вступ до спеціальності”;
- основні терміни і поняття психології;
- різні види психологічного знання, галузей сучасної психології;
- місце та завдання сучасної психології у системі наук;
- основні методологічні категорії психології;
- про методи психологічного дослідження;
- типи психологічної професійної діяльності;
- творчі біографії вітчизняних і зарубіжних психологів;
- специфіку професійної діяльності і становлення майбутнього психолога в системі освіти;
- про роль психолога у сучасному суспільстві;
- основні етичні норми та принципи в діяльності психолога;

уміти:

- застосовувати отримані знання, усно або письмово відтворити призначення термінів і понять;
- розрізняти галузі сучасної психології;
- розрізняти види психологічного знання;
- застосовувати знання про специфіку професійної діяльності і професійного становлення майбутнього психолога в системі освіти практично.

МАУП

СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Модуль I. Психологічні основи становлення психології як науки

Що таке психологія? Насамперед — це досить цікава і важлива для людини наука. Правда, здивувати нині людину чим-небудь не так-то вже й легко, адже наше сьогодення наповнене дивовижними відкриттями і зверненнями в соціальній, науковій, політичній та економічній сферах. І все-таки, найзагадковіші далеко ще не вивчені до кінця таємниці знаходяться в самій людині й особливо у її психічній діяльності. Тож наскільки сильною духовно є людина, якщо їй вдалося відкрити й обґрунтувати різноманітні закономірності людського буття і загадкового Всесвіту. Мабуть, найзагадковішим і надалі залишається її мозок — маленька крихітка порівняно із Всесвітом, яка вміщує у собі Всесвіт з усіма чудесами, законами, властивостями і силами. Ось чому з усіх відомих чудес — найдивовижнішим чудом є сама людина.

Тема 1. Витоки психології як науки. Психологія і давньогрецька міфологія

Психологія — наука, що вивчає психічну діяльність людини. На думку ряду психологів, протягом багатьох століть ця наука була галуззю описових знань. Психологічні знання виступали побічним продуктом діяльності лікарів, філософів, фізіологів та ін. Пояснення природи виникнення психічних явищ завжди викликало певні труднощі.

Термін *психологія* у перекладі з грецької означає “вчення про душу”. Об’єктом вивчення психології є найскладніша сфера життєдіяльності людини — психіка. Складність її як явища, зумовлена тим,

що вона є вищим продуктом біологічного та суспільного розвитку живих істот. Функціональний бік психіки — це засіб орієнтування організму в навколишньому світі й регулятор поведінки в динамічних умовах середовища. Психічна активність людини спрямовується на різні об'єкти. Задовольняючи свої матеріальні (органічні) та духовні потреби як важливу умову життя, вона шукає й отримує з навколишнього природного та соціального середовища необхідні для цього джерела, здобуває знання, планує особисті дії, визначає засоби та шляхи їх здійснення, напружує сили, щоб досягти поставленої мети, переживає успіхи та невдачі. Усе це становить психічну діяльність людини, яку вивчає наука психологія.

Найперші з відомих уявлень про душу відносяться до архаїчного суспільства (*міфологічний період*) і позначаються терміном *анімізм*. Анімістичні уявлення про душу наближали її до повітря, тобто пов'язували з матерією. Міфологічне про душу повністю підпадало під уявлення про фатум, невідтворюваність заздалегідь визначеної долі, протистояння якій — марна справа. Свідомість людини характеризувалася як синкретизм — первісне злиття людини зі світом та суспільним оточенням.

Найдавніші спроби науково пояснити психіку зафіксовані у давньоєгипетському папірусі — “Пам'ятці мемфіської телеології” (кінець 4 тис. до н. е.), де вперше описується механізм психічної діяльності. Центральним органом визнано серце людини, яке “усякій свідомості дає підніматися”. При цьому мова повторює усе “замислене серцем”.

Слід зауважити, що у стародавніх китайських медичних книгах (наприклад, у “Книзі про внутрішнє” — VIII ст. до н. е.) головним органом, або “князем тіла”, з яким пов'язана психічна діяльність, також названо серце.

Пізніше було встановлено зв'язок психічної функції з мозком. У давньокитайських медичних працях закладається вчення про темперамент. За основу китайські, а також індійські лікарі брали три елементи — подібне до повітря начало “ці”, жовч та слиз. Залежно від домінуючого елемента вирізняли три типи людей:

- а) сильні, хоробрі, схожі на тигра (з домінуванням жовчі);
- б) рухливі, неврівноважені, як мавпи (з домінуванням “ці”);
- в) малорухливі, повільні (з домінуванням слизу).

Світова психологія зародилася в ученнях стародавніх мислителів,

філософів і лікарів Заходу і Сходу, але родоначальницею сучасної західної психології є Греція, так само як і більшості термінів цієї дисципліни. Перші праці з історії психології датуються VII ст. до н. е. — це роботи філософів еллінізму. Попередники багатьох сучасних теорій мають саме таке походження. Так, емпіризм Д. Локка спочатку був присутній у міркуваннях Демокріта, Епікура і Аристотеля, а когнітивна психологія мала своїх попередників в скептицизмі і вірі в раціоналізм, яку демонстрували Піфагор, Демокрит, Анаксагор, Сократ, Платон і Аристотель.

Платон наголошував на взаєминах природи і виховання (природи і культури), і його інтуїтивне трактування ролі сновидінь у психіці набагато передбачило концепцію несвідомого З. Фрейда. Він стверджував, що під час сну душа звертається до зовнішніх і внутрішніх впливів і висловлює бажання, які не визначилися в активному стані бадьорості. Роздуми Платона про тіло і його відносини зі світом розуму, бажань і відчуттів містять дивовижне інтуїтивне передбачення пізніших наукових поглядів.

Так, уявлення Аристотеля вплинули на рішення багатьох проблем у галузі психології. Відомий філософ описав п'ять відчуттів і зміст свідомості, зазначаючи при цьому, що розум є божественним, а отже, — священним.

Прикладна психологія також бере свій початок в епоху еллінізму. Ідеї Платона і Аристотеля були не тільки теоретичними, а й зачіпали соціальне і політичне життя. Філософи вказували на можливість використання психологічного знання для поліпшення якості життя, намагалися його застосувати для встановлення взаємин між жителями Афін та між громадянами і державою у таких сферах, як законодавство, освіта, добробут, права людини. Олімпійські ігри надихнули ідеєю взаємодії душі і тіла й існували в межах соціальної системи, яка значно вплинула на процес інтеграції особи і самоактуалізації її громадян. Явища сновидінь, екстазу, сомнамбулізму, смерті, летаргічного сну, викликаючи стійкий подив у первісної людини, були причиною виникнення уявлень про існування душі поряд з її тілом. Згодом окремі психічні здібності і душа загалом уособлюються в образах міфології (Псюхе, Мнемозіна, Гіпнос та ін.), що є несвідомою проекцією фантазії. Проектовані назовні властивості людини відшліфовуються віками й тисячоліттями, набувають пластичності у казках, анекдотах, історіях, легендах, сказаннях.

Навіть своєю назвою наука психологія зобов'язана грецькій міфології. Уперше слово “психологія” ввів німецький філософ *Христіан Вольф* (1679–1754 рр.) у своїх книгах “Раціональна психологія”, “Емпірична психологія” (*Годфруа Ж.* Что такое психология. — М., 1992).

Досліджуючи взаємозв'язок *психології* та давньогрецької міфології, А. Шмельова зазначає, що ім'я *Психеї* (Псюхе) перекладається як “метелик, подих, душа”. Психея — героїня міфу. Це чарівна земна дівчина неперевершеної краси, яку покохав Купідон (Амур), син Афродіти (Венери). Вже у IV–V ст. вона стала уособленням людської душі (у давні часи душа уявлялася у вигляді птаха, диму, метелика, що залишають тіло людини після смерті). Психея смертна, але отримавши безсмертя, вона перетворюється на символ людської душі, яка, на думку грецьких філософів, до свого земного втілення живе у тісному спілкуванні з добром і красою, — душі, яка шукає свій ідеал. Греки вважали цей міф зразком істинного кохання, вищим виявленням людської душі. У творі відображене вічне прагнення людської душі до всього піднесеного, до краси, яка надає людині вище щастя і блаженство, проте показані і її низькі інстинкти та пристрасті. На думку автора, іменами героїв давньогрецької міфології і античної літератури названі різні психічні явища. Згідно з концепцією З. Фрейда, пам'ять отримала свою назву на честь давньогрецької музи Мнемозіни, а назви несвідомим комплексам дали імена Нарциса, Едіпа і Електри. І хоча практично всі психологи з легкістю оперують поняттями “едіпів комплекс” і “комплекс Електри”, не всі вони читали трагедії Софокла і Еврипіда “Цар Едіп” і “Електора”.

Більшість психологічних термінів, використовуваних у сучасній західній психології — грецького і латинського походження. Наприклад:

Аграфія — порушення письма внаслідок різних розладів мовлення.

Гіпотеза — компонент процесу мислення, що направляє пошук рішення задачі.

Індивідуальність — неповторність, унікальність властивостей людини.

Креативність — творчі можливості (здібності) людини, які можуть виявлятися у мисленні, відчуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності, характеризувати особу загалом.

Темперамент — закономірне співвідношення стійких індивідуальних особливостей особи, що характеризують різні сторони динаміки психічної діяльності.

Характер — індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, що зумовлюють типовий для певного суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах.

Отже, те, що нині називається психологічним знанням, знанням про душу, знанням про людину, її поведінку, вчинки, думки, з'явилося у глибоку давнину й існувало впродовж усього періоду розвитку світових цивілізацій і нерозривно пов'язано з усіма пластами людської культури. Для майбутнього психолога цей культурологічний контекст становить фундаментальне підґрунтя, на якому і буде побудовано професійне знання.

Тема 2. Історія розвитку психології. Етапи становлення психології як науки

Початкові уявлення про психіку пов'язувалися з анімістичними поглядами первісних людей, які вважали, що все на світі має душу. Душу вони тлумачили як загадкову сутність, що керує усіма живими і неживими істотами.

Перші спроби пояснити психічні явища, не опираючись на надприродні сили, були зроблені вже у Стародавньому світі — Єгипті, Китаї, Індії, Греції. Учені знаходять їх у стародавньому єгипетському папірусі “Пам'ятка мемфіської теології” (4 тис. до н. е.), в текстах стародавніх індійських вед, зокрема в *Упанішадах* (1 тис. до н. е.), та китайських медичних книгах (VIII ст. до н. е.). І давні єгиптяни, і китайці органом психіки вважали серце.

З появою філософських ученй намагання теоретично осмислити сутність людської душі починає посідати одне з головних місць. Перші спроби давньогрецької філософії з'ясувати сутність психічного були наївно-матеріалістичними. Так, іонійські філософи, шукаючи матеріальні основи буття, намагалися вивести з нього душу. *Фалес* із Мілета (624–548 рр. до н. е.) вбачав ці основи у воді, *Анаксімен* (588–524 рр. до н. е.) — у повітрі, а *Геракліт* із Ефеса (540–484 рр. до н. е.) — у вогні. “Світ єдиний з усього, — стверджував Геракліт, — не створений ніким із богів і ніким із людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає”. Ці погляди грецьких мислителів поступово навели на думку про загальну одухотвореність матерії.

Демокрит із Абдери (460–370 рр. до н. е.) як і його учитель *Левкіпп* (500–440 рр. до н. е.), *Епікур* (341–270 рр. до н. е.), римський філософ і поет *Тит Лукрецій Кар* (99–55 рр. до н. е.) та інші уявляли душу як сукупність маленьких кулястих і дуже рухливих атомів. Просякуючи тіло, вони надають йому руху. Демокрит першим створив теорію пізнання на основі розрізнення чуттєвих і розумових знань.

Понад дві тисячі років тому видатний давньогрецький мислитель *Сократ* (470–399 рр. до н. е.) на фронтоні дельфійського храму написав: “Пізнай самого себе”. Цей заклик залишається актуальним і в наш час, спрямовуючи пошуки вчених на розкриття людської психіки.

У давній грецькій філософії знайшли своє відображення й ідеалістичні погляди на сутність психіки. Так, засновник філософського ідеалізму *Платон* (427–347 рр. до н. е.) зазначав, що основу буття становлять незмінні і вічні ідеї, блідим відбитком яких є матеріальний світ. Людська душа до свого земного існування перебуває у світі ідей, споглядає їх, а після смерті знову повертається у надчуттєвий світ. Те, про що згадувала душа до переселення у тіло, і породжує знання. Ідеї в душі не виникають під впливом навколишніх речей і явищ. Платон як основоположник *дуалізму* в психології, розглядає тіло та психіку як два самостійні та антагоністичні начала.

Цей дуалізм подолав давньогрецький філософ *Аристотель* (384–322 рр. до н. е.) у своїй праці “Про душу”. Критикуючи платонівську теорію душі, він вказав на необхідність дослідного підходу до вивчення психічної діяльності, вважаючи, що душа є невід’ємним началом лише органічного життя, а не всього матеріального світу. Поступово поняття “душа” дослідники стали застосовувати не до всіх життєвих виявів, а лише до психічних явищ, що сприяло виникненню поняття про свідомість.

У III ст. до н. е. александрійські лікарі *Герофіл* (нар. прибіл. 300 р. до н. е.) та *Еразистрат* (прибіл. 300–240 рр. до н. е.), відкривши нерви, стверджували, що не тіло загалом, а лише його окремі органи (нерви, мозок) нерозривно пов’язані з психікою.

Римський лікар *Клавдій Гален* (129–199 рр. до н. е.) при тлумаченні душі використовував термін “пневма”. На його думку, периферична пневма поєднується з центральною, унаслідок чого душа стає здатною розпізнавати тілесні зміни. Такий підхід ще більше наближав до трактування свідомості як головного феномена психіки.

В епоху Середньовіччя церква, підпорядкувавши собі всі форми ідеології, поставила знання на службу вірі. Завдяки працям давньо-

грецького філософа *Платона* та християнського теолога *Августина Аврелія* (354–430 рр.) поняття “свідомість” набуло ідеалістичного тлумачення. Вважалося, що душа є місцем зосередження знань, і її можна пізнавати лише шляхом інтроспекції (самоспостереження). Попри утиски, гоніння церкви і в ці часи поступово нагромаджується матеріал про анатомо-фізіологічні особливості людського організму.

Вагомий внесок у розвиток науки зробили арабські вчені *Авіценна (Ібн Сіна)* (980–1037 рр.) і *Аверроес (Ібн-Рушд)* (1126–1198 рр.). Авіценна на основі досягнень східної медицини створив матеріалістичне вчення про психіку. Так, афекти він пов’язував із тілесними змінами. Його дослідями було закладено основи майбутнього асоціативного експерименту. Аверроес, видатний знавець надбань Аристотеля, доводив, що той не визнавав індивідуального безсмертя душі, акту створення світу, потойбічного життя, і спрямував тлумачення психічних процесів у матеріалістичне русло, пов’язуючи їх із процесами фізіологічними.

З XVIII ст. розпочинається нова епоха в розвитку психологічного знання. Для неї є характерною спроба осмислити духовний світ людини із загальнофілософських позицій без експериментальної основи.

У вченні видатного французького мислителя *Рене Декарта* (1596–1680 рр.) зародилося поняття про *рефлекс*, як закономірну відповідь організму на зовнішній вплив. Людину він розглядав як “живу машину”, в якій усі життєві процеси, у тому числі й психічні, зумовлені зовнішніми впливами, як робота годинникового механізму спричинена вагою годинникових гир. Декарт дійшов висновку про повну відмінність між тілом і душею: “Тіло за своєю природою завжди подільне, а душа неподільна”. Проте душа здатна породжувати в тілі рух. Він наголошував на провідній ролі свідомості й мислення, акцентуючи їх своєрідність. Це суперечливе дуалістичне вчення породило певні труднощі: як пов’язані в тілі людини фізіологічні і психічні процеси. З вирішенням цієї складної психофізичної проблеми мислитель не справився. Однак його ідеї мали значний вплив на подальший розвиток психології загалом та її методів зокрема.

Дуалізм Декарта — роздвоєння і відрив духовного від матеріального, психічного і фізичного — намагалися подолати у своїх роботах англійський філософ *Томас Гоббс* (1588–1679 рр.) і голландський філософ *Бенедикт Спіноза* (1632–1677 рр.). Матеріаліст Т. Гоббс зводив психічне до фізичного, духовне до матеріального.

Унаслідок розвитку наукових знань про людську психіку поновому почали розглядати предмет вивчення психології. У XVII ст. психологія перестає бути наукою про душу і стає наукою про свідомість.

Під впливом математики німецький мислитель *Готфрід-Вільгельм Лейбніц* (1646–1716 рр.) уперше в історії науки вжив поняття “несвідома психіка”. Він розмежував *перцепцію* (неусвідомлене сприймання) і *apperцепцію* (усвідомлене сприймання, що включає увагу і пам’ять), водночас пропонуючи розглядати психічне життя не як арифметичну суму, а як інтеграл, що перебуває у безперервному розвитку.

На зміну раціоналізму XVII ст., згідно з яким тільки розум дає істинне знання, у XVIII ст. приходять емпіризм і сенсуалізм. *Емпіризм* — напрям теорії пізнання, що на протигагу раціоналізмові проголошує єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід, недооцінюючи значення логічного аналізу і теоретичних узагальнень. *Сенсуалізм* — напрям у теорії пізнання, що визначає відчуття єдиним джерелом знань.

Основоположником емпіричної психології, що спирається на знання, був англійський філософ *Дж. Локк* (1632–1704 рр.). На його думку, досвід має два джерела: діяльність зовнішніх органів чуття (зовнішній досвід) і внутрішню діяльність розуму (внутрішній досвід). Людина народжується на світ без будь-яких ідей, її душа нагадує чисту дошку (*tabula rasa*), на якій досвід виводить свої письмена. Двоакість учення Д. Локка про зовнішній і внутрішній досвід стимулювала розвиток як матеріалістичних, так ідеалістичних концепцій *учіння* — цілеспрямованого засвоєння знань, умінь, навичок соціального досвіду з метою наступного використання їх у практичному житті.

У XVIII ст. у зв’язку з новими відкриттями особливостей нервової системи, які здійснили швейцарський лікар *Альбрехт фон Галлер* (1708–1777 рр.) і чеський анатом *Іржі Прохаска* (1749–1820 рр.), визріло вчення про психіку як функцію мозку. Його започаткували французькі матеріалісти, які вважали, що мислення розпочинається із зовнішніх вражень, а закінчується думкою, яка виражена словами. Між мисленням і думкою відбуваються невідомі процеси у мозку.

На початку XIX ст. англійський невролог *Чарлз Бет* (1774–1842 рр.)

та французький фізіолог *Франсуа Мажанді* (1783–1855 рр.), вивчаючи відмінності між чуттєвими і руховими нервами, запровадили в науковий обіг поняття “рефлекторна дуга”, яке пояснювало найпростіші форми рухових реакцій.

Для набуття психологією наукової самостійності важливу роль відіграло створення *Вільгельмом Вундтом* (1832–1920 рр.) в 1879 р. у Лейпцигському університеті Германії, першої у світі лабораторії експериментальної психології, яку він сам очолив.

В особистості В. Вундта сконцентрувалися об’єктивні суперечності науки, що породили кризову ситуацію у галузі знань про людину. В. Вундт отримав медичну освіту і спочатку працював у галузі фізіології, а потім у галузі філософії. Можливо, пошук шляхів вирішення суперечностей своїх власних знань відіграв не останню роль у тому, що *психологія була визначена як наука про свідомість людини, яка повинна вивчатися експериментально*. Основним дослідницьким методом було вибрано метод інтроспекції (самоспостереження). Мета дослідження полягала в отриманні даних про структуру свідомості через виділення “чистих” елементів свідомості, в короткий термін було створено експериментальну базу, організовано випуск психологічного журналу, покладено початок періодичним форумам психологів світу — проведенню міжнародних психологічних конференцій. У Вундтівському інституті (що переіменований надалі в лабораторію) було створено міжнародну школу з підготовки професійних психологів, яка забезпечила можливість формування світової організаційної структури психологічної науки. Науковий напрям цієї школи отримав назву *структуріалізм*.

Таким чином, психологія як самостійна наука існує близько півтора століття, хоча коріння її сягають у глиб віків. У історії становлення психології як науки виокремлюють *чотири етапи розвитку* наукового розуміння природи психіки та предмета психології.

Як видно з табл. 1, етапи становлення психології мають свою структуру.

На ***I етапі***, (цей етап починається приблизно п’ять тисячоліть тому і закінчується на початку нашої ери) психічна реальність представлялась поняттями *дух, душа*. Вони розглядалися як двійники тіла, що живе власним життям і покидає тіло під час сну, смерті, непритомності.

Етапи становлення психології як науки

Час виникнення	Провідне поняття	Стисле визначення
I етап		
Десятки тисячоліть до н. е. Кінець IV тис. до н. е.	Психологія як наука про душу	Душа в архаїчному розумінні. Двійник тіла, що живе власним життям та покидає тіло під час сну, смерті, непритомності. Нематеріальна, незалежна від тіла пізнавальна та життєдайна основа. В античну епоху ототожнювалася з атомом, вогнем, повітрям
II етап		
XVII ст.	Психологія як наука про свідомість	Починає розвиватися з виникненням природничих наук. Властивість думати, відчувати, бажати назвали свідомістю. Основним методом вивчення вважалося спостереження людиною за самим собою та опис фактів
III етап		
Друга половина XIX — початок XX ст.	Психологія як наука про поведінку	Завдання психології — спостереження за тим, що можна безпосередньо побачити, а саме: за поведінкою, вчинками, реакцією людини. Сукупність реакцій у відповідь на зовнішні подразники. Мотиви, які викликають учинки, не беруться до уваги
IV етап		
XX ст.	Психологія як наука, що вивчає факти, закономірності і механізми психіки	Сформувалася на основі матеріалістичного погляду на світ. Соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, яка формується і виявляється у предметній діяльності та спілкуванні. Містить комунікаційні, мотиваційні, характерологічні, самосвідомісні, інтелектуальні, досвідні, психофізіологічні властивості суб'єкта творчої діяльності

Зародилися перші психологічні уявлення ще у Стародавньому світі у зв'язку зі спробами мислителів того часу дати відповідь на запитання: *що таке душа?* Були виділені два підходи до вивчення сутності душі — *матеріалістичний* та *реалістичний*.

Прихильник матеріалістичного підходу Демокрит першим висуває розгорнуту теорію пізнання на основі розрізнення чуттєвого та розумового знання. Він стверджував, що душа складається з рухливих атомів, що приводять тіло у рух, а зі смертю тіла гине і душа.

Відомому вислові Сократа “Пізнай самого себе” розуміється аналіз у процесі спеціальної діяльності (“маевтика” — пошук істини шляхом постановки запитань) моральних норм людської поведінки. Все це давало можливість по-новому зрозуміти душу. Мислитель розглядав її як сукупність психічних властивостей індивіда, який діє відповідно до розуміння моральних ідеалів.

Прихильник реалістичного підходу, засновник філософського ідеалізму Платон, навпаки, стверджував, що душа безсмертна. Виходячи із сократівського методу діалектики та з тлумачення Піфагором числа як першопричини всього існуючого та основи світового порядку, він створив учення про незмінні й вічні “ідеї”. З них утворюється незримий, вищий світ, що лежить по той бік природи. Платон є засновником так званого дуалізму в психології, згідно з яким матеріальне і духовне, тілесне і психічне розглядаються як два самостійних та антагоністичних начала.

Значний внесок в античну психологію зробив Аристотель. У своєму трактаті “Про душу” він виклав систему психологічних понять на основі об'єктивного і генетичного методів. Згідно з його уявленнями душа є безтілесною сутністю живого тіла, за допомогою якої людина відчуває і мислить.

У III–V ст. завдячуючи працям Платона й Августина Аврелія, усі знання вважалися вміщеними в душу, яка здатна до самоспостереження, самопізнання, розуміння власної діяльності та набуття, таким чином, внутрішнього досвіду. Цей досвід відрізняється від досвіду зовнішніх органів чуття. Такий погляд було названо інтроспекціонізмом.

У середньовічній Європі душа розглядається в основному як божественне, надприродне джерело, що керує людиною в її пошуках вищого смислу життя. Найбільшим поштовхом у розвитку психологічних поглядів дала система *Фоми Аквінського* (1225–1274 рр.) — томізм, який орієнтувався на вчення Аристотеля.

Водночас накопичуються і знання про анатомо-фізіологічні особливості організму людини як однієї з матеріальних основ функціонування психіки. Слід наголосити на діяльності арабських учених та особливо видатного діяча епохи Відродження *Леонардо да Вінчі* (1452–1519 рр.).

На *II etani* (XVII–XIX ст.) завдяки розвитку природничих наук склалися більш близькі до наукових уявлення про людину. Вони засновані на розумі, а не на вірі. На цьому етапі велике значення приділяється розумінню психології, як *науки про свідомість*. Свідомістю називали сукупність мотиваційних, пізнавальних та емоційних властивостей індивіда. Проте поняття “душа” остаточно замінили поняттям “свідомість” лише на початку XX ст., коли психіку було визнано як одну із функцій організму, а її визначення увійшло складовою у вивчення життєвих процесів.

Цей етап у становленні психології пов’язують із розвитком природничих наук у XVII ст., коли провідні вчені того часу намагалися сформувати нові уявлення про світ і людину, розглядаючи *психологію як науку про свідомість*. Так, французький учений Р. Декарт, у своїх працях зробив спробу розкрити механізми поведінки людини, використовуючи як аналог закони механіки.

Душа, за Декартом, прирівнювалася до свідомості як здатності індивіда через самоспостереження чи інтроспекцію, отримувати знання про власні психічні явища.

Переломною епохою у розвитку поглядів на психіку стало XVII ст. Нідерландський філософ Б. Спіноза вважав, що свідомість – таке саме реальне явище, як і матерія. Його психологічні погляди формувалися під впливом механіки, оптики, геометрії. Одна з теорем його твору “Етика” проголошувала, що “порядок і зв’язок ідей такі самі, як і порядок і зв’язок речей”. Б. Спіноза був радикальним представником детермінізму, тобто вчення про об’єктивний, закономірний взаємозв’язок та взаємозумовленість речей, процесів і явищ реального світу.

Великий внесок у розвиток психології на цьому етапі зробив і *Г. Лейбніц*, що розглядав питання про співвідношення фізіологічного і психічного.

Завдяки англійському філософу і педагогу Дж. Локку в психології з’явилося поняття асоціації – зв’язку між явищами, за якого виникнення одного з них спричинює появу іншого. В науці поширю-

ється думка, що головний закон психології — це закон асоціації (зв'язку) ідей. При цьому асоціанізм стає одним із провідних напрямів психології.

Саме це поняття було покладене в основу асоціативної психології *Д. Гарплі* (1705–1757 рр.), у межах якої стверджувалося, що нервова система підлягає фізичним законам і, отже, явища свідомості утворюються завдяки асоціації (механічного зв'язування) більш простих елементів.

На активний характер відображення психікою об'єктивної реальності вказував *Г. Кониський* (1717–1795 рр.). *Г. Сковорода* (1722–1794 рр.) необхідною умовою пізнання дійсності вважав пізнання людиною себе, своєї сутності.

III етап (наприкінці XIX — на початку XX ст.) пов'язаний з остаточним формуванням психології як окремої науки та розробкою і впровадженням методу психологічного експерименту (1879 р.). У цей час психологія усе більше зосереджується на дослідженнях поведінки людини, виникає уявлення про психіку як поведінку. Система уявлень індивіда про себе, що регулює його стосунки з іншими людьми, ставлення до себе, образ власного “Я” з притаманними йому когнітивними, емоційними та емоційно-вольовими компонентами. Наприкінці XIX ст. психіка людини дедалі чіткіше пов'язується із *свідомістю*, пізніше — з *особистістю*.

Початком наступного етапу становлення психології як самостійної експериментальної науки можна вважати 60–70-ті роки XIX ст., коли в психологію прийшов експеримент. Розвиток експериментальної психології пов'язують, насамперед, з німецьким ученим В. Вундтом. Хоча ще у 1860 р. *Г. Фехнер* (1801–1887 рр.) завершив свою працю “Елементи психофізики”, в якій практично були представлені результати емпіричного вивчення психології відчуттів.

Видатний учений *І. Сеченов* (1829–1905 рр.) у праці “Рефлекси головного мозку” стверджував, що “всі акти свідомого та несвідомого життя за способом походження є рефлекси”. Спираючись на вчення про рефлекси, він розробив програму створення об'єктивної психології, яка має ґрунтуватися на об'єктивному методі спостереження за еволюцією індивідуальної поведінки. Однак його рефлекторна модель психіки не була експериментально доведена.

Рефлекторну лінію розуміння психіки було продовжено вже у XX ст. *І. Павловим* (1849–1936 рр.), який експериментально розробив і довів учення про дві сигнальні системи. На його думку, тварини

керуються у своїй поведінці зоровими, слуховими, нюховими образами, що слугують для них сигналами певних безумовних подразників. Уся психічна діяльність тварин, формування в них умовних рефлексів здійснюються на рівні першої сигнальної системи (“перші сигнали”).

Рефлекторне вчення І. Сеченова та І. Павлова мало великий вплив на подальший розвиток психологічних поглядів, сприяло виникненню нових наукових течій.

На середину і другу половину ХІХ ст. припадає період становлення психології як самостійної науки. Під впливом дарвінізму, вчення про рефлекс, психофізіології органів чуття, психофізики, досліджень часу реакції та асоціанізму постають програми побудови психології як дослідницької науки.

IV етап (ХХ ст.) характеризується значним розширенням можливостей психології: виникають нові напрями, школи теоретичної та практичної психології; психоаналіз, індивідуальна психологія, аналітична психологія, гештальтпсихологія, когнітивна психологія, гуманістична психологія та ін.

Тема 3. Основні напрями і підходи психологічної науки

На ІV етапі становлення виникають нові напрями, школи теоретичної та практичної психології (табл. 2). Формуються нові школи та течії психології, серед яких структурна школа *Е. Тітченера*, вюрцбурзька школа *О. Кюльпе*, *К. Марбе*, *К. Бюлера*, *О. Зельца*, функціоналізм американських психологів *В. Джемс*, *Дж. Дьюї*, *Г. Керр*, *Р. Вудворт*, біхевіоризм, гештальтпсихологія, фрейдизм.

На зламі ХІХ–ХХ ст. виникають такі галузі психологічної науки, як експериментальна, диференціальна, дитяча і педагогічна психологія, психотехніка. На основі накопичених експериментальних даних, праць І. Сеченова, І. Павлова, *З. Фрейда* та інших видатних учених було зроблено висновок про неможливість обмеження предмета психології однією свідомістю, використання асоціацій як універсальної категорії, що пояснює всю психічну діяльність. Це привело до виникнення у ХХ ст. кількох напрямів психології, кожний з яких по-своєму визначав, що саме має вивчати ця наука: поведінку, несвідоме та ін.

Основні наукові школи і напрями в психології

Школи та напрями	Основні ідеї, предмет дослідження	Представники
Фрейдизм (психоаналіз)	Пояснення розвитку і структури особистості антагонізмом між несвідомими психічними прагненнями людини та соціальним середовищем	Засновники – австрійський психіатр Зігмунд Фрейд, а також К. Хорні, Е. Фромм, Г. Саллівен
Індивідуальна психологія	Розгляд як детермінанти розвитку людини потягу до влади, вищості, самоствердження, власної могутності	А. Адлер
Аналітична психологія	Вивчення колективного несвідомого, що утворюється із слідів пам'яті всього минулого людства	К. Юнг
Біхевіоризм (від англ. <i>behavio(u)rism</i> – поведінка)	Зведення психіки до різних форм поведінки, реакцій організму на зовнішні стимули	Дж. Уотсон, Б. Скіннер
Гештальтпсихологія (від нім. <i>Gestalt</i> – образ, форма і від грец. <i>psyche</i> – душа)	Програма вивчення психіки з точки зору цілісних структур (гештальтів), первинних відносно своїх компонентів	М. Вертгеймер, К. Коффка, В. Келер
Гуманістична психологія	Вивчення особистості як унікальної цілісної системи, здатної до самоактуалізації	А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, Е. Еріксон
Когнітивна психологія	Вивчення пізнавальних і виконавчих процесів	Ж. Піаже, Дж. Келлі
Структурна психологія	Вивчення елементів свідомості та структурних відносин між ними, що виявляються через самоствердження	Е. Тітченер

Стан сучасної психології визначають такі її основні напрями, як: *гештальтпсихологія, біхевіоризм, психоаналіз, генетична психологія, когнітивна психологія, гуманістична психологія, діяльнісний підхід.*

Одним із найзначущих для розвитку психології ХХ ст. напрямів є *психоаналіз*, засновником якого вважають австрійського психолога і психіатра *З. Фрейда* (1856–1939 рр.). Психоаналіз ґрунтується на ідеї про те, що поведінка людини визначається не тільки її свідомістю, а й несвідомими потягами і бажаннями, серед яких відомий психолог вважав, насамперед, прагнення до любові й водночас — до смерті, руйнування. Він розглядав психічне життя людини як багатогранне явище, глибинним рівнем якого виступає несвідоме, що має сексуальну та агресивну складові. Перша є джерелом психічної енергії (лібідо) і перебуває у конфлікті зі свідомістю. Унаслідок цього конфлікту особистість — також багаторівневе явище, інстанціями якого є: *Ід*, *Его* і *супер-Его*. *Ід* — носій інстинктів, що підкоряється принципу задоволення; *Его* — підпорядковане принципу реальності; *супер-Его* — носій моральних норм, що виконує функцію критики, витоки якої сягають ще дитячих вражень.

Принцип реальності і принцип задоволення несумісні між собою, тому особистість завжди перебуває у стані напруження, від якої рятується за допомогою механізмів психологічного захисту: витіснення (переведення того, що не відповідає принципу реальності, у зміст несвідомого), проєкція (перенесення власних переживань на об'єктивну реальність), регресія (повернення на більш ранню стадію розвитку), сублімація (різні форми розрядки лібідо) тощо. Несвідоме виявляється у свідомості опосередковано — у вигляді обмовок, описок, помилок пам'яті, сновидінь. *Ід* часто є причиною неврозів — нестійких розладів нервової діяльності.

Вторинний шар психіки — *Его* (*Я*) — призначений узгоджувати потяги *Ід* з вимогами реального світу, що представлені в *Супер-Его* (над *Я*) — носії моральних стандартів.

Погляди *З. Фрейда* вийшли за межі психології й позначилися на стані розвитку різних форм культури ХХ ст. Створений ним напрям започаткував психологічну допомогу людині і тим утвердив психологію як науку, що має свою реальну практику.

Вчення *З. Фрейда* продовжили його учні. Так, центральною ідеєю *А. Адлера* (1870–1937 рр.), творця *індивідуальної психології*, є теза про несвідоме прагнення людини до досконалості, що визнається переживанням почуття неповноцінності й необхідністю його компенсації.

За К. Юнгом (1875–1961 рр.), відповідно до принципів створеної ним *аналітичної психології*, психічний розвиток особистості загалом визначається колективним несвідомим — архетипами, що зберігають досвід людства.

У подальшому в межах психоаналізу було висунуто гіпотезу про те, що людиною рухають не тільки біологічно задані потяги й інстинкти, а й набуті: прагнення до безпеки (К. Хорні, 1885–1952 рр.); уявлення себе і міжособистісних відносин, що склалися у дитинстві (Г. Саллівен, 1892–1942 рр.); вплив соціальних і економічних факторів (Е. Фромм, 1900–1980 рр.); прагнення до ідентичності, психічно-го здоров'я особистості (Е. Еріксон, 1920–1990 рр.).

Найвідомою школою, що сформувалася в Америці наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., став *біхевіоризм*. Його фундатори визнавали предметом психології не свідомість, а поведінку. Видатний біхевіорист Дж. Вотсон (1878–1958 рр.) за основу своєї експериментальної програми взяв павловську схему рефлексів та бехтеревську реактологію і започаткував дослідження навичок — автоматизованих дій, сформованих шляхом багаторазових повторень. Законами формування навичок пояснювалось утворення різноманітних психічних явищ. Було також виявлено спільні для людини і тварини закономірності наочіння — засвоєння набутого досвіду. Девізом біхевіоризму він оголосив діаду “стимул–реакція”.

Наукова програма Дж. Вотсона ґрунтувалася на схемі S→R, відповідно до якої зовнішній вплив, чи стимул (S), породжує певну поведінку організму, або реакцію (R). Звідси випливає, що досить дібрати потрібний стимул, аби отримати необхідну поведінку. Поняття внутрішнього, психічного світу людини, як “свідомість”, “переживання” та інші вважались такими, що не підлягають об'єктивному вивченню.

Поведінка будувалася на секреторних та м'язових реакціях, детермінованих зовнішніми стимулами. У зв'язку з цим Дж. Вотсон вважав людину стимул-реактивною машиною. Він висунув план перебудови суспільства на основі біхевіористської схеми, за якою, маніпулюючи зовнішніми подразниками, можна “виготовити” людину з будь-якими константами поведінки.

Еволюція цього напрямку зумовила появу необіхевіоризму, який також спирається на поведінковий принцип, але вже по-іншому визначає характер відношень між стимулами та реакціями й допускає наявність проміжних змінних між ними у вигляді очікувань, гіпотез, пізнавальних схем тощо.

Учені *Е. Толмен* (1886–1959 рр.), *К. Халл* (1884–1952 рр.) та інші, що працювали в цьому напрямі, запропонували формулу $S \rightarrow O \rightarrow R$, за якою зв'язок між стимулом і реакцією не є прямим, оскільки було встановлено, що той самий стимул може викликати різні реакції, так само як одна і та сама реакція може спонукатися різними стимулами.

Б. Скіннер (1904–1990 рр.) на основі положень біхевіоризму висунув ідею програмованого навчання, що передбачає “покрокове” оволодіння діяльністю з підкріпленням кожного кроку. Його ідеї внесли значний вклад у становлення кібернетики.

Одним із напрямів психологічної науки є *гештальтпсихологія*. Цей напрям, характерний для західної психології першої третини ХХ ст., висунув програму вивчення психіки, як цілісної внутрішньої структури — гештальта. Гештальтпсихологія вважає первинною індивідуальну властивість психіки, що перебуває у відповідності з фізіологічними процесами мозку і зовнішнім світом. Виникнення цього напрямку пов'язано, передусім, з іменами німецьких учених *М. Вертгеймера* (1880–1943 рр.), *К. Коффки* (1886–1941 рр.), *В. Келера* (1887–1967 рр.), що на противагу положенням асоціативної психології висунули ідею цілісності психічного образу, властивості якого не можуть виводитися з властивостей окремих його частин.

На основі такого підходу вдалося показати зумовленість сприймання співвідношенням предмета і його оточення, з'ясувати роль інсайту та переструктурування чуттєвих даних у мисленні. Нове у психіці є наслідком реорганізації та перецентрації існуючих у них самих гештальтів. Ідеї гештальтпсихології збагатили дослідження пізнавальних процесів та знайшли своє продовження у когнітивній психології.

Так, *М. Вертгеймер* показав можливість сприйняття руху за його фактичної відсутності. У проведених ним дослідах два відрізки, що знаходилися один від одного на відстані, по чергово висвітлювалися і затемнювалися. Тобто зі зменшенням інтервалів часу між “спалахами” сприйняття двох відрізків замінювалося сприйняттям переміщення одного відрізка. Було зроблено припущення, що побудова складного психічного образу відбувається в інсайті — особливому психічному акті миттєвого розуміння ситуації, у результаті чого забезпечується вирішення проблеми.

Проблема цілісного образу, що розроблювалася в гештальтпсихології, сприяла затвердженню системного підходу до вивчення явищ не тільки в психології, а й у науці загалом. Під впливом ідей гешталь-

тпсихології американський психолог *Ф. Перле* (1893–1970 рр.) створив один з найзначущих напрямів сучасної психотерапії — *гештальт-терапію*.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у психології починають використовуватися поняття самосвідомості та особистості, які поступово витісняють поняття свідомості та поведінки (вони не зникають, а набувають нового значення, посідають певне місце у новій системі понять про психіку). У концепціях *З. Фрейда*, *К. Г. Юнга*, *Г. Олпорта*, *В. Штерна*, *Е. Шпрангера*, представників французької соціологічної школи, а також *гуманістичної психології*, на перший план виходить категорія особистості як системи психічних властивостей, “відкритої системи” тощо.

На початку XX ст. про потребу введення у науковий обіг синтетичного поняття особистості, індивідуальності “як координованої цілісної системи”, про необхідність всебічного вивчення особистості заявляли *М. Ланге*, *І. Сікорський*, *В. Бехтерев* та інші дослідники.

Одним із провідних напрямів сучасної психологічної науки є *гуманістична психологія*, що, за визначенням одного з її основоположників *А. Маслоу* (1908–1970 рр.), становить “третю силу”, яка протистоїть біхевіоризму і психоаналізу. Гуманістична психологія визнає предметом дослідження унікальну особистість, вбачаючи в ній активну, свідому істоту, яка відповідає за своє життя і прагне до втілення моральних ідеалів. Особистість потребує зв’язків з іншими людьми, відчуває необхідність постійного самовдосконалювання, шукає сенс життя.

Приміром *А. Маслоу* джерелом психічного розвитку особистості вважає її прагнення до самоактуалізації — якомога повного вияву своїх можливостей. Це прагнення ґрунтується на ієрархії потреб людини, яку становлять: потреби в повазі та самоповазі, потреби любові з боку довколишніх і належності до спільноти, потреби в безпеці і фізіологічні потреби (спрага, голод, продовження роду тощо). З ними щільно пов’язані пізнавальні та естетичні потреби, але вони є вторинними. Потреба в самоактуалізації виявляється лише тоді, коли задоволені потреби, що перебувають на нижчих шаблях ієрархії. З позицій цього напрямку, людина може звернутися до психолога за психологічною допомогою з тим, аби досягти нею свого ідеального Я.

На противагу біхевіоризму, зорієнтованому на аналіз окремих дій, представники гуманістичної психології *К. Роджерс* (1902–1987 рр.), *Г. Олпорт* (1897–1967 рр.) та інші розглядають особис-

тість як єдине ціле. На відміну від психоаналітичного підходу предметом гуманістичної психології визнається психологічно здорова особистість. При цьому представники гуманістичної психології стверджують, що людина споконвічно добра, чи у крайньому разі, нейтральна; агресія, насильство виникають у результаті впливу навколишнього середовища. Вищою основною потребою людини є потреба в самоздійсненні (самоактуалізації) чи, за *В. Франклом* (1905 р.), — основоположником *логотерапії*, у відкритті і реалізації власного смислу життя. Відповідно до цих уявлень гуманістичної психології, розробляються підходи щодо забезпечення психічного благополуччя особистості.

Основним завданням *когнітивної психології*, що виникла в середині ХХ ст. як напрям психологічної науки, є доказ вирішальної ролі знання в психічному розвитку людини. Представники цього напрямку (*Ж. Піаже, Дж. Брунер, А. Пайвіо, У. Найссер, Л. Фестінгер* та ін.) зосередили свої зусилля на вивченні психічних, насамперед пізнавальних, процесів, дослідженні внутрішньої організації психічних процесів: сприймання, пам'яті, уваги, мислення. Вони часто вдаються до аналогій між обробкою інформації технічними пристроями і людиною і на цій підставі створюють численні моделі психічних процесів. У результаті було виявлено найважливіші властивості пізнавальної діяльності (залежність від зовнішнього середовища, вибірковість тощо).

Представники когнітивної психології твердять про вирішальну роль у поведінці знань — результатів пізнавальної діяльності. На нинішньому етапі свого розвитку вона прагне об'єднання з іншими напрямками, зокрема з новітніми варіантами біхевіоризму та генетичною психологією.

Генетична психологія — напрям, що вивчає проблему розвитку інтелекту дитини. Його засновник *Ж. Піаже* вбачає у такому розвитку результат трансформацій операцій — зовнішніх дій дитини з предметами. Завдяки інтеріоризації — процесу закономірного переходу зовнішніх дій у внутрішні — ці операції стають власне інтелектуальними структурами. Якщо початковий період розвитку інтелекту сенсомоторний, то наступні прямо пов'язані з логікою операцій. Першим з них є період конкретних операцій — припадає на молодший шкільний вік, становлення другого періоду — формальних операцій — завершується у підлітковому віці.

На початкових етапах свого інтелектуального розвитку дитина розкриває себе через реалізм: сприймає довколишні об'єкти саме такими, якими їх подають органи чуттів, а себе вважає точкою їх відліку. Реалізм є виявом дитячого егоцентризму — неявної розумової позиції, з якої випливають такі особливості дитячого мислення, як синкретизм (об'єднання у судженні різнорідних явищ), однопорядковність (відсутність зв'язку між судженнями), трансдукція (перехід від часткового до часткового, минаючи загальне), нечутливість до суперечностей. Егоцентричним є мовлення дитини: діючи з предметами вона звертається більше до себе, ніж до іншого. Щоб подолати егоцентризм і перейти до децентрації, дитина має оволодіти внутрішніми операціями, насамперед зворотністю думки.

На взаємодії процесів асиміляції й акомодации ґрунтується перехід від реалізму до об'єктивності, взаємності, релятивізму. На цьому етапі з'являється зворотність думки, дитина звільняється від егоцентризму. Теорію Ж. Піаже можна вважати випадком логічного редукціонізму в психології, але за здатністю охопити і пояснити розвиток дитячого інтелекту вона є унікальною.

У 60-х роках ХХ ст. визначився ще один напрям — *трансперсональна психологія*, яка вивчає граничні можливості людської психіки з нетрадиційних позицій. Основними теоретичними джерелами трансперсональної психології є психоаналіз і східні філософські системи, принципи яких сформульовано на основі уявлень про енергетичну природу світу. В центрі уваги цього напрямку — так звані змінні стани свідомості, яких можна досягти завдяки спеціально організованому інтенсивному диханню (*С. Гроф*) й особливій, трансцендентальній музики.

Змінні стани свідомості дають можливість повторного переживання важливих подій з життя людини на вищому рівні, що може сприяти духовному переродженню, набуттю цілісності.

Вітчизняна психологія ХХ ст. пішла особливим шляхом розвитку на основі філософії діалектичного матеріалізму. На розвиток уявлень, сформованих у вітчизняній психології, істотно вплинули роботи *І. Сеченова, І. Павлова, В. Бехтерева, Л. Віготського, Г. Костюка, О. Леонтєва, С. Рубінштейна* та інших видатних учених.

У післяреволюційний період вітчизняна психологія розвивалася на основі ідей марксистської філософії, а також під впливом матеріалістичних ідей *І. Сеченова, І. Павлова, О. Ухтомського* і багатьох інших. У теоретичних дослідженнях 20–30-х років розроблялися ме-

тодологічні засади нової діалектико-матеріалістичної психології. У філософських працях *К. Маркса*, *Ф. Енгельса*, *В. Леніна* були виділені й канонізовані певні теоретичні положення, що мали вирішальне значення для подальшого розвитку вітчизняної психологічної науки.

Крім того, варто відзначити, що на розвиток психології впливає культурно-історична концепція психічного розвитку (*Л. Виготський* (1896–1934 рр.) та ін.), яка розглядає механізми формування вищих психічних функцій (абстрактного мислення, логічної пам'яті, мови) у процесі засвоєння людиною культури.

Діяльнісний підхід об'єднує учених, для яких психіка — функція мозку, явище, що виникає у процесах активності живої істоти й опосередковує їх своїми специфічними функціями. Цей підхід виник на ґрунті філософії марксизму і був відмітною ознакою радянської психології. Видатними дослідниками цього напряму були *Л. Виготський*, *С. Рубінштейн*, *О. Леонт'єв*.

С. Рубінштейн, здійснивши аналіз природи психіки, виділив два плани: онтологічний, який розкриває сутність буття психіки, і гносеологічний, що пояснює закономірності її пізнання. Воно розглядається у контексті реальних відношень суб'єкта — носія практичної і пізнавальної активності і об'єкта — предмета його активності. Ця активність має характер соціальної за змістом діяльності, у процесі якої суб'єкт змінює об'єкт відповідно до власних потреб, змінюючись при цьому сам. Діяльність — це спосіб існування людини як суспільної істоти. Так, особистість є цілісною системою внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи. Він має рефлекторну природу, а тому охоплює і відображальні процеси мозку. *С. Рубінштейн* фундаментально досліджував взаємозв'язок внутрішнього і зовнішнього, сформулювавши принцип детермінізму під час пояснення психічних явищ.

Представники *діяльнісного підходу* у психології (*О. Леонт'єв*, *П. Гальперін*, *Д. Ельконін*, *Г. Костюк* та ін.) вивчають будову і функціонування психіки в процесі діяльності (навчання, гра, спілкування, самопізнання та ін.).

О. Леонт'єв, учень і послідовник *Л. Виготського*, основну увагу приділяв вивченню будови і функціонування психічного відображення реальності в процесі діяльності.

Видатний український психолог *Г. Костюк* (1899–1982 рр.) розглядав психічне явище як особливий вид діяльності, причому діяль-

ності не мозку, а людини, що більш-менш усвідомлено створює власну психіку.

Сучасна українська психологія (М. Боришевський, О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Киричук, П. Лушин, В. Роменець, В. Семиченко, В. Татенко та ін.) прагне об'єднати філософський, культурологічний, психологічний підходи до вивчення сутності психологічних явищ життя людини. При цьому виникнення і розвиток усіх психічних феноменів визначаються взаємодією ситуативного, мотиваційного та інших компонентів учинку як одиниці аналізу особистості людини. Активно розвиваються такі прикладні галузі психології, як психологічна служба в системі освіти, соціально-психологічна служба допомоги сім'ї, організаційна психологія, різні напрями психотерапії тощо. Від складності завдання визначається і місце психології у системі сучасних наук.

Тема 4. Місце психології у системі наук. Галузі психології

Психологія формувалась упродовж століть і бурхливо розвивається у сучасних умовах науково-технічного поступу в нерозривному взаємозв'язку з іншими галузями знання і суспільної практики. Психологія як наука становить систему пов'язаних між собою та з іншими науками галузей.

Питання психології упродовж тривалого часу вивчалися в межах *філософії*, і лише в середині XIX ст. ця наука стала самостійною, відділившись від філософії. Однак вона зберегла з нею тісний зв'язок. І на сьогоднішній день існують наукові проблеми, які розглядаються з позиції як психології, так і філософії. Це такі проблеми, як поняття особистісного змісту й мети життя, світогляд, політичні погляди, моральні цінності тощо.

Крім того, в самій психології є питання, які неможливо вирішити експериментальним шляхом. При зіткненні з подібного роду проблемами психологи змушені звертатися до філософії й тим самим користуватися тим, що їм пропонують представники суміжної науки — філософії. До традиційних міждисциплінарних проблем, у цьому випадку філософсько-психологічних, належать проблеми сутності й походження людської свідомості, природи вищих форм людського мислення, впливу суспільства на особистість і особистостей на суспільство, методологічні проблеми психології.

Слід також наголосити, що є проблеми, вирішення яких можливо тільки при спільній участі психологів і філософів. Такими проблемами вважаються, наприклад, проблеми *епістемології* – науки про пізнання людиною навколишнього світу. Існують і психологічні теорії, які носять характер психолого-філософських. До них варто віднести теоретичні роботи сучасних послідовників З. Фрейда – неофрейдистів.

Єднання філософії й психології зумовлене ще й тим, що психологічна наука обирає методологію наукового дослідження, опираючись на світоглядні теорії й концепції, які, своєю чергою, формуються у межах філософії. Панування того чи іншого світогляду відбивається і на закономірностях розвитку психологічної науки.

Отже, сучасна *психологія* і *філософія* донині розвиваються у тісній єдності, взаємодоповнюючи одна одну. Спостерігається інтеграція і взаємопроникнення знань цих наук на теоретико-методологічному рівні. Таким чином, філософія є методологічною основою психології.

Іншою наукою, що знаходить доволі багато загальних із психологією інтересів у розробці проблем, пов'язаних із суспільством і особистістю, є *соціологія*. Тут також спостерігається взаємодопомога в розвитку наук, але вже на рівні методології дослідження. Так, соціологія запозичила із соціальної психології методи вивчення особистості й людських відносин. Водночас психологія широко використовує у своїх експериментальних дослідженнях прийоми збирання наукової інформації, які є традиційно соціологічними. До таких методів насамперед належать опитування й анкетування.

Крім того, спостерігається взаємопроникнення різних теорій, розроблених у межах цих наук. Наприклад, розроблена переважно соціологами концепція соціального навчання є загальноприйнятою в соціальній і віковій психології. І навпаки, теорії особистості й малі групи, розроблені психологами, знаходять широке застосування в соціології. Є також чимало проблем, які намагаються спільно вирішити психологи й соціологи, а саме: взаємини між людьми, національна психологія, психологія економіки й політики держави. Сюди ж варто віднести проблеми соціалізації й соціальних установок, їх формування.

Таким чином, наукові розробки соціологів перебувають у досить тісному зв'язку з роботами психологів, оскільки саме в психології розглядається взаємодія людини і соціального середовища. Своєю чергою, для психології становлять самостійний інтерес всілякі аспекти соціалізації.

Водночас усіма цими проблемами, розроблюваними психологічною наукою, послуговуються у своїх дослідженнях соціологи. Таким чином, соціологія і психологія перебувають у тісному взаємозв'язку як на рівні теоретичних досліджень, так і на рівні використання певних методів. Розвиваючись паралельно, вони доповнюють дослідження один одного у вивченні соціальних явищ людини й людського суспільства.

Іншою суспільною наукою, тісно пов'язаною із психологією, є *педагогіка*. На перший погляд ці науки нероздільні між собою, оскільки виховання і навчання дітей не може не враховувати психологічні особливості особистості. Згідно з цим не можна сумніватися в істинності такого судження. Однак, якщо психологія розвивалася у межах філософії, то педагогіка споконвічно формувалася як самостійна наука. У результаті психологія і педагогіка організаційно оформилися як самостійні науки й існують роздільно. На жаль, на практиці і дотепер немає тісного взаєморозуміння між психологами і педагогами.

Важливі психологічні проблеми, які виникають на перетині педагогіки і психології при вивченні закономірностей розвитку особистості, вікових та індивідуальних особливостей дітей, а також при розробці нових методів навчання й виховання, вирішуються *педагогічною, віковою і дитячою психологією* та іншими спеціальними галузями психології — *тифлопсихологією, сурдопсихологією* тощо.

Таким чином, виходячи з викладеного матеріалу, можна стверджувати, що психологія тісно пов'язана із суспільними науками, зокрема, *історією*. Прикладом глибокого синтезу історії і психології у створенні загальної наукової теорії є теорія культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій людини, розроблена Л. Виготським. У ній автор зазначав, що головні історичні досягнення людства, насамперед мова, знаряддя праці, знакові системи, стали потужним фактором, що значно посунули вперед філогенетичний й онтогенетичний розвиток людей. Користуючись усім цим, людина навчилася управляти власною психікою і поведінкою.

Іншим, не менш відомим прикладом взаємозв'язку історії і психології, є використання у психології історичного методу. Його сутність полягає в тому, що для розуміння природи якого-небудь психічного явища потрібно простежити його філо- і онтогенетичний розвиток від елементарних до більш складних форм. Щоб усвідомити, що таке вищі форми психіки людини, потрібно простежити їх розвиток у ді-

тей. Отже, головною і найціннішою думкою, що лежить в основі зближення психології і історії, є думка про те, що сучасна людина з її психологічними якостями й особистісними властивостями виступає продуктом історії розвитку людства.

Ознайомившись із взаєминами та зв'язками психології і суспільних наук, можна зробити висновок, що психологія — це суспільна наука.

Наука психологія також тісно пов'язана з медициною і біологією. Її зв'язок із цими науками викликаний двоїстою природою людини як соціальної і водночас біологічної істоти. Більшість психічних явищ і, насамперед, психічних процесів фізіологічно зумовлені, тому знання, отримані фізіологами і біологами в психології, використовують, аби краще зрозуміти ті чи інші психічні явища. На сьогодні добре відомі факти психосоматичного й соматопсихічного взаємовпливу. Сутність цього явища полягає в тому, що психічний стан індивіда відбивається на його фізіологічному стані, а в певних ситуаціях психічні особливості можуть сприяти розвитку того чи іншого захворювання. І навпаки, хронічне захворювання зазвичай позначається на психічному стані хворого. З огляду на тісний зв'язок психічного й соматичного, в сучасній медицині активного розвитку набули методи психотерапевтичного впливу, що використовують “лікувальні властивості” слова.

Нерозривний зв'язок між психологією та фізіологією зумовив виникнення і розвиток спеціальних дисциплін — *психофізіології* і *психофізики*. Вирішення проблем виникнення та розвитку психіки в процесі біологічної еволюції спричинило формування таких галузей знань, як *зоологічна* та *порівняльна психологія*. Крім того, на межі природничих наук та психології формуються і розвиваються напрями, до яких можна віднести *загальну, диференціальну й генетичну психофізіологію*.

Потреба в психологічних знаннях виникає при розробці проблем здоров'я, що привело до формування *патопсихології, психопатології, медичної психології, психології здоров'я, нейропсихології, психофармакології, психотерапії* та ін.

Потребують психологічних знань і технічні науки, пов'язані з діяльністю людини в умовах комп'ютеризованих, автоматизованих та автоматичних систем. Зв'язок психології і технічних наук зумовлений тим, що людина є безпосереднім учасником усіх технологічних і виробничих процесів. Практично неможливо організувати виробничий процес без участі людини. Вона була й залишається основним учасником цього

процесу. Тому не випадково психологічна наука розглядає людину як невід'ємну складову технічного прогресу. У дослідженнях психологів, що займаються розробкою соціотехнічних систем, людина виступає складним елементом система “людина–машина”. Завдяки діяльності психологів створюються зразки техніки, які враховують психічні й фізіологічні можливості людини, а якщо ні, то могли б бути створені технічні зразки, які через свої ергономічні характеристики ніколи не змогла б експлуатувати людина.

На перетині технічних і психологічних наук сформувалися спеціальні дисципліни та напрями — *психологія праці й інженерна психологія*, які використовують психологічні знання для оптимізації діяльності спеціалістів, а також для проведення профорієнтаційної, профконсультаційної роботи, відбору кадрів та їх навчання. Ці науки спричинили виникнення науково-прикладного комплексу — *ергономіки*. (Докладніше про зв'язок психології з технічними науками йтиметься в останньому розділі підручника.)

Базою об'єднання усіх спеціальних психологічних дисциплін є *загальна психологія*, яка теоретично й експериментально розробляє фундаментальні психологічні проблеми. Взаємозв'язки системи психологічних наук утворюють важливу умову її функціонування і розвитку, що забезпечує успішне вирішення нагальних суспільних потреб. При цьому дедалі глибше усвідомлюються відносність меж між різними психологічними дисциплінами та потреба у їх зближенні з іншими фундаментальними і прикладними науками у процесі становлення *системи людинознавства*.

Відомий психолог *Б. Ананьєв* наголошував у своїх працях, присвячених проблемам людинознавства, що “виключно велике значення має дослідження людини як основної продуктивної сили суспільства, як суб'єкта праці та провідної ланки в системі “людина–машина”, як суб'єкта пізнання, комунікації та управління, як предмета виховання та ін.”.

Принциповим у системі людинознавства *Б. Ананьєв* вважав розрізнення таких понять, як “індивід”, “особистість” та “суб'єкт діяльності”. Ним були виділені стрижневі проблеми в системі наукових знань про людину. Розглядаючи людину як біологічний вид *homo sapiens*, він запропонував класифікацію основних проблем і наук, що її вивчають. Це чотири головні проблеми: антропогенез, расогенез, історична філогенія і соматична організація (фізичний тип) сучасної людини.

Крім того, науковець визначає ключові проблеми, пов'язані з історичним розвитком суспільного життя людства (соціогенез) та еволюцією життя на Землі, оскільки фундаментальні основи системи людинознавства складаються саме з цих двох підвалин. На їх перетині диференціюються наукові центри, що займаються проблемами біогеносфери, ноосфери та освоєння космосу.

До системи наукового пізнання людини входять також наукові комплекси, які характеризують структуру людини як індивіда та особистість, як суб'єкта та індивідуальність. У наукові комплекси обов'язково включаються різні психологічні дисципліни.

Становлення системи людинознавства в сучасних умовах пов'язане з об'єктивною логікою розвитку науки загалом та її найважливішими теоретичними дисциплінами. Водночас практична потреба в управлінні людськими ресурсами й резервами зблизила різні прикладні дисципліни, що має велике значення для комплексного вивчення людини. Чільне місце в процесі становлення системи людинознавства посідає психологія, яка інтенсивно розвивається і становить розгалужений комплекс теоретичних, науково-прикладних і практичних дисциплін.

Таким чином, сучасна психологія тісно пов'язана з різними галузями науки й практики. Можна стверджувати, що скрізь, де задіяно людину, є місце психологічній науці. Тому не випадково психологія з кожним роком набуває усе більшої популярності та поширення. Своєю чергою, бурхливий розвиток психології, її впровадження в усі сфери практичної і наукової діяльності сприяло виникненню різноманітних *галузей психології*.

Галузі психології. У наш час значно розширився фронт психологічних досліджень, з'явилися нові наукові напрями і дисципліни. *Структура сучасної психології* становить систему пов'язаних між собою та іншими науками галузей.

За спрямованістю діяльності психологів на пізнання, дослідження або перетворення психіки вирізняють три великі групи галузей: теоретичну, науково-прикладну та практичну психологію.

До *теоретичної психології* належать: загальна психологія, історія психології, експериментальна, генетична, соціальна, порівняльна, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості, моделювання психіки.

Особливе місце серед інших галузей психології посідає *загальна психологія*. Вона вивчає сутність і загальні закономірності виникнення, функціонування і розвитку психіки, систематизує експериментальні дані, здобуті в різних галузях психологічної науки, розробляє фундаментальні теоретичні проблеми психології, формулює основні принципи, категорії, поняття, закономірності, становить фундамент розвитку всіх галузей та розділів психологічної науки. *Завданнями загальної психології є*: розроблення проблем методології та історії психології; теорії та методів дослідження найзагальніших законів виникнення, розвитку та буття психологічних явищ. Загальна психологія вивчає: пізнавальну і практичну діяльність; загальні закономірності відчуття, сприйняття пам'яті, уяви, мислення; психічну саморегуляцію; індивідуально-психологічні особливості особистості тощо.

Поняття загальної психології об'єднуються в *три основні категорії*:

- психічні процеси;
- психічні стани;
- психічні властивості чи особливості особистості.

Психічними процесами зазвичай вважаються такі пізнавальні процеси:

- відчуття і сприйняття як відображення безпосередньо діючих на органи відчуття предметів, подразників;
- пам'ять як відновлювальне відображення дійсності;
- уяву і мислення як узагальнене й перероблене у свідомості людини відображення властивостей дійсності, які недоступні без посереднього пізнання;
- вольові процеси (спонукання потреб, виникнення мотивів чи спонукань діяти певним чином; винесення рішення і його виконання);
- емоційні процеси (виникнення почуттів, їх динаміка залежно від задоволення потреб і т. ін).

До *психічних станів* належать:

- вияви почуттів (настрої, афекти);
- вияви уваги (зосередженість, розсіяність);
- вияви волі (впевненість, невпевненість);
- вияви мислення (сумніви та ін).

До *психічних властивостей*, або властивостей особистості, відносять: якості розуму, мислення, стійкі особливості вольової сфери, що закріпилися в характері, темпераменті, здібностях; закорінені та щойно виниклі спонукання діяти певним чином, властивості почуттів (запальність, сентиментальність, соромливість) тощо.

Поділ усіх виявів психіки на вказані категорії досить умовний. Поняття *психічний процес* вказує на процесуальність, динаміку факту, що його встановлює психологія. Поняття *психічний стан* характеризує статичний момент, відносну постійність психічного факту. Поняття “*психічна особливість*”, або “*психічна властивість*”, виражає тривкість психологічного факту, його закріпленість і повторюваність у структурі особистості.

Історія психології розглядає формування психологічних категорій і понять упродовж усього часу існування наукової психології, історію психологічних досліджень у різні часи в різних школах та перспективи розвитку психології як науки.

Експериментальна психологія займається розробленням нових методів психологічного дослідження для значно глибшого вивчення психічної реальності.

Генетична психологія вивчає закономірності розвитку психіки тварин і людини у філогенезі (протягом біологічної еволюції усього живого та історичного розвитку психіки) і в онтогенезі (упродовж життя окремої особи).

Соціальна психологія досліджує психічні явища в процесі взаємодії людей у великих та малих суспільних групах, а саме: вплив засобів масової комунікації на різні верстви населення, особливості формування та поширення чуток, смаків, суспільних настроїв, моди, питання психологічної сумісності, міжособистісних взаємин, групової атмосфери, роль лідера у групі, стосунки між членами сім'ї тощо.

Соціальна психологія вивчає три кола проблем. Розглянемо їх.

1. Соціально-психологічні явища у *великих групах* (у макросередовищі), а саме: проблеми масової комунікації (радіо, телебачення, преса та ін.); механізми та ефективність впливу засобів масової комунікації на різноманітні спільності людей; закономірності поширення моди, чуток, загальноприйнятих смаків, обрядів, пережитків, громадських настроїв; психологію релігії, етнопсихологію.

2. Соціально-психологічні явища у так званих *малих групах* (у мікросередовищі), як-то: проблеми психологічної сумісності в замкнених групах, міжособистісних стосунках у групах, групової психологічної атмосфери, становище лідера у групі; типи груп (асоціації, корпорації, колективи), співвідношення формальних і неформальних груп, кількісних меж малих груп; ступінь і причини згуртованості групи; сприйняття людини людиною в групі тощо.

3. Соціальна психологія *особистості* розглядає проблеми, які пов'язані з вивченням скерованості особистості, її самооцінки, самопочуття і самоповаги; стійкості і навіюваності, колективізму та індивідуалізму; а також питання, пов'язані з вивченням установок особистості, їхньої динаміки, перспектив особистості.

Порівняльна психологія має предметом свого дослідження особливості психіки тварин (зоопсихологія) порівняно із психікою людини.

Диференціальна психологія досліджує індивідуально-психологічні особливості психіки з урахуванням вікового рівня розвитку та механізмів функціонування психіки, ролі задатків і здібностей індивіда тощо.

Психофізіологія вивчає фізіологічні механізми діяльності мозку, вищої нервової системи, які лежать в основі функціонування психіки.

Психологія особистості займається вивченням психічних властивостей людини як цілісного утворення, як певної системи психічних якостей, що має відповідну структуру, внутрішні взаємозв'язки, характеризується індивідуальністю та взаємопов'язана з навколишнім природним і соціальним середовищем.

Моделювання психіки як розділ теоретичної психології використовує наукові дані про психіку для побудови математичних і кібернетичних моделей психічних функцій (сприймання, мислення, пам'яті, розпізнавання, спілкування тощо) та всієї психіки загалом з метою розроблення і вдосконалення технічних систем, перевірки наявних психологічних теорій за допомогою комп'ютерного моделювання (комп'ютерного експерименту).

Науково-прикладна психологія розглядає галузі, для яких характерні дослідження і практичне використання знань з метою оптимізації поведінки та діяльності людей. Напрями науково-прикладної психології розрізняють за певними ознаками.

За видом діяльності та поведінки людини

Психологія праці — досліджує психологічні закономірності трудової діяльності людини, психологічні основи наукової організації праці (НОП), особливості формування загально-трудових умінь і навичок, вплив факторів виробничого середовища і технічних засобів праці на робітника з метою підвищення ефективності трудової діяльності людини.

Інженерна психологія — наука, яка вивчає особливості діяльності оператора автоматизованих систем управління, розподілу та узго-

дження функцій між людиною і машиною, використовуючи здобуті знання в інженерно-психологічному проектуванні, експлуатації та оптимізації функціонування систем управління складними технічними комплексами і технологічними процесами. Інженерна психологія є важливою складовою ергономіки — науки про закони взаємодії оператора, машини і середовища та закономірності функціонування систем “людина–машина”.

Психологія творчості — досліджує закономірності творчої (евристичної) діяльності, фактори стимуляції творчого пошуку винахідників, раціоналізаторів, умови розвитку творчої особистості та розробляє методи активізації творчості працівників науки, техніки, мистецтва, культури.

Психологія “штучного інтелекту” — зосереджує увагу на розробленні та використанні формальних моделей психіки у створенні різних інтелектуальних кібернетичних систем, наприклад, систем управління робототехнікою, автоматизованого перекладу, експертних систем тощо.

Авіаційна психологія — досліджує психологічні особливості діяльності людини в умовах польоту, визначає психологічні вимоги до професії при доборі та підготовці авіаційних кадрів, сприяє оптимізації праці льотного персоналу.

Космічна психологія — вивчає психологічні проблеми діяльності людини в умовах невагомості, просторової дезорієнтації під час перебування у космосі, психологічного напруження, яке виникає в екстремальних ситуаціях перевантаження організму або тривалої ізоляції від людей на орбіті. Розробляються рекомендації щодо добору кандидатів у космонавти, їхньої підготовки, тренування на спеціальних пристроях (тренажерах), формування екіпажів космічних кораблів, здійснення психологічної підтримки космонавтів в умовах польоту.

Військова психологія — має предметом фактори ефективної поведінки людини в екстремальних умовах бойових дій, питання підвищення боєздатності військовослужбовців, підготовки військових кадрів, управління військами і бойовою технікою, стосунки між командирами та підлеглими, методи психологічної пропаганди і контрпропаганди тощо.

Психологія управління та менеджменту — досліджує процеси управління, організації суспільної діяльності людей на політичному, соціальному, економічному, виробничому тощо рівнях у державному, регіональному та місцевому масштабах з метою досягнення позитивних результатів у суспільному житті.

Економічна психологія — займається дослідженням ролі людського фактора при вирішенні економічних, господарських проблем на макро- та мікроекономічному рівнях.

Психологія торгівлі — вивчає психологічні особливості людей для формування потреб покупців, правильної організації реклами та продажу товару, підвищення культури обслуговування населення тощо.

Екологічна психологія — досліджує психологічні фактори виникнення і вирішення проблем взаємозв'язку між людиною і природою, оптимізації цього взаємозв'язку, подолання соціально-психологічних наслідків природних та техногенних катастроф.

Психологія спорту — вивчає закономірності поведінки людей в умовах спортивних змагань, методи відбору, підготовки, організації діяльності спортсменів та їхньої психологічної реабілітації після участі у змаганнях.

За психологічними проблемами розвитку людини

Вікова психологія — досліджує онтогенез психічних властивостей особистості на різних вікових етапах. Виокремлюються такі її розділи: психологія дошкільника, психологія молодшого школяра, психологія підліткового віку, психологія юнацтва, психологія дорослих, геронтопсихологія.

Педагогічна психологія — має своїм предметом психологічні закономірності навчання й виховання особистості та складається з таких розділів: психологія навчання, психологія виховання, психологія навчально-виховної роботи з аномальними та важковиховуваними дітьми.

Психологія аномального розвитку, або спеціальна психологія, розподіляється на: патопсихологію (розглядає відхилення у процесі розвитку психіки, розлади психіки при різних формах мозкової патології), олігофренопсихологію (займається патологічними відхиленнями психічного розвитку, які визначаються вродженими дефектами мозку), сурдопсихологія (вивчає особливості розвитку дітей з вадами слуху), тифлопсихологія (допомагає розвиватись особистостям дітей зі слабким зором або незрячим).

За відношенням до нормальної або хворої психіки

Психологія здоров'я — наука про психологічні основи здорового способу життя, збереження та поліпшення здоров'я людини.

Медична психологія — вивчає психологічні аспекти діяльності лікаря та особистості хворого і розподіляється на такі напрями: нейропсихологія (досліджує співвідношення між психічними явищами та фізіологічними структурами мозку), психофармакологія (наука про вплив лікарських речовин на психічну діяльність людини), психотерапія (вивчає та використовує засоби психологічної дії для лікування хворих), психопрофілактика (має справу із заходами попередження психічних захворювань), психогігієна (наука про систему засобів підтримання та забезпечення психічного здоров'я особистості на належному рівні).

За відношенням до права

Юридична психологія — пов'язана з дослідженням проблем реалізації системи правової поведінки психологічними засобами і розподіляється на такі підрозділи:

- *судова психологія* — наука про психологічні особливості поведінки суб'єктів кримінального процесу;
- *кримінальна психологія* — предметом вивчення є психологічні особливості особистості правопорушника, мотиви правопорушення тощо;
- *виправно-трудова (пенітенціарна) психологія* — займається науковими та прикладними питаннями вивчення психіки ув'язненого, методами виправлення та перевиховання його особистості.

Практична психологія характеризується: психологічною службою сім'ї та соціального захисту населення; психологічною службою системи освіти; психологічною службою системи охорони здоров'я; практичною психологією політичної діяльності; практичною психологією управління та масових комунікацій; практичною юридичною психологією і педагогікою; практичною психологією і соціологією економіки та бізнесу; практичною психологією праці та профорієнтації; соціально-психологічною службою армії; практичною психологією і педагогікою спорту; організаційною психологією тощо.

Отже, сучасна психологія — це розгалужена система наукових дисциплін, що досліджують психіку у всьому її розмаїтті, головним об'єктом дослідження системи психологічних дисциплін є людина, її психічні процеси, стани та властивості. Кожна з галузей психології може стати базою для розвитку інших психологічних дисциплін.

Тема 5. Предмет, завдання, структура та особливості психології як науки

Будь-яка конкретна наука відрізняється від інших наук особливостями свого предмета. А предметом кожної науки має бути якась сутність її об'єкта. Що ж можна визначити як сутність психічного?

Відповідаючи на це питання, слід зауважити, що сучасна українська психологія в основному спирається на теоретико-методологічні засади марксистсько-ленінської філософії, яка утвердилася у радянський період. При цьому психіку розглядають як системну властивість високоорганізованої матерії (мозку), що полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, в побудові суб'єктом невід'ємної від нього картини цього світу і саморегуляції на цій основі своєї поведінки та діяльності.

На *сучасному етапі* розвитку психологічної науки предмет психології визначають по-різному:

по-перше, *предмет психології визначають як індивідуальний світ "Я" людини*, оскільки "світ" це вже не проста сукупність психічних явищ, а щось цілісне, що постає самостійним утворенням. Власне, в цьому визначенні наголошується на єдності всіх психічних явищ, об'єднаних у єдність "Я" людини;

по-друге, вважають, що *предметом психології є людина як суб'єкт психіки*. Згідно з цим поняттям роль суб'єкта є значущою щодо активності людини в самостворенні, самовизначенні в психічному розвитку. Тут біологічне та соціальне є не причинами, які формують людину, а тільки умовами її самостворення;

по-третє, часто *предметом психології вважають психічну реальність як таку*. Психолог Г. Челпанов відмінність психічних явищ від явищ фізичних і матеріальних вбачав у тому, що:

- психічні явища не можна сприйняти через посередництво зовнішніх органів чуття (зовнішнього досвіду), а можна безпосередньо пізнавати тільки шляхом внутрішнього досвіду;
- психічні явища може безпосередньо споглядати тільки та особа, яка їх переживає, а фізичні явища може сприймати чимало споглядачів;
- психічним явищам не можна надати просторову протяжність (на відміну від явищ, скажімо, фізіологічних);

по-четверте, *предметом психології вважають конкретні факти психічного життя, які характеризують якісно і кількісно*. Досліджу-

ючи процес сприйняття людиною предметів, які її оточують, психологією встановлено: образ предмета зберігає відносну постійність і за умов сприйняття, що постійно змінюється;

по-п'яте, *предметом психології разом із психологічними фактами стають психологічні закони*. Наукова психологія не може обмежитися тільки описом психічних фактів, оскільки має не описувати, а пояснювати їх. Останнє припускає розкриття законів, яким підпорядковані ці явища;

по-шосте, *предметом психології є закономірні зв'язки людини з природним та соціокультурним світом*, що відображені в системі чуттєвих і розумових образів цього світу, мотивах, які спонукають діяти, а також у самих діях, переживаннях свого ставлення до інших людей і самого себе, у властивостях особистості як ядра цієї системи. Психічна організація людини якісно відрізняється від біологічних форм, лише соціокультурний спосіб життя породжує в людини свідомість.

У міжособистісних контактах, опосередкованих мовою і спільною діяльністю, індивід, "вдивляючись" в інших людей, набуває здатності пізнавати самого себе як суб'єкта психічного життя, ставить цілі, які передують його вчинкам, розробляє план своєї поведінки. Не всі компоненти цього плану можна перекласти мовою свідомості. Проте і вони, утворюючи сферу несвідомого, є предметом психології, яка виявляє характер відповідності справжніх мотивів, потягів, орієнтації особистості з уявленням про них, які в неї склалися. І усвідомлені, і неусвідомлені психічні акти реалізуються нейрогуморальними механізмами, але відбуваються не за фізіологічними, а за власне психологічними законами.

Нова ситуація в психологічній науці вимагає уточнення предмета психології, з'ясування того, як співвідносяться теоретико-методологічний і прикладні аспекти, її предметом, насамперед, виступає психіка людини, особистість, психологічні основи розвитку соціальних, морально-психологічних, професійних і ділових властивостей під впливом суспільної дійсності як зовнішнього психічного.

Отже, предмет психології має складну комплексну структуру, основними ланками якої є:

- людина та її психіка, досліджувані в процесі філо- та онтогенезу;
- зовнішнє психічне як носій психоенергетичного потенціалу і впливу;
- внутрішнє психічне, яке перебуває на несвідомому, підсвідомому, свідомому і надсвідомому рівнях, його вплив на життєдіяльність людини;

- людина як особистість та індивідуальність;
- людина як власне “Я”, соціальна роль, зовнішнє психічне;
- питання розроблення технологій взаємодії індивіда з власною психікою з метою її збереження та захисту;
- відновлення психоенергетичного потенціалу, саморозвитку й подальшого самовдосконалення;
- взаємодія людини із зовнішнім психічним і зміна останнього тощо.

Психіка — це властивість живої матерії відображати об’єктивну дійсність і на основі суб’єктивного образу, що при цьому виникає, регулювати поведінку і діяльність. Складність психіки як явища зумовлена тим, що вона є вищим продуктом біологічного та суспільного розвитку живих істот. Труднощі виникають і з функціонального боку психіки. Вона є засобом орієнтування організму в навколишньому світі й регулятором поведінки в динамічних умовах середовища. Психічна активність людини спрямовується на різні об’єкти. Задовольняючи свої матеріальні (органічні) та духовні споживи як необхідну умову життя, людина шукає й отримує з навколишнього природного та соціального середовища необхідні для цього джерела, здобуває знання, планує свої дії, визначає засоби й шляхи їх здійснення, напружує сили, аби досягти поставленої мети, переживає успіхи та невдачі. Все це становить психічну діяльність людини, яку і вивчає наука психологія.

Психічне життя людини складне й має багато форм виявлення. *Психічні явища* — це своєрідні суб’єктивні переживання, суб’єктивні образи відображуваних у свідомості явищ реальної дійсності, це внутрішній світ людини в усій його повноті й різноманітності. У пізнанні сутності психічних явищ найважливіша роль належить категоріям діалектичного матеріалізму.

Психічні явища — це постійні регулятори діяльності, що виникають у відповідь на подразники, які діють у певний момент часу (відчуття, сприймання), або ті, які були в минулому досвіді (пам’ять), узагальнюючи ці впливи і передбачаючи результати, до яких вони приведуть (мислення, уява), підсилюючи чи послаблюючи, взагалі активізуючи діяльність під впливом одних чинників і гальмуючи її під впливом інших (почуття, воля), виявляючи відмінність у поведінці людей (темперамент, характер, здібності).

Психічне життя людини охоплює її *пізнавальну діяльність* — відчуття, сприймання, пам’ять, мислення, уяву та *емоційно-вольову* —

різноманітні почуття, переживання, а також *вияви волі* — вольові якості. Важливим аспектом психічного життя є спонукування до активності — інтереси, переконання, ідеали тощо.

Особливу групу психічних явищ становлять *індивідуально-психологічні властивості особистості* — здібності, темперамент, характер та її *психічні стани* — піднесеність, пригніченість, схвильованість, байдужість та ін. (табл. 3).

Таблиця 3

Структура психічних явищ

Психічні процеси	Психічні стани	Психічні властивості
<p><i>Пізнавальні:</i> відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява мова, увага</p> <p><i>Емоційні:</i> збудження, радість, злість, обурення та ін.</p> <p><i>Вольові:</i> прийняття рішення, боротьба мотивів, керування своєю поведінкою, долаття труднощів та ін.</p>	<p>Піднесеність. Пригніченість. Схвильованість. Байдужість. Зацікавленість та ін.</p>	<p>Спрямованість. Темперамент. Здібності. Характер</p>

Як форма відображення дійсності високоорганізованою матереією — нервовою системою, мозком — психіка характеризується низкою особливостей.

По-перше, психічне відображення має активний характер, пов'язане з пошуком і добороом способів дій, що відповідають умовам середовища.

По-друге, психічне відображення має випереджувальний характер, забезпечує функцію передбачення в діяльності та поведінці.

По-третє, кожний психічний акт є результатом дії об'єктивного через суб'єктивне, через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності на її психічне життя.

По-четверте, у процесі активної діяльності психіка постійно вдосконалюється й розвивається.

Знання психіки, природи психічних явищ та їх закономірностей має винятково велике значення у житті та діяльності людини для керування психічним розвитком і діяльністю особистості.

Психологія досліджує внутрішній світ людини, психічні процеси, психіку, її діяльність, вияви, форми. *Б. Ломов* виокремив базові категорії психологічної науки, показавши їх системний взаємозв'язок: категорія особистості, категорія діяльності, категорія свідомості, категорія спілкування.

Пояснити психічні явища — це розкрити їх взаємні зв'язки, залежність від життєвих умов, що їх породжують, з'ясувати закономірності, яким вони підлягають. Отже, предметом психології є факти психічного життя, закономірності розвитку і виявів психічних явищ та їх механізми. Тому психологію можна вважати як наукою, що вивчає умови, властивості і закони психічних явищ, пам'ятаючи при цьому, що психіка є особливою властивістю певним способом організованої матерії, сутність якої полягає у відображенні реальної дійсності.

Об'єктом вивчення психології є психіка як функція мозку. Психіка, як відомо, є відбиттям об'єктивної дійсності, і тому вивчення психологічних законів означає, насамперед, установлення залежності психічних явищ від об'єктивних умов життя й діяльності людини.

Оскільки *предмет психології* — закономірності розвитку й вияву психіки загалом, це й диктує завдання психології. *Основне завдання психології* — вивчення об'єктивних закономірностей функціонування психічних явищ і процесів як віддзеркалення об'єктивної дійсності.

Найбільш загальними завданнями психології у третьому тисячолітті є:

- вивчення впливу суспільної дійсності на психіку людини та психологію різних людських спільнот. У цьому аспекті здійснюється психологічний аналіз діяльності, поведінки і вчинків людини, визначаються вимоги суспільної дійсності до її психіки тощо;
- розкриття психологічних закономірностей формування в людини готовності до діяльності та розроблення психологічних шляхів підвищення її ефективності;
- виявлення психологічних умов підвищення ефективності виховання громадян, механізмів розвитку та вияву мотивів їхньої поведінки;
- здійснення психологічного аналізу системи “людина — техніка”, виявлення можливості людей щодо їхнього викорис-

тання, проведення психологічного аналізу аварій, катастроф тощо;

- забезпечення саморегулювання людиною психічних станів, які виникають у небезпечних та інших (стресових) ситуаціях, а також визначення умов і засобів боротьби зі страхом та панікою, запобігання іншим психічним станам, які знижують ефективність діяльності, та їх подолання;
- підвищення ефективності управління в різних сферах суспільства, розкриття впливу особистості керівника та його стилю керівництва на психологію колективу, на його суспільну та виховну функції тощо;
- оптимізація усіх аспектів праці та життя людини в різних умовах;
- виявлення умов і чинників ефективної професіоналізації кожної людини з урахуванням реальних потреб і можливостей суспільства;
- психолого-педагогічне забезпечення розв'язання завдань освіти молодих;
- боротьба з тероризмом і злочинністю, бездуховністю, наркомафією, алкоголізмом тощо;
- підвищення ролі психології у підтриманні правопорядку, організованості й дисципліни, психічного здоров'я і добробуту громадян;
- дослідження психолого-педагогічних проблем сучасного стилю практичної діяльності кадрів, вироблення і впровадження рекомендацій з оволодіння продуктивними технологіями ефективної праці та життя;
- створення необхідних передумов і комфортних соціально-психологічних умов для продуктивної життєдіяльності, розкриття творчого потенціалу суб'єктів праці та життя.

Важливими проблемами сьогодення, які вимагають поглиблених психологічних досліджень, також є:

- обґрунтування сучасної психолого-педагогічної концепції підготовки професіоналів і реформування соціальної структури;
- розроблення методології психології;
- синтезування концепції вивчення, формування і розвитку соціальних суб'єктів, конкретної людини, колективу;
- створення сучасних теорій психології професійної праці;
- теоретичне і практичне обґрунтування питань зміцнення правопорядку, дисципліни;

- психологічний відбір, підготовка та адаптація до різних умов життєдіяльності;
- питання впровадження прикладної психології та ефективного акмеологічного супроводу праці, життя тощо.

Розв'язання усіх зазначених завдань є вагомою передумовою успішного реформування суспільства і забезпечення його прогресивного розвитку.

Загалом, серед *завдань сучасної психології* центральне місце посідає розроблення методологічних основ, теорії і методик вивчення *психологічних явищ* (пізнавальні процеси: відчуття, сприймання, увага, пам'ять, уява, мислення, мова; психологічні явища особистості: емоції, здібності, темперамент, характер, воля, мотивація). Через *пізнавальні процеси* людина отримує і переробляє інформацію про світ; вони задіяні у формуванні та переробці знань. *Особистісні властивості* визначають справи і вчинки людини.

Психологія як наука має свої *особливості*, а саме:

1. Психологія вивчає найрізноманітніші явища, які відомі людині. Складність її полягає в тому, що носієм психіки є головний мозок — складний за будовою та закономірностями діяльності орган і механізм.

2. Психологія полягає в особливому положенні, оскільки в ній зливаються об'єкт і суб'єкт пізнання. Це пояснюється тим, що людина завдяки психіці пізнає навколишній світ, а потім на її основі власну психіку, а також вплив цього світу на неї.

3. Особливості психології полягають в її унікальних практичних наслідках. Це пояснюється тим, що результати досліджень цієї науки порівняно з іншими галузями знань доволі часто є більш значущими для людей як об'єктивно, так і суб'єктивно. Адже, що може бути важливішим, ніж усвідомлення причин усіх проблем людства — психіки та свідомості.

4. Психологія — одна з найперспективніших наук, яка вивчає зростаючу роль та значущість людей, їхньої психіки та свідомості.

Психологія як наука вивчає закономірності виникнення і діяльності психіки у людини і вищих тварин, психічні процеси, які є складовими діяльності та спілкування людей, поведінки тварин. Вона сформувала досить ґрунтовну наукову картину психіки і розглядає її як властивість особливої форми організованої матерії, як суб'єктивний образ об'єктивного світу, як ідеальне віддзеркалення реальної дійснос-

ті в мозку. Фізіологічні процеси, що відбуваються у мозку людини, є основою психічної діяльності, але не можуть бути ототожені з нею.

Взаємини живих істот із навколишнім світом реалізуються за допомогою психіки як складної сигнальної системи, до якої входять почуття та образи, настанови й мотиви, процеси спілкування та ідеальні предметні дії, емоційні стани та інші психічні властивості. Відображаючи зовнішній світ, людина не тільки пізнає закони розвитку природи і суспільства, а й надає їм певної дії, щоб пристосувати навколишній світ до якнайкращого задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. У реальній діяльності людини її психічні вияви (процеси і властивості) не виникають спонтанно й ізольовано один від одного. Психічне життя людини охоплює її пізнавальну діяльність, відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву, емоційно-вольову сферу, різноманітні почуття, переживання.

Психологія сформувала досить ґрунтовну наукову картину психіки і розглядає її як властивість особливої форми організованої матерії, як суб'єктивний образ об'єктивного світу, як ідеальне віддзеркалення реальної дійсності в мозку. Фізіологічні процеси, що відбуваються у мозку людини є основою психічної діяльності, але не можуть бути ототожені з нею.

У системі наукових понять, психологія виявляє особливості, закономірності побудови та розвитку психіки, функціонування її механізмів. Вона сформувала систему наукових уявлень, які розкривають природу психіки, слугують поліпшенню життя людей, їхньої поведінки та діяльності. Оволодіння системою психологічних знань сприяє зростанню психологічної культури окремої людини і всього суспільства, покращанню якості життя, психічного здоров'я людини, підвищенню рівня навчальної та професійної діяльності, громадської поведінки.

Міф про Психею

Знайомство з психологією розпочинається саме з міфу про Психею. Він став основою багатьох сюжетів світової і російської літератури. Міф розвиває асоціативне мислення. Допомагає навчитися виділяти психічні якості людини, її вчинки, різні ситуації взаємодії людей, знайомить з найпоетичнішою історією людської долі. Героїня міфу — прекрасна земна дівчина, красу якої смертні не в змозі описати.

І вже містами пішли чутки, що земля привела на світ другу Венеру. Люди перестали їхати до острова Кіфери, щоб побачити богиню Венеру, жертвоприношення стало рідше, храми дійшли занепаду, а дари в ім'я богині краси приносять Психеї.

Розлютилася справжня богиня, замучила її заздрість. Призвала вона до себе сина, нахабного юнака Амура, який з луком і стрілами врывається до оселі, розторгує шлюби, не дає людям спокою, і, поскаржившись, попрохала закохати Психею в останнього зі смертних, без роду і племені злидня.

Старші сестри Психеї, не такі гарні, як молодша сестра, давно вже вийшли заміж за представників царського роду, а красуня Психея в дівках сидить удома, проклинаючи свою красу. Батько ж, хоч і боявся гніву богів, звернувся до древнього мілетського бога, прохаючи чоловіка для доньки. Відповідь йому дає Аполлон. Він наказує відвести Психею на високу скелю, одягнену для весілля в наряд для поховання, і пророкує, що зять буде не смертним, жорстоким і диким, таким, що облітає ефір на крилах, раничи усіх, випалюючи полум'ям. Його бояться боги і, навіть, на підземну річку Стікс він наводить жах.

Із плачем відводять рідні нещасну наречену для весілля на скелю мов на поховання, і повертаються додому, аби зачинитися там назавжди, оповиті мороком. А тим часом Психею, яка плаче на скелі, підіймає і переносить на квітучий лук ніжний вітерець Зефір. Там вона і засинає, а, прокинувшись, бачить розкішний палац із садами, в якому її супроводжує безтілесний голос, який розкажує Психеї про те, що все це багатство належить їй. Незримі слуги супроводжують її і виконують будь-які забаганки, подають вишукані страви, чарівними голосами співають пісень, грають на музичних інструментах.

Ночами до красуні приходив незримий їй чоловік, а одного разу він попереджає Психею про небезпеку, про те, що незабаром сестри, вважаючи її мертвою, прийдуть оплакувати її на скелю. Хочє відмовити від зустрічі з ними Психею, але який чоловік зможе встояти проти пестоців і любовних чар коханої жінки? Поступаючись проханням і вмовлянням дружини, він наказує Зефіру доставити сестер у палац так, як колись приніс Психею.

Багатство палацу молодшої сестри не могло не пробудити заздрість у старших сестер, які почали розпитувати Психею про її чоловіка. Але та, давши обіцянку чоловікові, нічого про нього не розпо-

віла, а вигадала, що це молодий юнак, зайнятий полюванням, і, надарувавши сестрам золота, відправила їх назад. Заздрісні сестри, які вирішили скинути Психею з вершини її багатства і могутності, заховали подарунки і, приховуючи правду, налякали батьків та розіхалися по домівках.

Чоловік Психеї намагається переконати дружину в підступності сестер, але та не слухає його, бо тішиться тим, що скоро стане матір'ю. Давши обітницю мовчання, вона знову вмовляє чоловіка на зустріч із сестрами. Під час другої зустрічі Психея, забувши те, про що казала вперше, розповідає, що чоловік її – людина середніх літ, веде торгові справи. Сестри здогадуються, що молодша сестра взагалі не бачила свого чоловіка, і під час третьої зустрічі нагадують їй про пророцтво шлюбу з диким чудовиськом і вмовляють налякану Психею заколоти сплячого змія, накривши горщиком палаючу лампу.

І от, коли чоловік заснув поряд із Психеєю, вона, взявши лезо, підняла горщик з лампи й освітила кімнату. Тут вона побачила не змія, а найпрекраснішого і найгарнішого Купідона, великого бога, і навіть полум'я лампи заграло веселіше. У нього була золота голова бога з пишним волоссям, вишукані докони, сяюче тіло, а в ногах лук і стріли, зброя прекрасного бога. Зацікавлена Психея не може відвести від нього очей. Вона бере стрілу і випадково ранивши нею себе, розпалюється пристрастю до бога й кидається до нього з поцілунками. Однак у цей час лампа чи через зраду, чи через заздрість торкнулася тіла Купідона і хлопнула гарячою олією, обпiкши божественне плече. Відчувши опiк, бог прокинувся і побачивши, що клятву порушено, вивільнився від обіймів дружини і піднявся у повітря. Він дружині розповів, що не підкорився волі матері, великої Венери, яка наказала навіяти Психеї пристрасть до убогого жebraка. Купідон сам прилетів до красуні Психеї в ролі коханого, а побачивши її неземну красу, поранив себе стрілою. Докоряючи їй за наївність і цікавість, він зникає, покаравши цим без тями закохану в нього дружину.

У відчаї кинулася Психея у річку, але та на честь бога, який здатен запалити навіть воду, і через страх за себе хвилиною винесла дружину Купідона на берег неушкодженою. На березі сидів сільський бог Пан, обійнявши гордовиту богиню Echo. Побачивши, що Психея страждає через кохання, він радить їй звернутися до Купідона з молитвами. Нічого не відповівши, вона помандрувала далі. Проходячи містом, де царем був чоловік старшої сестри, Психея звертається

до неї. Розповідаючи про своє горе, вона вигадує, що Купідон вигнав її з дому, а сам вирішив оженитися на старшій сестрі. Не дослухавши розповідь до кінця, сестра сідає на корабель і мчить до скелі, але в цей час там дув не Зефір, а зовсім інший вітер. Тож кинувшись зі скелі, вона розбивається, оскільки ніхто не підтримав її і не переніс до царства Купідона. Така сама історія сталася і з середньою сестрою, яка піддалася на приманку Психеї.

А тим часом Купідон перебував у спальні своєї матері і страждав від опіку. Психея, блукаючи у пошуках чоловіка, зустрічає Цереру, Юнону, покровительку вагітних жінок, які знаходяться у небезпеці. Однак усі бояться діяти всупереч задумам Венери, яка жадає помсти і по всьому світу шукає Психею. Тим часом Психея і сама вирішує прийти до Венери, де сподівається знайти чоловіка.

Знуцаючись над невісткою, обурена тим, що у розквіті років має стати бабусею, заперечуючи законність шлюбу сина і Психеї, Венера більш схожа на Фурію, брутальну сварливу жінку, ніж на богиню краси. Вона вигадує складні й небезпечні завдання для невістки, у вирішенні яких Психеї допомагають, наприклад, мурашки розібрати купу зерна, тростинка радить, як безпечно дістати шматок золотого руна, орел — як дістати води з джерела, яке знаходиться високо у горах. Проте найскладнішим було четверте завдання, коли Психеї потрібно було спуститися до підземного царства і попрохати частину краси у Прозерпіни для Венери, яка змарніла, доглядаючи хворого сина.

Вежа, з якої хотіла кинутися Психея, щоб одразу потрапити в Тартар, порадила зійти у царство мертвих з двома хлібинами в руках і двома монетами у роті. Одну монету потрібно заплатити перевізнику Харону, який сам повинен витягнути монету з рота Психеї, одна хлібина передбачалася для величезного триголового собаки, який охороняє покої Прозерпіни. Отримавши те, за чим прийшла, Психея повинна пом'якшити злість собаки другою хлібиною, а перевізнику заплатити другою монетою за переправу на інший бік ріки мертвих. Але головне — не відкривати скляночку, яку дасть Прозерпіна, не виявляти цікавості до захованих у неї скарбів божественної краси.

Психея виконала все, не піддаючись на хитрощі Венери, які були пасткою. Не випускаючи з рук хлібини, монети з рота, вона швидко вийшла з царства мертвих і побачила білий світ, але жіноча цікавість оволоділа нею. Вона подумала: “Як же так? Я несу божественну красу і не

беру нічого для себе, але і я змарніла, і мені теж треба подобатись”. З цими словами відкрила Психея скляночку, але там нічого не було, окрім підземного вічного сну. Однак Купідон прийшов на допомогу, вислизнувши з кімнати, де був ув’язнений матір’ю. Він зняв з Психеї сон і заховав його у склянку, пробудив кохану поцілунком і уколлом стріли. Психея відносить Венері дарунок Прозерпіни, а Купідон прохає Юпітера посприяти особистому щастю. Психеї дають випити амброзії, після чого вона стає безсмертною і рівною богам. Боги гуляють на весіллі Психеї і Купідона, а через деякий час від цього союзу народиться дочка, яку назвуть Насолодою (*Шмелева І. А. Введение в профессию. Психология: учеб. пособие. — СПб.: Питер, 2007. — 253 с.*).

Завдання для самостійної роботи

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає наука психологія?
2. Ознайомившись із міфом про Психею у викладенні Апулея, складіть психологічний портрет Психеї, відмітивши всі її позитивні і негативні індивідуальні риси та вчинки.
3. Що таке психічні явища?
4. Що є об’єктом психології?
5. Що є предметом психології?
6. Схарактеризуйте основні завдання психології.
7. Схарактеризуйте особливості психології як науки.
8. У чому полягає відмінність між науковою і життєвою психологією?
9. Які галузі психологічної науки ви знаєте?
10. Які галузі психологічної науки належать до практичної психології?
11. Виокремте й опишіть етапи становлення психології як науки.
12. Схарактеризуйте основні напрями психологічної науки.
13. Дайте визначення поняття “наукова психологія”.
14. Дайте визначення поняття “практична психологія”.
15. Назвіть основні галузі практичної психології.
16. Що таке життєва ситуація?
17. У чому полягає специфіка виникнення професії психологія як особливої сфери людської діяльності в Україні?

18. У чому полягає взаємозв'язок практичної психології та психологічної практики?
19. За якими основними критеріями класифікуються психологічні проблеми особистості (групи)?

Тестові завдання

1. Слово “психологія” у перекладі з грецької означає:

- а) наука про душу;
- б) наука про свідомість;
- в) наука про мислення.

2. Поему “Про природу речей” написав:

- а) Лукрецій;
- б) Епікур;
- в) Платон.

3. Основне завдання психології як науки полягає:

- а) у вивченні якісних (структурних) особливостей психічних явищ та процесів, що мають не тільки теоретичне, а й практичне значення;
- б) у вивченні об'єктивних закономірностей функціонування психічних явищ та процесів, що мають не тільки теоретичне, а й велике практичне значення;
- в) у дослідженні фізіологічних механізмів, що лежать в основі психічних явищ.

4. Розділ психології, який вивчає (теоретично й експериментально) закономірності і механізми психічної діяльності, психічного відображення, називається:

- а) диференційною психологією;
- б) соціальною психологією;
- в) загальною психологією.

5. Наука, яка вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, що знаходяться у різних соціальних групах, та психологічні риси самих груп, називається:

- а) диференційною психологією;
- б) соціальною психологією;
- в) загальною психологією.

6. Розділ психології, який вивчає індивідуально-психологічні відмінності між людьми, як між окремими індивідами, та типологічні відмінності психологічних виявів у представників різних соціальних, вікових, етнічних груп називається:

- а) диференційною психологією;
- б) соціальною психологією;
- в) загальною психологією.

7. Визначте, на якому етапі становлення психологію розглядають як науку про поведінку:

- а) на I етапі;
- б) на II етапі;
- в) на III етапі;
- г) на IV етапі.

8. Дайте відповідь, на якому етапі становлення психологію розглядають як науку про свідомість:

- а) на I етапі;
- б) на II етапі;
- в) на III етапі;
- г) на IV етапі.

9. Назвіть представників когнітивної теорії в соціальній психології:

- а) К. Халл, Міллер, Роттер;
- б) Е. Фромм, К. Хорні, А. Адлер;
- в) К. Левін, Хайдер, Колберг.

10. Назвіть теорію, створену З. Фрейдом:

- а) біхевіоризм;
- б) фрейдизм;
- в) психоаналітична;
- г) рефлексорна.

11. Напрямок предметом вивчення якого є поведінка, називається:

- а) біхевіоризм;
- б) фрейдизм;
- в) психоаналіз;
- г) гештальтпсихологія.

12. Назвіть напрям, що стверджує пріоритет структури або цілісності в організації психічних процесів:

- а) гештальтпсихологія;
- б) генетична психологія;
- в) когнітивна психологія;
- г) біхевіоризм.

13. Засновником напрямку генетичної психології є:

- а) Брунер Сеймур;
- б) Абрахам Маслоу;
- в) Жан Піаже;
- г) Григорій Костюк.

14. Предметом вивчення гуманістичної психології є:

- а) потреба в самореалізації, самоактуалізації;
- б) несвідомі психічні процеси;
- в) адаптована поведінка.
- г) усі відповіді правильні.

Творчі завдання

1. Запишіть у зошитах для самостійної роботи визначення наукової, практичної та прикладної психології. Поясніть відмінності між структурами наукової та практичної психології.

2. Проаналізуйте поняття “практикуючий”, “практичний” психолог та “психолог-практик”. Визначте, як вони співвідносяться між собою.

3. Протестуйте особистість біографічним методом та за результатами тестування складіть поведінковий портрет особистості.

4. Прочитайте міф про Психею у викладі Апулея. Робота над текстом міфу допоможе: а) ознайомитися з психологією, а саме: розвинути асоціативне мислення (міф став підґрунтям багатьох сюжетів світової літератури); б) виокремити зміст, який стосується опису психічних властивостей людей, їхніх учинків, різноманітних ситуацій взаємодії людей; в) ознайомитися з найпоетичнішою “історією” людської долі.

Список рекомендованої літератури

1. *Бондарчук О. І.* Загальна психологія: навч. посіб. / О. І. Бондарчук — К.: Логос, 2004. — 140 с.
2. *Бондарчук О. І.* Експериментальна психологія.: курс лекцій / О. І. Бондарчук. — К.: МАУП, 2003. — 170 с.
3. *Басова Н. В.* Педагогика и практическая психология / Н. В. Басова. — Ростов н/Д: Феникс, 2000. — 416 с.
4. *Годфруа Ж.* Что такое психология / Ж. Годфруа; пер. с франц. П. М. Сиренко. — [в 2-х т.]. — Т. 1. — М.: Мир, 1992. — 496 с.
5. *Дубровина И. В., Прихожан А. М.* Положение о школьной психологической службе // Вопр. психологии. — 1985. — № 2. — С. 76–90.
6. *Кала У. В.* Психологическая служба в школе / У. В. Кала, В. В. Раудик. — М., 1986. — 246 с.
7. *Карамушка Л. М.* Психологія управління закладами середньої освіти: монографія / Л. М. Карамушка. — К.: Ніка-центр, 2000. — 328 с.
8. *Основи практичної психології: підручник* / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.
9. *Практическая психология образования: учеб. для студ. высш. и сред. спец. учеб. завед.* / под ред. И. В. Дубровиной. — 2-е изд. — М.: ТЦ “Сфера”, 1998. — 528 с.
10. *Рабочая книга школьного психолога* / под ред. И. В. Дубровиной. — М., 1992. — 420 с.
11. *Рубцов В. В., Селявина Л. К., Малих С. Б.* Система психологической поддержки образования / В. В. Рубцов., Л. К. Селявина, С. Б. Малих // Психол. наука и образование. — 1999. — № 7. — С. 5–32.
12. *Фридман Л. М.* О концепции школьной психологической службы / Л. М. Фридман // Вопр. психологии. — 2002. — № 1. — С. 97–106.

Модуль II. Методологія і методи психологічного дослідження

Тема 6. Принципи і методологія психологічної науки

Науку як своєрідний, цілісний та самостійний спосіб пізнання світу визначають два його компоненти: предмет і метод. Якщо *предмет* — це чітко визначений зміст, якість та закономірність в яких реальність (дійсність) постає перед дослідником, то *метод* — це шлях, спосіб або засіб досягнення сутності предмета пізнання. Психологія як самостійна наука виникла, визначивши свій предмет і метод.

Змінився понятійний апарат психологічної науки, безперервно з'являються нові гіпотези і концепції, психологія збагачується новими емпіричними даними. Так, *Б. Ломов* у книзі “Методологічні і теоретичні проблеми психології”, характеризує сучасний стан науки, зауважує, що в сучасних умовах “різко зростає потреба в подальшій (і глибше) розробці методологічних проблем психологічної науки і її загальної теорії”. Сфера явищ, що вивчаються психологією, величезна. Вона охоплює процеси, стани і властивості людини, що мають різний ступінь складності — від елементарного розрізнення окремих ознак об'єкта, що впливає на органи чуття, до боротьби мотивів особини.

Одні з цих явищ уже досить вивчені, а опис інших зводиться лише до простої фіксації спостережень. Багато хто вважає, і про це слід особливо наголосити, що узагальнений і абстрактний опис явищ, що вивчаються, і їх зв'язків — це і є теорія. Однак на цьому теоретична робота не вичерпується, вона включає також порівняння та інтеграцію накопичуваних знань, їх систематизацію і багато іншого, а її кінцева мета полягає у розкритті сутності явищ, що вивчаються. У зв'язку з цим і виникають методологічні проблеми. Якщо теоретичне дослідження спирається на нечітку методологічну (філософську) позицію, то виникає небезпека підміни теоретичного знання емпіричним.

Відомо, що в попередні роки психологія була переважно теоретичною (світоглядною) дисципліною. Нині її роль у суспільному житті суттєво змінилася. Вона усе більше стає сферою особливої професійної практичної діяльності в системі освіти, промисловості, державному управлінні, медицині, культурі, спорті та ін.

Включення психологічної науки у вирішення практичних завдань істотно змінює і умови розвитку її теорії. Завдання, вирішення яких вимагає психологічної компетентності, виникають у тій чи іншій формі у всіх сферах життя суспільства, визначаючись зростаючою роллю так званого людського чинника.

У радянській психології утвердилися методологічні принципи *детермінізму, єдності свідомості та діяльності, розвитку психіки в діяльності*. У формулюванні цих принципів важливу роль відіграли такі психологи, як *П. Блонський, М. Бернштейн, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Б. Теплов* та ін.

Терміном *принцип* (від лат. *principium* — основа, першоджерело) позначають провідну ідею, основне правило поведінки і діяльності, центральне поняття, основу системи. Принцип утворює найголовніше узагальнення і поширення певного теоретичного положення на всі явища визначеної сфери діяльності, з якої цей принцип виокремлено та абстраговано.

Найповніший виклад тих методологічних принципів, що були розроблені у радянській психології (які хоча й розроблені на засадах філософії *діалектичного матеріалізму*, але певним чином відповідають і вимогам західної академічної психології), дає український психолог *О. Ткаченко*. Виходячи з діалектико-матеріалістичних позицій вітчизняні психологи досліджували закономірності функціонування та розвитку особистості як цілісної системи психічних властивостей з певною психологічною структурою, а також різні аспекти особистості — її мотиви та настанови, предметну діяльність, мислення та розумові дії, характер, уміння та навички, пам'ять, увагу, сприймання, здібності й темперамент тощо.

Згідно з *О. Тепловим*, суб'єкт (людина) взаємодіє з об'єктом (дійсністю) на трьох основних рівнях: *індивіда, особистості, індивідуальності*. Ці рівні стають визначальними в тлумаченні методологічних принципів: детермінізму, відображення, єдності свідомості та діяльності, розвитку, системно-структурного.

Принцип детермінізму розкриває причини виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини. Є кілька рівнів детермінації, які залежать від рівня розгляду суб'єкта — як індивіда, особистості і як індивідуальності. За цим принципом психіка визначається способом життя і змінюється з його зміною. Психіка, свідомість людини детерміновані суспільним буттям, рівнем розвитку виробництва, матеріальних умов життя та культури.

За *принципом відображення* усі психічні функції за своєю природою є відображувальними. Психічне відображення має сигнальний характер. Воно випереджає фізичний контакт суб'єкта з об'єктом, попереджуючи суб'єкта, сигналізуючи про значущі для нього об'єкти з допомогою сигналів.

Для індивіда психічне відображення забезпечує життєдіяльність, для особистості — дії з метою привласнення зразків суспільного досвіду, а на рівні індивідуальності — дії, спрямовані на створення нових суспільно значущих продуктів і способів діяльності.

Відповідно до *принципу єдності свідомості та діяльності* психіка і діяльність не тотожні, але й не протилежні. Вони утворюють єдність. Психіка виступає як внутрішній ідеальний план діяльності. Психічні моделі дійсності дають можливість орієнтуватися в довкіллі, забезпечуючи життєдіяльність, засвоєння і продукування суспільного досвіду. За цим *принципом* свідомість становить внутрішній план діяльності, модель дійсності, за допомогою яких регулюється взаємодія людини з навколишнім світом.

У *принципі розвитку психіки* поєднується поведінка, психіка та діяльність. Так, на рівні організму суб'єкт розвивається у процесі визрівання і формування психофізіологічних структур, на рівні індивіда — в процесі діяльності присвоєння, а на рівні особистості — у процесі перетворювальної діяльності. Процес розвитку особистості пов'язаний з її творчою діяльністю. Якості особистості закладаються під час ігрової та навчальної діяльності, а досягають повного розквіту у трудовій та творчій діяльності. При цьому творчість виступає як процес створення суспільно цінного продукту, як процес самотворення, саморозвитку і самореалізації особистості. Принцип розвитку психіки дає змогу адекватно розуміти психіку, розглядати її не як щось статичне, а як результат розвитку і діяльності на різних етапах становлення особистості. Відповідно до принципу розвитку — психіка людини розглядається як результат її діяльності. Розвиток психіки на різних вікових етапах залежить від видів діяльності — гри, навчання, спілкування, праці, творчості.

Психіка за системно-структурним принципом є складною системою взаємопов'язаних елементів, таких як пам'ять, воля, мислення, уява та інші, що розглядаються як елементи цілого. Психіка виступає як особлива відкрита система зі зворотними зв'язками.

Методологія (від грец. — шлях дослідження) — сукупність методів дослідження, що їх застосовують у будь-якій науці; система

принципів і способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності у певній галузі.

Загальними принципами методології психологічного дослідження є:

- *гуманістична спрямованість* (проблема людини — центральна в системі сучасного наукового знання);
- *комплексність досліджень* (людина вступає у взаємодію з навколишньою дійсністю і відкривається різними гранями, кожна з яких може стати предметом дослідження);
- *системність* (спирається на положення системного підходу, реальний об'єкт вивчається як сукупність взаємозв'язаних компонентів).

Методикою у науковому дослідженні прийнято називати процедури або послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворювальних дій, операцій та впливів загалом, які реалізуються у процесі дослідження стосовно його предмета й спрямовані на вирішення завдань дослідження. Як складова наукового методу психології *методика* може розглядатися на кількох рівнях:

- перший рівень — загальна методика психологічного дослідження;
- другий рівень — методика здійснення конкретного типу наукового дослідження (теоретичного, емпіричного, прикладного та ін.);
- третій рівень — детально описана послідовність реалізації того чи іншого прийому, засобу, способу психологічного дослідження.

Психологічне дослідження будь-якого явища, що має психологічний зміст, повинно становити завершений цикл. Завершеність циклу дослідження зумовлює цілісне пізнання його предмета. Загальна методика психологічного дослідження виступає послідовною реалізацією дослідником пізнавальних та перетворювальних дій щодо свого предмета, який на перших етапах дослідження має неструктурований (або недостатньо структурований) вигляд.

Поняття *метод* використовувалося у Стародавньому світі як синонім до слова учіння. На сьогодні у філософській літературі *метод* у широкому розумінні розглядається як форма практичного та теоретичного освоєння дійсності, що виходить із закономірностей досліджуваного об'єкта, це характеристика наукового методу, або методу наукового пізнання світу. Таким чином, метод є системою пізнавальних і перетворювальних засобів, прийомів, принципів та підходів, які може застосовувати конкретна наука для пізнання свого предмета.

Принципи побудови психологічних досліджень:

1. Принцип об'єктивності вивчення психічних явищ вимагає, щоб будь-які психічні явища розглядалися у єдності з тими зовнішніми причинами і внутрішніми умовами, в яких вони виникають і виявляються. Побудова психологічних досліджень відповідно до принципу об'єктивності означає практичну реалізацію одного з основних принципів психології — принципу детермінізму, тобто причинної зумовленості психічних явищ. Принцип об'єктивності вимагає вивчати людину в процесі її діяльності в типових і нетипових умовах. Використані в дослідженні методи, а також позиція самого дослідника не повинні впливати на отримані результати. Доказом дотримання принципу об'єктивності є однакові результати не тільки за повторного дослідження, а й за використання різних методів різними дослідниками.

2. Вивчення психічних явищ вимагає, щоб виявлялись не лише ті психічні якості людини, що вже склалися, а й ті нові особливості психіки, які щойно зароджуються.

3. Аналітико-синтетичне вивчення особистості. Аналітичне вивчення дає змогу пізнати елементи психіки в різних умовах життя і діяльності особистості, а синтетичне — з'ясувати взаємозв'язки усіх окремих виявів і знаходити те стійке (тривке), що характеризує людину загалом.

Тема 7. Класифікація методів психологічного дослідження

У будь-якій науці існують поняття *метод дослідження, методика дослідження*. Їх потрібно розрізняти, диференціювати, хоч вони і пов'язані між собою.

Метод — це шлях пізнання, спосіб, з допомогою якого досліджується предмет науки (С. Рубінштейн). У психології — це спосіб пізнання психічних явищ. Метод є способом, знаряддям, що сприяє роз'ясненню теоретичних і практичних проблем. Цей термін використовується і для позначення прийому або системи прийомів, що застосовуються у певній діяльності.

Метод дослідження будується із загальних теоретичних уявлень про суть об'єкта вивчення, дослідження та загальних принципів, які лежать в основі пізнання.

У психології метод виступає також конкретним засобом реалізації психологічного пізнання предмета науки в конкретних умовах, з використанням конкретних прийомів дослідження та відносно конкретних характеристик досліджуваного предмета. Таким чином, метод у психології слід розглядати за двома рівнями:

1) як науковий метод психології у системному визначенні його змісту;

2) як конкретний засіб психологічного дослідження, зміст якого визначається предметом конкретного дослідження та ситуацією реалізації цього дослідження.

Методи наукових досліджень — це ті прийоми і засоби, на основі яких учені отримують вірогідні відомості, використовувані надалі для побудови наукових теорій і вироблення практичних рекомендацій.

Методика — це сукупність прийомів виконання будь-якої роботи. У цьому розділі термін *методика* означає конкретне втілення методу, вироблення способу взаємодії людини і об'єкта дослідження на базі конкретного матеріалу і конкретної процедури.

Психологія, як і будь-яка наука, послуговується цілою системою різних методів і методик. Основними методами дослідження у психології є спостереження та експеримент. Кожний із цих загальних методів наукового дослідження виступає в психології у різних і більш-менш специфічних формах. Крім основних методів дослідження, до яких належать спостереження й експеримент, у психології застосовують також додаткові методи: тести, моделювання, метод аналізу продуктів діяльності людини й бесіду (опитування).

У сучасній психології склалася система методів, що охоплюють увесь цикл дослідження й наступного психологічного впливу. Існує кілька поглядів на класифікацію методів психологічного дослідження.

За однією з класифікацій у психології (за аналогією з іншими науками) виокремлюють три класи методів:

- *теоретичні* — суб'єкт взаємодіє з уявною моделлю об'єкта (предметом дослідження);
- *емпіричні* — здійснюється зовнішня реальна взаємодія суб'єкта й об'єкта дослідження;
- *інтерпретація й опис* — суб'єкт “зовні” взаємодіє зі знаково-символічним поданням об'єкта (графіками, таблицями, схемами).

У праці “Основи загальної психології” С. Рубінштейн назвав спостереження й експеримент головними методами. Спостереження він поділяє на “внутрішнє” і “зовнішнє”, експеримент — на лабораторний, природний і психолого-педагогічний, а також допоміжний метод — фізіологічний експеримент (метод умовних рефлексів). Бесіда й анкета були прийомами вивчення продуктів діяльності.

Болгарський психолог *Г. Пирьов* як самостійні методи виокремив: спостереження (об’єктивне, суб’єктивне), експеримент (лабораторний, природний й психолого-педагогічний), моделювання, психологічну характеристику, допоміжні методи (математичні, графічні, біохімічні та ін.), специфічні методичні підходи (генетичні, порівняльний тощо). Своєю чергою, кожний із цих методів поділяється на низку інших.

М. Rogovin і *Г. Залевський* називають шість основних психологічних методів:

1. *Герменевтичний* — відповідний стану науки (суб’єкт і об’єкт не протипоставлені, уявна операція й метод науки тотожні).

2. *Біографічний* — виділення цілісного об’єкта пізнання у науці про психіку.

3. *Спостереження* — диференціація об’єкта і суб’єкта пізнання.

4. *Самоспостереження* — перетворення суб’єкта в об’єкт на основі попередньої диференціації.

5. *Клінічний* — на перший план виходить завдання переходу від зовнішнього спостереження до внутрішніх механізмів.

6. *Експеримент* — як активне протистояння суб’єкта пізнання об’єкту, при якому враховується роль суб’єкта в процесі пізнання.

Існують й інші підходи до опису та класифікації методів психологічного дослідження.

Однією з найбільш визнаних і відомих класифікацій методів психолого-педагогічного дослідження є класифікація, запропонована *Б. Ананьєвим*. Усі методи він розділив на чотири групи: організаційні, емпіричні, обробки даних, інтерпретаційні.

1. *Організаційні методи* (діють із самого початку дослідження до його закінчення й оцінюються по закінченню дослідження):

- *порівняльний метод* — зіставляються групи за віком, за діяльністю тощо. Одночасно вивчаються різні об’єкти дослідження, хоча при цьому визначаються єдиний предмет і загальне завдання дослідження. Це можуть бути дослідження особливостей психіки школярів різного віку (порівняльно-онтогенетичне до-

слідження), психіки здорових і психічно хворих досліджуваних (порівняльно-патологічне дослідження), вивчення досліджуваних, які знаходяться в неоднакових соціальних чи педагогічних умовах (порівняльно-соціальне, порівняльно-педагогічне дослідження). Цей метод широко використовується у загальній, соціальній, медичній і віковій психології і має два різновиди — метод *поперечних* і метод *поздовжніх зрізів*. У разі використання методу поперечних зрізів психолог організує дослідження таким чином, щоб порівняти кілька груп людей з різним рівнем розвитку певних психічних явищ і на основі цього з'ясувати типові вияви даних явищ;

- *лонгітудний метод* (тривалий) — передбачає багаторазове обстеження одних і тих самих осіб, груп упродовж тривалого часу. Протягом цього періоду послідовно вивчаються ті самі досліджувані і можуть застосовуватися найрізноманітніші методи збирання фактичного матеріалу, які спрямовуються на досліджуваний об'єкт. Іноді дослідницька діяльність могла тривати десятиліттями. При цьому вдавалося виявити вікову та індивідуальну змінність фаз життєвого циклу людини;
- *комплексний метод* — психіка вивчається не тільки з позицій загальної психології, а й в комплексі кількох наукових дисциплін. У такому дослідженні задіяні представники різних наук, які зазвичай можуть вивчати одну й ту саму ситуацію різними засобами. Завдяки дослідженню встановлюються зв'язки і залежність між явищами різного типу, наприклад, між фізіологічним, психологічним і соціальним розвитком особистості.

2. Емпіричні (дослідницькі) методи:

- *спостереження і самоспостереження*;
- *експериментальні методи, психодіагностичні методи* (тести, анкети, опитувальники, соціометрія, інтерв'ю, бесіда), *аналіз продуктів діяльності, біографічні методи*.

Дослідницькі методи в історичному плані можна розділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні. *Суб'єктивний метод* — це опис процесів свідомості в ході самоспостереження (*інтроспекція* — від лат. дивлюся усередину, вдивляюся). Згодом з'являється метод, завданням якого була реконструкція переживань, і його було названо *ретроспекцією* (від лат. — назад, дивитися). У сучасній психології суб'єктивні методи використовуються як один із досить обмежених прийомів дослідницької діяльності.

Об'єктивний метод має на увазі доступність явища зовнішньому спостерігачеві. Однак безпосередньо сприймати психічні процеси інших людей ми не можемо, їх можна лише розуміти на прикладі власного досвіду.

3. *Методи обробки даних* (передбачають якісні і кількісні процедури оперування отриманими в емпіричному дослідженні даними з метою виявлення якісних та кількісних, явних та прихованих закономірностей):

- *кількісний* — статистичний метод (наприклад, визначення середніх величин та міри розсіювання, коефіцієнтів кореляції, факторний аналіз, побудова графіків, гістограм, схем, таблиць, матриць тощо);
- *якісний метод* — диференціація матеріалу по групах, аналіз (передбачає аналіз і синтез отриманих даних, їх систематизацію та порівняння з результатами інших досліджень).

4. *Інтерпретаційні методи* (передбачають тлумачення отриманих результатів відповідно до теоретичного підходу, на який спирається дослідник):

- *генетичний метод* — аналіз матеріалів у плані розвитку з виділенням окремих фаз, стадій, критичних моментів тощо;
- *структурний метод* — встановлює зв'язки між усіма характеристиками особистості.

У вітчизняній психології пояснення відбувається на основі генетико-моделюючого підходу, згідно з яким інтерпретація експериментальних даних щодо закономірностей психічного розвитку розглядається як необхідний логічний наслідок присвоєння суб'єктом способів побудови вищих психічних функцій у процесі перетворення ним певного змісту; при цьому способи перетворення виступають психологічними механізмами предметної діяльності суб'єкта.

Останнім часом розвивається також вчинковий підхід як пояснювальна модель психічного розвитку особистості і відповідних експериментальних фактів, які отримують у процесі дослідження.

Знання методів й умінь на їх основі вивчати вікові та індивідуальні особливості психічного розвитку особистості — шлях до глибшого пізнання психологічних особливостей особистості й використання цих знань у практичній діяльності.

У літературі висвітлюються різні підходи щодо визначення послідовності та *етапів* проведення науково-дослідної роботи. Найбільш узагальнено у структурі психологічного дослідження можна виділи-

ти такі тісно пов'язані між собою та взаємозумовлені етапи, на яких здійснюються різні дослідницькі дії і досягаються певні результати.

Процес психологічного дослідження складається з таких етапів: підготовки, збирання, обробки, інтерпретації фактичних даних та формулювання висновків.

На *підготовчому* етапі вивчається стан досліджуваної проблеми, проводяться попередні спостереження, бесіди, анкетування, визначаються мета і завдання дослідження. Важливим елементом цього етапу стає гіпотеза — уявлення про очікуваний результат дослідження. Усі вихідні моменти зумовлюють планування дослідження, вибір контингенту і кількість піддослідних, місце та час проведення дослідів, технічне оснащення, отримання попередніх експериментальних даних, форми протоколів, план кількісної (статистичної) та якісної обробки й інтерпретації даних.

На етапі *збирання фактичних даних* використовуються емпіричні методи (експеримент, спостереження, тестування, бесіди тощо). Експериментальні дані фіксуються у протоколі, що має бути достатньо повним і цілеспрямованим, включаючи реєстрацію усіх необхідних параметрів експериментальної ситуації та психічних властивостей.

Етап *обробки даних* передбачає кількісний та якісний аналіз і синтез зафіксованих даних.

На останньому етапі дослідження здійснюється *інтерпретація фактичних даних та формулювання висновків*, встановлюється їх відповідність чи невідповідність вихідній гіпотезі, виявляються нові питання та проблеми, на основі яких формується програма дослідження.

Програма (етапність) психологічного дослідження. При проведенні психологічного дослідження розрізняють п'ять етапів. Розглянемо їх.

Перший етап — орієнтовний — підготовка та організація психологічного дослідження (етап теоретичного характеру, від вдалого та обґрунтованого вирішення поставлених питань значною мірою залежить доцільність та результативність усього дослідження). Він містить у собі попередні спостереження за досліджуваним явищем, формулювання припущень про можливі причини й властивості явища й висунання робочої гіпотези дослідження, тобто можливого судження, що підлягає експериментальній перевірці. Ведуться міркування стосовно того, що саме і якими методами бажано визначити, обирається група досліджуваних та визначається основна думка, яку психолог-дослідник розроблятиме чи спростовуватиме упродовж усієї роботи.

Фази:

- вибір обґрунтування проблеми і теми;
- розроблення концепції дослідження.

Другий етап – *планування дослідження* – його сутність полягає у постановці завдань на підставі висунутої гіпотези, а також обговорюються і конкретні методи дослідження. Визначаються саме ті конкретні методики, завдяки яким планується отримати результати дослідження.

Фази:

- планування і організація процесу дослідження;
- підготовка аналітичних процедур.

Третій етап – *власне проведення експерименту* – організація експериментальної ситуації, збір первинних даних, проведення пробного й базового експерименту. З окресленої вибірки досліджуваних, чия думка і буде відправною точкою для певних суджень, організують та проводять збір даних за вибраною темою з використанням заздалегідь підготовлених бланків для реєстрації відповідей респондентів.

Четвертий етап – *обробка отриманих результатів* – основна мета полягає у підтвердженні чи спростуванні гіпотези дослідження. Математично чи програмно відповіді переводяться у бали або відсотки, які і допомагають вивести цілісну картину результатів досліджень. Узагальнена думка дає можливість робити висновки про підтвердження чи повне відходження від початково запрограмованої гіпотези.

Фази:

- опрацювання результатів дослідження;
- статистична обробка первісних даних;
- теоретична обробка вторинних даних.

П'ятий етап – *аналіз та інтерпретація отриманих результатів* – дає змогу перевести дані досліджень у значущі для науки психології результати, що просувають психологічне пізнання до нових відкриттів. На основі інформації, отриманої протягом дослідження, можна проаналізувати певні теми з наведеними практичними даними. Тепер, володіючи такою інформацією, дослідник-психолог має можливість зробити конкретні висновки про явище, яке розглядалося, та виокремити цікаві, а можливо й важливі для науки факти. Узагальнення думок проаналізованої групи та висновків за інтерпретацією усіх результатів можливо стане підставою для наступного психологічного дослідження, як базисна інформація.

Фази:

- формулювання висновків;
- головне завдання — порівняння даних дослідження із сформульованою раніше гіпотезою;
- застосування отриманих даних на практиці.

Тема 8. Характеристика основних методів дослідження

Методи психології, при використанні яких виявляються певні факти, бувають основні та допоміжні. До основних можна віднести *спостереження та експеримент*.

Спостереження

Спостереження — як науковий метод дослідження полягає у фіксації виявів психічних явищ у поведінці на основі їх безпосереднього сприйняття, не обмежений простою реєстрацією фактів, а науково пояснює причини того чи того психологічного явища.

Особливості методу спостереження полягають у збереженні природності психічних виявів людини. При цьому негативним є те, що під час спостереження дослідник знаходиться у пасивній позиції, чекаючи, коли наступить явище, яке його зацікавить. Основними вимогами до спостереження є: збереження природних умов трудової, навчальної або ігрової діяльності людини; спостереження має бути цілеспрямованим (мета і завдання); системність спостереження; фіксація фактів у щоденнику; люди, за якими ведеться спостереження, не повинні знати про це; дослідник не повинен втручатися у діяльність обстежуваного.

Спостереження як метод наукового пізнання має низку *специфічних характеристик*. Насамперед у визначення спостереження як методу психології мають бути включені положення про:

- галузі використання методу;
- сутність специфічного психологічного спостереження;
- можливості та обмеження методу;
- його зв'язки з іншими методами психологічного дослідження;
- структуру самого процесу спостереження як спеціальної пізнавальної наукової діяльності;
- види спостереження та їх відмінні риси;
- предметну оснащеність спостереження;

- способи інтерпретації емпіричних даних та їх теоретичне осмислення.

Перш ніж перейти до докладного висвітлення сутності методу спостереження у психології, слід зауважити, що воно є одним із методів безпосереднього збору первинних даних. Відповідно до мети дослідження та беручи до уваги реальну обстановку й умови, можна говорити про *методику спостереження*, тобто зумовлений планом і ситуацією вибір конкретного виду спостереження, способів фіксації даних, вибір одиниць оцінювання явищ.

Під методикою розуміється певним чином фіксована, викладена зрозуміло для інших, предметно репрезентована система засобів збору та обробки емпіричних даних, що відповідає певному колу дослідницьких завдань. *Методика* — це максимально повний та докладний опис усіх етапів процедури спостереження: вибір об'єкта спостереження, схема чи план процесу спостереження, опис процедури стандартизованого оцінювання, опис організації роботи. Таким чином, *метод спостереження* у психології є спеціальним чином організоване, цілеспрямоване, систематичне та планомірне сприйняття досліджуваного об'єкта.

Правильно організоване спостереження є досить цінним матеріалом, причому таким, яке часто неможливо отримати іншими методами, особливо, якщо це стосується якихось непередбачених схемою дослідження реакцій, вияву ставлень до ситуації дослідження тощо. Це робить його незамінним методом психологічної й, передусім, вікової психології, зважаючи на доволі значне поширення експериментальних методів.

Предметом спостереження є вербальні і невербальні акти поведінки, що мають місце у певній ситуації. Насамперед це мовна діяльність (зміст, послідовність, тривалість, частота, спрямованість, інтенсивність), експресивні реакції (виразні рухи обличчя, тіла), положення тіла у просторі (переміщення, нерухомість, відстань, швидкість, напрямок руху), фізичні контакти (торкання, поштовхи, удари, передачі, спільні зусилля). Саме ці акти поведінки, будучи виокремлені й зафіксовані належним чином, стають характеристиками інтелектуального й особистого розвитку, динаміки досягнень, виразності психічних станів тощо.

Однак, щоб спостереження було організоване правильно, потрібно чітко усвідомити, які характеристики психічної діяльності можуть бути предметом спостереження, а які — ні. Чітке розуміння

цього сприяє конкретній постановці мети та завдань дослідження. Таким чином, *об'єктом* спостереження виступає або окрема людина, або група осіб. Слід наголосити, що *предметом* спостереження можуть бути лише зовнішні вияви об'єктів спостереження:

- моторні компоненти практичних та гностичних дій;
- рухи, переміщення та нерухомі стани людей, дистанція між ними;
- спільні чи сумісні дії людей, а також дотики та інші фізичні взаємодії;
- мовні акти, їх зміст, спрямованість, частота, тривалість, інтенсивність, особливості експресії, лексика людини;
- міміка та пантоміміка, експресія звуків;
- зовнішні вияви деяких вегетативних реакцій: почервоніння або блідість, зміна ритму дихання тощо.

Об'єктами спостереження зазвичай бувають:

- загальна соціальна ситуація, в якій перебувають досліджувані особи;
- суб'єкти або учасники певних подій;
- мета діяльності, структура діяльності;
- частота спостережуваних явищ;
- типовість ситуацій.

Спостереженню підлягають ситуації, що виникають у житті природним чином або такі, що створюються штучно і відрізняються за видами діяльності, взаємодії людей, спонтанністю їхніх дій тощо. Якщо спробувати окреслити галузь, де спостереження є незамінним методом, то, передусім, це буде соціальна поведінка, тому що втручання експериментатора спотворює картину реальних стосунків людей.

Крім того, спостереження нерідко використовується на початкових етапах для освоєння поля дослідження та ознайомлення з тими, хто братиме в цьому участь. Воно використовується, як один із багатьох методів, і як додатковий метод у комплексних дослідженнях, а також у межах одного дослідження для виявлення різниці між реальною та бажаною поведінкою.

Слід зауважити, що існує низка чинників, що зумовлюють складність об'єктивного спостереження для формулювання висновку про “внутрішнє” на підставі “зовнішнього”. По-перше, це багатозначність зв'язків зовнішніх виявів об'єктивності, що стоїть поза ними, і часто не дає змоги робити висновки щодо суб'єктивності. Крім того, склад-

ність регуляції психічних властивостей призводить до того, що одне явище може бути пов'язане з різними внутрішніми передумовами і навпаки, різні зовнішні явища можуть спричинятись одним суб'єктивним станом. При цьому індивідуальні особливості вияву певного психічного стану можуть бути досить різними. Тому неодмінна умова об'єктивності спостереження — це уникнення оцінних суджень з боку дослідника і необхідність реєстрації лише баченого. Деякі психологічні явища не можуть бути предметом спостереження, наприклад: настанови, наміри, інтереси, стосунки й ставлення, прагнення, мотиви.

Спостереження, як одна з форм активного чуттєвого пізнання, є галуззю і водночас процесом отримання життєвого досвіду. Його примітивною формою — *життєвими спостереженнями* — користується кожна людина у повсякденному житті. *Наукове спостереження* відрізняється від звичайного наступним чином:

- цілеспрямованістю;
- систематичністю;
- планомірністю;
- аналітичністю;
- реєстрацією результатів;
- оперуванням системою однозначних понять.

Унаслідок цього наукове спостереження набуває принципової повторюваності результатів: дані, отримані дослідником за певних умов, з великою імовірністю можуть бути підтверджені іншим дослідником, якщо він працює за таких самих умов і об'єкт спостережень не змінився.

Розрізняють такі *класифікації спостереження*:

1) *залежно від ступеня включення дослідника* в досліджуване середовище:

- *включене*, коли має місце особиста участь спостерігача діяльності, що сприймається і реєструється ним (при цьому інші люди звичайно вважають його учасником подій, а не спостерігачем);
- *стороннє*, коли події відбуваються без особистої участі в них спостерігача, що діє нібито “з боку”;

2) *за характером взаємодії з об'єктом*:

- *приховане*, за якого люди не знають, що за ними спостерігають;
- *відкрите*, за якого люди поінформовані про те, що їх досліджують;

3) залежно від об'єкта спостереження можуть мати протилежні значення:

- *зовнішнє*, за поведінкою інших людей;
- *інтроспекцію* (“дивлюся усередину”, “вдивляюся”), тобто само-спостереження;

4) *за часом перебігу*:

- *зріз* (однократне, короткочасне спостереження);
- *періодичне* (здійснюється протягом певних проміжків часу);
- *лонгітудне* (особлива тривалість, іноді упродовж кількох років);

5) *за характером реєстрації даних*:

- *констатуюче*, коли завданням дослідника є добір фактів, чітка фіксація наявності і характеристика значущих форм поведінки;
- *оцінне*, де дослідник порівнює факти за ступенем їхньої виразності в будь-якому діапазоні, користуючись при цьому певною шкалою рейтингу;

6) *за ступенем стандартизованості процедур*:

- *вільне* (пошукове) спостереження, яке, хоча й пов'язане з певною метою, але позбавлено чітких обмежень у виборі того, на що треба звертати увагу, які моменти фіксувати тощо; у разі потреби допустимою є зміна предмета дослідження і правил;
- *структуроване* (стандартизоване), коли події, що відбуваються, фіксуються без найменших відступів від заздалегідь розробленої програми; при цьому чітко визначено правило спостереження, запропоновано весь зміст дослідницьких дій, введено однакові способи реєстрації й аналізу даних.

Як метод психологічного дослідження, спостереження має свої сильні та слабкі риси (табл. 4).

Щоб *підвищити надійність і якість* спостереження потрібно дотримуватися таких правил:

1. Систематичність і багаторазовість спостереження одного й того самого явища у різний час і в різних ситуаціях дає можливість зробити висновок про повторюваність, тобто невинядовість явищ.
2. Уникнення оцінних суджень, обов'язковість перевірки альтернативних гіпотез.
3. Проведення спостереження за можливості кількома дослідниками.
4. Порівняння спостереження окремого етапу поведінки із загальною ситуацією, контекстом дослідження.

Переваги та недоліки методу спостереження

Переваги спостереження	Недоліки спостереження
<ul style="list-style-type: none"> • можливість отримання найрізноманітнішої інформації, адже в результаті спостереження можливий аналіз як вербальної інформації, так і дій, рухів, вчинків; • необов'язковість отримання попередньої згоди досліджуваних; • збереження природності умов діяльності, запобігання викривлень у поведінці досліджуваних під впливом дослідника; • можливість використання різноманітних технічних засобів, що покращають точність фіксації результатів спостереження 	<ul style="list-style-type: none"> • суб'єктивність (результати досліджень багато в чому залежать від досвіду, наукових поглядів, кваліфікації, інтересів, пристрастей дослідника); • неможливість контролювати ситуацію, втручатися в хід подій без викривлень; • значні витрати часу через пасивність спостерігача та неможливість прискорити події

Важливою обставиною в аспекті підвищення об'єктивності спостереження є необхідність реєстрації не окремо взятого з контексту факту, а реєстрація дії або реакції людини на тлі загальної ситуації, оскільки той самий зовнішній результат може мати найрізноманітніше психологічне значення залежно від того, в якій ситуації його було отримано.

Труднощі, що виникають під час спостереження, можна розділити на такі класи:

- специфіка самого об'єкта спостереження;
- специфіка спостереження як виду діяльності; “особливості дослідника”;
- факт присутності спостерігача.

З огляду на це, важливим у плані підвищення об'єктивності спостереження є дотримання правила реєстрації не окремого, вирваного з контексту факту, а реєстрації дії людини на тлі загальної ситуації. Вимоги щодо проведення спостереження зумовлюються самою природою спостереження як виду діяльності, а саме:

- збереження природності психічних виявів, можливість бачення цілісної ситуації, а не її окремих фрагментів або ознак, можливість вивчати явища у найприроднішому для них вигляді, не спотворюючи картини перебігу подій;

- цілеспрямованість спостереження, тобто чітке визначення цілей та завдань, що їх належить вирішити у процесі дослідження;
- фіксація результатів (обов'язкова реєстрація фактів “як таких”, і в жодному разі не оцінювати їх).

Під час спостереження можуть виникати помилки, що пов'язані:

- із *суб'єктивністю дослідника* (дослідник, зацікавлений у результатах, може помітити більше і точніше, ніж стороння людина. З іншого боку, сильна настанова заважає неупередженому сприйняттю, бо часто можна побачити те, чого насправді не відбулося: бажане може видатися дійсним);
- з *якостями самого дослідника* (специфіка пізнавальних процесів, індивідуальний темп, індивідуальний стиль, темперамент, емоційна стійкість, витривалість тощо). Мають значення також і суто *особистісні властивості*, зокрема *особливості психологічних захистів* (помітну роль відіграє феномен проєкції своїх особистих рис та проблем на інших). Проєкція здійснюється на неусвідомленому рівні і спостерігачеві просто здається, що в цій ситуації певне явище є виявом деякої внутрішньої властивості. Насправді явище може мати зовсім інше психологічне значення, а саме:
 - різниця у соціальному стані дослідника і досліджуваних;
 - перше враження;
 - попередні зустрічі, що сприяють формуванню певної настанови;
 - явища перенасиченості одноманітною діяльністю тощо.

Незважаючи на те, що, на перший погляд, спостереження здається простим, насправді — це досить складний у процедурному відношенні метод. Проте труднощі спостереження не вичерпуються лише процедурними моментами. Принципову роль відіграє зв'язок конкретної методики (техніки) спостереження з теорією, на яку спирається дослідник. Теоретичне уявлення про природу та сутність досліджуваних явищ певним чином визначається. Тільки за умови правильної організації, спостереження може забезпечити свої пізнавально-практичні функції: збір емпіричної інформації, попередня орієнтація в об'єкті, уточнення результатів та ін. Крім того, щоб стати фактом у повному розумінні, явища повинні бути проінтерпретованими в межах певної теорії, бо різні теорії дають і різні перспективи для подальшого емпіричного дослідження.

Для дотримання усіх зазначених вимог щодо проведення спостереження, потрібно мати чіткий *план процедури дослідження*. Як уже

значалося, багато конкретних моментів безпосередньо залежать від мети дослідження. Починається спостереження з розробки *програми дослідження*. Що докладніше буде продуманою програма, то більш аргументований матеріал отримає психолог. *Програма спостереження* складається з наступних *етапів*:

1. Визначення цілі і завдання спостереження (для чого, з якою метою?).
2. Вибір об'єкта дослідження (що спостерігати?).
3. Уточнення предмета дослідження.
4. Планування ситуацій спостереження.
5. Добір способу спостереження, що найменше впливає на об'єкт і найбільше забезпечує збір необхідної інформації (як спостерігати?).
6. Установлення тривалості загального часу досліджень і числа спостережень.
7. Вибір способів реєстрації досліджуваного матеріалу (як вести записи?).
8. Прогнозування можливих помилок спостереження і пошук можливостей їх запобігання.
9. Здійснення попереднього, пілотажного спостереження необхідного для уточнення дій попередніх етапів і виявлення організаційних недоробок.
10. Уточнення програми спостереження.
11. Проведення спостереження.
12. Обробка й інтерпретація отриманої інформації (який результат?).

Проте слід пам'ятати, що вирішальну роль в отриманні результатів, відіграє теоретична позиція спостерігача, а також мета дослідження.

У науковій психології розроблено багато методів наукового пізнання, один з яких — метод *самоспостереження*. Цей метод виступає як засіб вивчення, аналізу та синтезу власних вчинків і дій, порівняння своїх думок з думками інших людей. У психологічній енциклопедії метод самоспостереження визначається як *особливий вид пізнання людиною своєї свідомості*, який полягає ніби у “безпосередньому” сприйманні її виявів (окремих думок, почуттів, переживань тощо). У психології досить часто як синонім методу самоспостереження використовується поняття *інтроспекції*. Ідею інтроспекції як методу пізнання свідомості започаткували Р. Декарт і Дж. Локк.

У сучасній психології метод самопостереження застосовують як допоміжний при збиранні даних. У процесі самопостереження людина спирається на рефлексію, тобто на розмірковування та переживання щодо власних психічних станів і якостей особистості. Цей метод є специфічним, адже об'єктом дослідження стає сама людина. Особливе значення в психологічному дослідженні відіграє опис самопочуття, тих чи інших психічних станів, динаміки уявлень і переживань, мотивів діяльності. Самопостереження може бути фазою, однією з граней дослідження, яка при спробі перевірити його дані сама неминуче переходить в об'єктивне спостереження. Самопостереження також виступає компонентом різних об'єктивних методів дослідження у вигляді самозвіту випробуваного про виконану роботу. Особливу цінність мають прийоми та дані *опосередкованого* спостереження (щоденники, автобіографічні матеріали листування).

Як і кожен використовуваний у психології метод — метод *самопостереження* має свої плюси та мінуси. Самопостереження як метод може бути корисним, якщо спирається на самозвіт людини про те, що насправді коїться з нею, що вона переживає, чого бажає тощо. Цінність самопостереження зростає, якщо його дані поєднуються з результатами об'єктивних досліджень засобами планомірного спостереження, експерименту, тестування тощо. Основним недоліком використання методу самопостереження є *суб'єктивізм*, оскільки людина не завжди може об'єктивно оцінити себе, пропускаючи всю інформацію через власний внутрішній світ, свої переконання, ідеали, також слід враховувати індивідуальні фізіологічні відмінності.

Експеримент

Експеримент — один з основних (поряд зі спостереженням) методів наукового пізнання взагалі та психологічного дослідження зокрема. Експеримент можна визначити як *метод наукового пізнання, що спрямований на встановлення причинно-наслідкових залежностей у спеціально створених умовах, що контролюються дослідником*. Особливістю психологічного експерименту, як зазначав *М. Ланге*, є його суб'єктивно-об'єктивний характер. Залишаючись об'єктивним у своїх основних характеристиках, психологічний експеримент обов'язково містить суб'єктивний компонент — суб'єктивні переживання, стани, характеристики об'єкта дослідження і одночасно суб'єкта експериментальної взаємодії.

Експеримент відіграє важливу роль у психологічних дослідженнях. Під час експерименту *експериментатор*, який проводить дослід, також спостерігає за психічними явищами, процесами у піддослідного. Якщо ж при спостереженні дослідник пасивно очікує виявів певних психічних процесів, то в експерименті він, не очікуючи, поки настануть такі процеси, сам створює необхідні умови, щоб викликати ці процеси у піддослідного.

Проводячи дослідження в однакових умовах з різними піддослідними, експериментатор може встановити вікові та індивідуальні особливості протікання психічних процесів у кожного з них. На власний розсуд він може варіювати (змінювати, пробувати різні варіанти) умови проведення дослідів і спостерігати за наслідками такої зміни. Отже, експеримент відрізняється від спостереження активним втручанням у ситуацію з боку дослідника, що здійснює планомерне маніпулювання однією або кількома перемінними (факторами) і реєстрацію супровідних змін у поведженні досліджуваного об'єкта. Правильно поставлений експеримент дозволяє перевіряти гіпотези в причинно-наслідкових каузальних відносинах, не обмежуючи констатацією зв'язку (кореляції) між перемінними.

Основними *особливостями експерименту*, які зумовлюють його дослідницьку цінність, є:

- під час експерименту дослідник сам викликає досліджуване ним явище, щоб не чекати, доки випадковий потік явищ надасть йому можливість його спостерігати;
- експериментатор може змінювати умови, за яких явище виявляє свої характеристики, замість того, щоб сприймати їх у випадково даному контексті ситуації;
- варіативні маніпуляції експериментатора умовами дослідження дають можливість виявляти закономірності протікання тих чи інших процесів, явищ за конкретних умов і ситуації;
- підвищення точності реєстрації дій піддослідних;
- зв'язок з теорією.

У сучасній психології застосовуються *два типи експерименту*: лабораторний (протікає у спеціальних умовах, за потреби використовується спеціальна апаратура, дії обстежуваного визначаються інструкцією) та природний (протікає у звичайних умовах, використовується з метою вивчення пізнавальних можливостей на різних вікових етапах).

Лабораторний експеримент проводиться у спеціально організованих умовах, що відрізняються від реальних. При цьому, звичайно, засто-

совуються технічні засоби і спеціальна апаратура, а дії досліджуваних цілком визначаються інструкціями. Тим самим забезпечується висока точність результатів, створюються оптимальні умови для дослідження, здійснюється майже повний контроль за всіма факторами, забезпечується можливість повторних досліджень в аналогічних умовах. Водночас умови не відповідають реальним, до того ж досліджувані знають про те, що стали об'єктами досліджень, тому можуть повестись неприродно. Тож для лабораторного експерименту актуальною залишається проблема перенесення його результатів у природні умови.

Лабораторний експеримент дозволяє за допомогою приладів, що реєструють дані, точно виміряти час протікання психічних процесів (наприклад, швидкість реакції людини, швидкість формування навчальних, трудових навичок). Деяко обмежене застосування лабораторного експерименту при дослідженні виявів особистості, характеру. Досліджуючи вияви особистості в штучно створених особливих умовах, у приватній, обмеженій ситуації, далеко не завжди можливо стверджувати, що аналогічні вияви будуть характерні для цієї самої особистості в природних життєвих обставинах.

Лабораторний експеримент сприяє глибокому і всебічному вивченню психічної діяльності людей. Успіхи сучасної наукової психології були б неможливі без застосування цього методу. Однак разом з перевагами лабораторний експеримент має і певні недоліки. Найістотнішим недоліком цього методу є його деяка штучність, яка за певних умов може призвести до порушення природного ходу психічних процесів, а отже, до неправильних висновків.

Цей недолік лабораторного експерименту значною мірою усувається при організації *природного експерименту*. При цьому зберігається природність умов спостереження і вводиться точність експерименту. Природний експеримент будується так, щоб піддослідні не здогадувалися, що вони піддаються психологічному дослідженню, що, своєю чергою, забезпечує природність їхньої поведінки. У процесі організації природного експерименту також можливо застосування технічних засобів (але за умови, що піддослідний не знає про це).

Уперше цей метод запропонував у 1910 р. *О. Лазурський*. Природний експеримент проводиться у звичайних умовах у межах характерної для випробування діяльності. Найчастіше створена експериментатором ситуація залишається поза свідомістю випробуваних, у цьому випадку позитивним для дослідження фактором є повна при-

родність їхнього поводження. В інших випадках експериментальна ситуація створюється відкрито таким чином, що самі випробувані стають її учасниками.

Таке дослідження вимагає особливо ретельного планування і підготовки. Є сенс його використовувати, коли потрібно отримати дані в короткий термін і без перешкод для основної діяльності випробуваних. Істотним недоліком природного експерименту виступає неминуча наявність неконтрольованих перешкод, тобто факторів, вплив яких не встановлено і не може бути кількісно визначено.

Для правильного й успішного проведення природного експерименту необхідно дотримуватися встановлених для цього вимог. Відповідно до завдань дослідження експериментатор добирає такі умови, які забезпечують найбільш яскравий вияв певних граней психічної діяльності.

У психології виокремлюють такі *основи класифікації експериментів*.

Віднесеність експериментів до певної галузі психологічної науки, оскільки в кожній галузі психології склалися свої спеціальні нормативи для перевірки гіпотез, які пов'язані з типом психологічної теорії, можливостями збору емпіричного матеріалу, різними формами експериментального контролю, способами управління змінними тощо.

Залежно від можливості реалізації на практиці виокремлюють *реальний* експеримент, який проводиться з метою отримання емпіричних доказів за чи проти психологічної закономірності, що задається гіпотезою, і *мислений* експеримент. Цей експеримент, з одного боку, можна розглядати як такий, що здійснюється у внутрішньому плані, а з другого — як бездоганний (ідеальний) експеримент, який дає змогу визначити основні напрями досягнення “чистоти” реального експерименту. Під бездоганим експериментом слід розуміти невтілену на практиці модель експерименту, яка використовується психологами-експериментаторами як еталон. В експериментальну психологію цей термін увів *Р. Готтсданкер*, який вважав, що використання подібного зразка для порівняння приведе до ефективнішого вдосконалення експериментальних методик і виявлення можливих помилок у плануванні й проведенні психологічного експерименту.

За характером дій дослідника розрізняють: констатууючий (коли вивчаються лише необхідні психологічні явища) і формуючий (перетворюючий), в процесі якого розвиваються певні якості випробуваних) експерименти. *Констатууючий* експеримент передбачає вияв-

лення психічних особливостей чи рівнів розвитку відповідних якостей, а також констатацію відносин причин і наслідків, що вже існують.

Формуючий експеримент припускає активний, цілеспрямований вплив дослідника на досліджуваного, для того щоб сприяти формуванню певних властивостей чи якостей. Це дає можливість розкрити механізми, динаміку, закономірності утворення психічних феноменів, визначити умови їхнього ефективного розвитку. *Складовими формуючого* експерименту є: констатуючий експеримент, психолого-педагогічний вплив, а також психодіагностична процедура, яка проводиться з метою виміру властивостей, що формуються у різний час у досліджуваного.

Залежно від *ступеня розробленості проблеми* розрізняють експерименти:

- *пошукові* — спрямовані на отримання принципових результатів у малодослідженій сфері психічної реальності;
- *уточнюючі* — передбачають визначення меж, у яких діє закономірність через варіювання умов, методик, об'єктів дослідження;
- *критичні* — забезпечують можливість переходу до конкуруючих пояснень і відповідно до відхилення основної експериментальної гіпотези;
- *відтворюючі* — передбачають точний повтор попередніх експериментів з метою визначення вірогідності й надійності результатів;
- *демонстраційні* — проводяться з метою демонстрування певних закономірностей психічної реальності.

За кількістю досліджуваних експерименти бувають: *індивідуальними* і *груповими*, серед яких вирізняють такі, що проводяться з багатьма учасниками, але мають на меті встановлення закономірностей для кожного з них окремо, і власне групові, висновки яких стосуються групи загалом.

Залежно від критерію класифікації експеримент може бути:

- *складним* — коли зміна стану якого-небудь елемента або зв'язку призводить до зміни стану багатьох інших елементів системи;
- *звичайним* (класичними) — коли експеримент включає експериментатора як суб'єкта пізнання, а також об'єкт чи предмет експериментального дослідження і ті засоби (інструменти, прилади та ін.), за допомогою яких здійснюється експеримент. У звичайному експерименті експериментальні засоби безпосередньо взаємодіють з досліджуваним об'єктом;

- *змодельованим* — експеримент на відміну від звичайного має справу з моделлю досліджуваного об'єкта;
- *розумовим* — знаряддям якого можуть бути уявні моделі досліджуваних об'єктів чи явищ (почуттєві образи, знакові чи образно-знакові моделі);
- *матеріальним* — в експерименті знаходять застосування матеріальні, а не уявні об'єкти дослідження;
- *пасивним* — експеримент передбачає вивчення тільки вибраних для цього показників (параметрів, змінних) на основі спостереження за об'єктом без штучного втручання в його функціонування;
- *активним* — експеримент пов'язаний з вибором спеціальних вхідних факторів і контролем за тим, що відбувається з об'єктом дослідження під впливом цих факторів;
- *однофакторним* — експеримент передбачає виділення потрібних для дослідження факторів і вивчення кожного з них окремо;
- *багатофакторним* — експеримент спрямовується на вивчення усіх зазначених для дослідження факторів одночасно в їхній взаємодії та ін.

Загальна модель проведення психологічного експерименту відповідає вимогам наукового методу. При проведенні цілісного експериментального дослідження виокремлюють наступні *етапи*:

1. *Первинна постановка проблеми*. Постановка психологічної гіпотези.
2. *Робота з науковою літературою*. Пошук визначень базових понять. Складання бібліографії відповідно до тематики дослідження.
3. *Уточнення гіпотези й визначення змінних*. Визначення експериментальної гіпотези.
4. *Вибір експериментального інструменту*. Дає можливість управляти незалежною змінною, реєструвати залежну змінну.
5. *Планування експериментального дослідження*. Виділення додаткових змінних. *Вибір* експериментального плану.
6. *Формування вибірки*. Розподіл випробуваних за групами відповідно до прийнятого плану.
7. *Проведення експерименту*. Підготовка експерименту. Інструктування й мотивування випробуваних. Властивості експериментування.

8. *Статистична обробка даних*. Вибір методів статистичної обробки. Перетворення експериментальної гіпотези в статистичну гіпотезу. Проведення статистичної обробки.

9. *Інтерпретація результатів і формулювання висновків*.

10. *Фіксація дослідження* у науковому звіті, статті, монографії, листі в редакцію наукового журналу.

Загальною вимогою до проведення експерименту є виокремлення експериментальної і контрольної груп, щоб результати дослідження можна було порівняти з певним еталоном.

Як метод експериментального дослідження психіки порівняно зі спостереженням, експеримент має свої сильні та слабкі риси (табл. 5).

Таблиця 5

Переваги та недоліки методу експерименту

Переваги експерименту	Недоліки експерименту
<ul style="list-style-type: none">• можливість вивчення психічних явищ у найбільш сприятливих умовах;• розкриття стійких, суттєвих і загальних зв'язків, що є недосяжними для наших органів чуття;• можливість виявити причини психічних явищ, а отже, виявити психологічні закономірності і закони;• можливість перевірити раніше проведені дослідження, встановити межі та умови дії виявлених закономірностей;• можливість реально впливати на розвиток психіки	<ul style="list-style-type: none">• штучність, яка за певних умов може призвести до порушення природного ходу психічних процесів, до неправильних висновків;• етичність експерименту, коли досліджувані не знають, що вони є об'єктом експериментального впливу і не завжди знають цілі експерименту;• проблема "подвійної суб'єктності", тобто виявлення мотивації соціального схвалення; вплив біосоціальних, психосоціальних якостей дослідника і ситуативних факторів на перебіг експерименту й інтерпретацію результатів

Тема 9. Характеристика допоміжних методів дослідження

До *допоміжних методів* дослідження в психології належать: методи *опитування*, які включають *інтерв'ювання*, різновидом якого є *бесіда* і *анкетування* (прогнозуюче та діагностуюче), *тестування*, *проективні методики*, *метод експертних оцінок*, аналіз продуктів діяльності, біографічний метод, метод близнюків, моделювання, соціометрія тощо.

Опитування

Найпоширенішим засобом пізнання явищ психології є різноманітні опитування. **Опитування** — це метод збору первинної вербальної інформації, що ґрунтується на безпосередньому й опосередкованому соціально-психологічному контакті між респондентом і дослідником. Опитування має на меті отримати інформацію про об'єктивні та суб'єктивні факти зі слів тих, кого опитують, визначити ставлення респондента до певних проблем, його ціннісні орієнтації, факти з його біографії, плани на майбутнє тощо.

Усі методи опитування, вживані в психологічних дослідженнях, можна звести до двох основних типів: опитування “лицем до лица” (безпосередньо) — *інтерв'ю*, що проводиться дослідником за певним планом; заочне опитування (опосередковане) — *анкетування*, яке здійснюється за допомогою анкет призначених для самостійного заповнення.

Проте опитуванням як методам збору первинної інформації властива певна обмеженість, їх дані багато в чому засновані на самоспостереженні опитуваних і нерідко свідчать, навіть за умови повної щирості з боку опитуваних, не стільки про їхні справжні думки і настрої, скільки про те, якими вони їх зображають.

Інтерв'ювання — метод отримання інформації в ході усного спілкування, який передбачає реєстрацію і аналіз відповідей на питання, а також вивчення особливостей невербальної поведінки опитуваних.

Процедура інтерв'ювання має чітко визначену мету, вимагає попереднього планування дій щодо збору інформації, обробки отриманих результатів.

Розрізняють інтерв'ю за наступними критеріями:

- за *умовами проведення* — *одиничне* чи *багаторазове*, *індивідуальне* чи *групове*;
- за *метою організації* — *дослідницьке*, *діагностичне* (використовується на ранніх етапах психотерапії) і *клінічне* (терапевтична бесіда);
- за *формою спілкування* — *вільні*, *стандартизовані*, *напівстандартизовані*.

Вільне інтерв'ю являє собою бесіду, в якій дослідник має можливість самостійно змінювати спрямованість, порядок і структуру питань, домагаючись необхідної ефективності процедури. Характеризується гнучкістю тактики побудови діалогу в межах заданої теми, максимальним урахуванням індивідуальних особливостей респон-

дентів, порівняно більшою природністю умов опитування. Істотним *недоліком* інтерв'ю є утрудненість при порівнянні усіх отриманих результатів, зумовлена широкою варіативністю питань, що задаються. *Перевагою* — надання респондентам найкращих можливостей для формулювання власних точок зору і більш глибокого вираження своїх позицій.

Стандартизоване інтерв'ю передбачає проведення опитування за чітко розробленою схемою, однаковою для всіх респондентів. Інтерв'юер не має права змінювати формулювання чи порядок запитань, а також задавати нові запитання. Всі умови процедури регламентовано. *Перевагою* є забезпечення високого ступеня порівняння усіх індивідуальних результатів, скорочення до мінімуму кількості помилок під час формулювання питань, підвищення надійності підсумків опитування. Усе це набуває особливого значення у тих випадках, коли потрібно опитати велику кількість людей, використовуючи для обробки інформації засоби статистики. *Недолік* полягає в тому, що думки респондентів при цьому, звичайно, не мають повного вираження, а саме опитування набуває дещо формального характеру, що утруднює досягнення потрібного контакту між дослідником і опитуваними.

Напівстандартизоване інтерв'ю засноване на використанні двох видів запитань. Одні з них — обов'язкові, основні — мають бути задані кожному респонденту, інші, що уточнюють, — застосовуються в бесіді чи вилучаються з неї інтерв'юером, залежно від відповідей на основні запитання. *Перевагою* є досягнення певної варіативності опитування, можливості врахування індивідуальних особливостей респондентів і зміни комунікативної ситуації, отримані в такий спосіб відомості зберігають значну порівнянність. Дослідник активно керує діалогом, за потреби фокусуючи увагу опитуваних на яких-небудь додаткових аспектах проблем, що обговорюються. *Недолік* полягає у тому, що вважається одним із найбільш суб'єктивних методів у сучасному арсеналі наукового пізнання, у ньому надзвичайно великий ризик здобуття невірогідного чи навмисно випадково перекрученого повідомлення.

В окремих випадках основним засобом отримання фактичних даних виступає бесіда, яку застосовують також для введення піддослідного в ситуацію психологічного експериментування: від чіткої інструкції до вільного спілкування у психотерапевтичній ситуації. *Бесіда* (різновид інтерв'ювання) — метод пізнання психологічних явищ у процесі мовно-

го спілкування за спеціально складеною програмою, вивчення особистості, її мотивів, почуттів, мислення, намірів, розуміння наявних завдань, яке відбувається у процесі безпосереднього спілкування людини, яка запитує (проводить бесіду) в опитуваного (респондента). Проводиться для отримання інформації, формування необхідної настанови, ставлення до чого-небудь або спонукання до дії.

Метод бесіди використовують під час наукового дослідження, психодіагностики, патопсихологічного дослідження, профорієнтації, практики консультування і психотерапії, короткотермінової допомоги на “Телефоні довіри” та ін. Провідні психологи світу застосовували бесіду як самостійний метод дослідження (наприклад, “клінічна бесіда” Ж. Піаже).

Особливе місце бесіди в арсеналі методів дослідження пов’язано також з тим, що, хоча цей метод не потребує застосування складної додаткової апаратури та обладнання, він водночас висуває високі вимоги до експериментатора-психолога, його майстерності, професійної зрілості.

Бесіда тільки тоді є методом дослідження, коли заздалегідь сформульована мета, складена програма дослідження, написаний план та чітко продумані запитання бесіди, які акуратно фіксуються, а надалі продумані спеціальні процедури інтерпретації відповідей. При цьому важливим компонентом є створення психологічної атмосфери взаємної довіри, толерантності та врахування індивідуальних особливостей досліджуваних.

Існує ряд *вимог до бесіди* як методу. Основною з них є невимусненість. Не можна перетворювати бесіду в опитування. Найбільший результат дає бесіда у випадку встановлення особистого контакту дослідника з досліджуваною людиною. Важливо при цьому ретельно продумати бесіду, представити її у формі конкретного плану, задач, проблем, що підлягають з’ясуванню. Метод бесіди припускає поряд з відповідями і постановку питань досліджуваними. Така двостороння бесіда дає більше інформації з проблеми, що вивчається, ніж тільки відповіді досліджуваних на поставлені питання.

Основні типи бесід:

- стандартизована (стійкі програма, стратегія і тактика);
- частково стандартизована (стійкі програма і стратегія, тактика вільніша);
- вільна (програма і стратегія визначаються у загальних рисах, тактика зовсім вільна).

Специфічні типи бесід:

- “*введення в експеримент*” — мета полягає у настроюванні співрозмовника на характер експерименту та перелік основних дій і діяльностей, передбачених експериментом, надання інструкції перед кожним з виконуваних циклів дій та елементів експерименту;
- “*експериментальна бесіда*” — як форма емпіричної взаємодії використовується в тих експериментальних ситуаціях, де кожний окремий елемент діяльності передбачає повну змістову завершеність попереднього, а отже, контакт експериментатора з піддослідним як “*підбиття підсумків*” є необхідним елементом дослідження;
- “*клінічна бесіда*” — форма емпіричної взаємодії психолога з пацієнтом у ситуації індивідуального консультування або, власне, в психотерапевтичній ситуації.

Усі типи бесіди мають свої постійні *структурні блоки*:

- *вступна частина* — потрібно зацікавити співрозмовника, налаштувати його на спільну роботу, повідомити про тривалість бесіди, її анонімність, цілі;
- *етап загальних відкритих питань* по темі бесіди — викликають, якомога більше вільних висловлювань співрозмовника щодо його думок, переживань, що сприяє накопиченню певної фактичної подієвої інформації;
- *етап прямого обговорення основної теми бесіди* — кульмінація бесіди, один із найскладніших етапів, де усе залежить від кваліфікації психолога, зміст етапу визначається конкретними цілями і завданнями бесіди;
- *завершальний етап* (закінчення бесіди) — спроба зменшити напругу, що виникла, висловлення вдячності за співробітництво і, за потреби, налаштування на подальші зустрічі.

Перестрибування через фази бесіди може призвести до зниження вірогідності отримуваних даних, порушення процесу спілкування.

Центральним моментом методу і його основним інструментом є *запитання*. Через запитання можна передавати інформацію співрозмовнику у напрямі, що відповідає програмі бесіди; взяти ініціативу у бесіді; активізувати співрозмовника, щоб від монологу перейти до діалогу; дати можливість співбесіднику виявити себе. Питання у бе-

сіді будуються залежно від потенційної відповіді. Запитання класифікуються наступним чином:

- засновані на широті очікуваної відповіді: *закриті запитання* (відповідь “так” або “ні”); *відкриті запитання* (“хто”, “що”, “як”, “скільки”); *променювальні запитання* (звернення за уточненням того, що вже було сказано);
- питання будуються залежно від сенсу відповідей, що співвідносяться з ними: *закриті питання*; *альтернативні запитання* (мають у собі можливий вибір); *вибіркові запитання* (задають коло предметів, з яких можна зробити вибір); *іксові запитання* (відповідь може бути будь-якою);
- в основі лежить функціональна роль цього запитання у цілісній програмі бесіди: *приховані запитання* (дозволяють підняти проблеми, що явно не формулюються); *прямі запитання* (засіб реалізації прихованого запитання); *фільтруючі запитання* (виконують функцію контрольних);
- основою є характер зв'язку запитань із предметом, що досліджується: *прямі* (безпосередньо стосуються досліджуваного предмета); *непрямі* (більш опосередковані щодо предмета обговорення); *проективні* (стосуються тієї сфери, до якої належить досліджуваний предмет).

Важливо враховувати та організовувати *ситуацію проведення бесіди*, тобто:

- *обстановку проведення бесіди*, її просторову організацію та зовнішнє оформлення (кабінет, де проводиться бесіда, вмеблювання, освітлення тощо);
- *соціальну ситуацію* (правила та норми поведінки, соціальне значення і статус цієї ситуації, запозичені зі значно ширшого соціального контексту);
- *психологічну ситуацію* (позиція окремо взятої особистості, той індивідуальний, особистісний сенс і значення, які мають для людини предмети, що її оточують, і прийняті у цих обставинах норми і правила поведінки).

Метод бесіди може дати цінні результати за таких *умов*:

- чітке визначення дослідником мети бесіди;
- чітке планування системи запитань;
- система запитань має відповідати віковим та індивідуальним особливостям обстежуваних, бути динамічною, тобто зміст наступного запитання має залежати від змісту відповіді на попереднє тощо;

- довіра досліджуваного до дослідника, створення доброзичливої психологічної атмосфери;
- бесіда невимушена і доброзичлива;

дослідник повинен *уміти*:

- а) ставити обстежуваному прямі й опосередковані запитання;
- б) приймати точку зору обстежуваного;
- в) враховувати його вік і досвід;
- г) виявляти до нього такт.

Важливим є процес переходу в простір бесіди, який відрізняється від звичайного життя людини. Для цього потрібно: дібрати вдале, відповідне для розмови місце; психолог обов'язково має дотримуватися вимог анонімності та конфіденційності; розмова повинна бути забезпечена від прослуховування, зайвих шумів тощо. Щоб потрапити у внутрішній світ бесіди, слід дотримуватись наступних правил: настанови на щирість та відкритість; гарантії захищеності та безпеки ситуації; довіри до психолога і взаємної довіри один до одного; наявності дослідницького завдання, досягнення цілей дослідження.

Анкетування є порівняно економним методом збирання даних. Дає змогу аналізувати й обробляти дані за допомогою статистики, цей метод застосовується у масових обстеженнях, зазвичай, тільки в комбінації з іншими методами. Анкетування — письмове опитування за допомогою серії тематично пов'язаних питань, певним чином упорядкованих, ґрунтується на припущенні, що людина відверто відповідає на задані йому питання.

Анкетування має свою *специфіку*: вважається, що до нього доцільніше вдаватися у випадках, коли потрібно або з'ясувати відношення людей до гострих дискусійних або інтимних питань, або опитати значну кількість людей у порівняно короткий термін.

Анкета — це методичний засіб для отримання первинної соціологічної та соціально-психологічної інформації. Анкета, звичайно, має таку *структуру*:

- *вступна частина* — спочатку мають бути поставлені запитання нейтральні, спрямовані на отримання якоїсь фактичної інформації про певні події у житті респондента;
- *основна частина* — ставляться складніші запитання, спрямовані на з'ясування настановлень, думок, оцінок індивіда, потім запитання, метою яких є поглиблення та уточнення інформації, отриманої в попередніх відповідях;
- *заклучна частина* — ставляться питання щодо об'єктивного положення і статусу особистості.

За анкетного опитування зміст запитань і спосіб відповідей заздалегідь плануються. Метод анкети полягає у збиранні фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально складеною програмою, коли уникаються прямі запитання, що стосуються загальної мети дослідження. При складанні анкети велике значення має чіткість змісту запитань і чіткість їх формулювання.

Нині у психологічних дослідженнях широко застосовуються різні типи анкет. Анкети класифікуються залежно від:

- *змісту* (про знання, факти, мотиви, оцінки);
- *форми запитання* (прямі, непрямі, відкриті, закриті). У відкритих анкетах досліджувані повинні самі сформулювати відповіді на поставлені запитання. Перевага відкритої анкети полягає у можливості отримати повніші дані про досліджуваних. Недолік — виникають труднощі при опрацюванні через різноманітність відповідей. У закритих анкетах пропонується вибрати одну із запропонованих відповідей. Закриті анкети є легкими для опрацювання, але їх відповіді не виходять за задані наперед формулювання;
- *отриманих відповідей* (дихотомічні — відповідь лише “так” або “ні”), поліваріантні, шкальні — відповіді на зразок “швидше так”, “швидше ні”);
- *цілей* (змістові; функціональні, які, своєю чергою, діляться на фільтри, контрольні, контактні, буферні);
- *числа респондентів* (індивідуальне анкетування — один респондент, групове анкетування — кілька респондентів, масове анкетування — від сотні до тисяч респондентів);
- *повноти охоплення* (суцільне — опитування усіх представників вибірки, вибіркоче — опитування частини вибірки);
- *типу контактів з респондентом* (очне — в присутності особи, яку анкетують, заочне — особа відсутня). Цей тип ділиться на: розсилку анкет поштою; публікацію анкет у пресі; публікацію анкет в Інтернеті; вручення і збір анкет за місцем проживання, роботи і т. ін.

Надійність даних анкетного опитування перевіряється двома шляхами:

- повторним опитуванням за тією самою процедурою тих самих осіб (так визначається стійкість інформації);
- контролем даних анкетного опитування іншими методами: опитування третіх осіб спостереження, аналіз доступних документів.

Слід зауважити, що метод анкет має як позитивну сторону, так і негативну. До *переваг* належить така якість, як можливість тримання великого за об'ємом матеріалу, вірогідність якого визначається законом “великих чисел”, за невеликий проміжок часу. Анкета гарантує анонімність більшою мірою, ніж інтерв'ю, і тому опитувані можуть давати щирші відповіді.

До *недоліків* належать відповіді, які не завжди є адекватними (неможливість зіставлення відповідей обстежуваних з їх реальною діяльністю і поведінкою), соціальне бажання клієнта здаватися кращим, ніж є насправді, неможливість уточнювати відповіді.

Психологічне тестування

Тестування — як метод психології передбачає визначення наявності, особливостей і рівня розвитку певних психічних властивостей досліджуваного на основі виконання ним певних завдань. Тестування проводиться за допомогою власне *тестів, опитувальників, проєктивних методик*.

Тест (від англ. *test* — спроба, випробування, перевірка) — стандартизоване, часто обмежене в часі випробування, призначене для перевірки кількісних (та якісних) індивідуально-психологічних відмінностей. Психологічні тести становлять собою певну систему завдань, надійність яких випробовується на певних вікових, професійних, соціальних групах і оцінюється та стандартизується за допомогою спеціального математичного (кореляційного, факторного та ін.) аналізу. На створення ефективного психологічного тесту витрачається до 10 і більше років роботи авторських колективів. Якість тесту забезпечується багатоступінчатою процедурою перевірки і стандартизації його шкал.

Характеристиками психологічних тестів є:

- *валідність* — відповідність результатів тесту тій характеристиці, для вимірювання якої він призначений;
- *надійність* — властивість тесту давати при повторному вимірюванні якостей близькі результати. Надійність як внутрішня узгодженість — спрямованість усіх елементів тестової шкали на вимірювання однієї якості;
- *репрезентативність* — відповідність між нормами (інтервалами на тестовій шкалі), отриманими на вибірці, і нормами, які можуть бути отримані на популяції;

- *вірогідність* — властивість тесту протидіяти фальсифікації — навмисному або несвідомому спотворенню результатів випробуваннями.

Виникнення тестологічних процедур було зумовлене потребою зіставлення індивідів за рівнем чи розвитком ступеня виразності різних психологічних якостей.

Існують такі *варіанти* тесту: тест-опитувальник, тест-завдання. *Тест-опитувальник* заснований на системі заздалегідь продуманих, ретельно відібраних і перевічених з погляду їх валідності й надійності питань, за відповідями на які можна судити про психологічні якості випробуваннях. *Тест-завдання* припускає оцінювання психології й поведінку людини на основі того, що він робить. У тестах цього типу досліджуваній людині пропонується серія спеціальних завдань, за підсумками виконання яких можна зробити висновок про наявність або відсутність і ступені розвитку в нього досліджуваної якості. В основі проєктивних тестів лежить механізм проєкції, відповідно до якого неусвідомлювані власні якості, особливо недоліки, людина схильна приписувати іншим людям.

Тести мають відповідати таким *вимогам*:

1. Використання стандартизованих запитань і завдань, які мають певну шкалу значень. *Стандартизованість* означає, по-перше, подання у певних, чітко визначених формах інструкцій, процедури проведення, способів реєстрації матеріалів; по-друге, зіставлення первинних даних, що були отримані за певною методикою, зі спеціально розробленою шкалою оцінок, яка є або результатом обробки даних дослідження великої і репрезентативної вибірки (статистичні норми), або описом вимог суспільства до рівня розвитку даної властивості (соціально-психологічний норматив).

2. У кожному тесті повинні бути вміщені такі питання, які б давали досліджуваним однакові можливості для виявлення існуючих у них психологічних особливостей. Виконання цієї вимоги досягається за рахунок того, що в тестах вміщено різні за змістом і формою подачі завдання, завдяки чому в одних досліджуваних з'являються можливості виконати одні завдання, а в других — інші.

3. Інтерпретація результатів виконання тесту. Зазвичай тести — це найчастіше разові випробування, які дають змогу зафіксувати те, що є на певний момент. Тому не можна на основі результатів тесту будувати прогнози, передбачати можливості чи міру успішності подальшого психічного розвитку.

Від інших способів обстеження *тестування відрізняється*:

- точністю;
- простотою;
- доступністю;
- можливістю автоматизації.

Вирізняють три основні сфери застосування тестового методу:

- а) освіта;
- б) професійна підготовка та відбір;
- в) психологічне консультування та психотерапія.

Методика тестування може бути поділена на *етапи*:

- 1) вибір тесту (зумовлений метою тестування та ступенем вірогідності й надійності тесту);
- 2) проведення тестування (зумовлюється інструкцією до тесту);
- 3) інтерпретація результатів (визначається системою теоретичних припущень відносно предмета тестування).

За *змістом* розрізняють:

- *тести інтелекту*, коли досліджується рівень розвитку пізнавальних процесів людини;
- *тести здібностей*, за якими оцінюються можливості оволодіння знаннями, навичками, вміннями та рівнем загальних і спеціальних здібностей;
- *тести досягнень*, що спрямовані на визначення успішності в різних видах діяльності, рівнем знань, умінь, навичок у певній сфері (навчальній, професійній тощо);
- *тести особистості* або опитувальники, за якими відбувається оцінювання рівня розвитку особистості, насамперед мотиваційної та емоційно-вольової сфер, особливостей поведінки за певних ситуацій, зокрема в міжособистісних стосунках.

Поряд зі змістовими класифікаціями методів тестування існують також інші. За *часом виконання* розрізняють такі тести:

- *швидкості* — основним показником є темп розв'язання завдань;
- *результативності* — коли часові обмеження впроваджуються лише з метою забезпечення стандартизації.

Залежно від *кількості випробуваних* розрізняють тести індивідуальні і групові.

Залежно від *форми відповіді* тести бувають усні й письмові.

Залежно від *матеріалу оперування* під час виконання тестових завдань розрізняють такі тести: бланкові, предметні, апаратурні, комп'ютерні.

Залежно від *характеру стимулювального матеріалу* розрізняють тести вербальні й невербальні.

Вибір конкретного методу тестування у психології завжди зумовлений загальною та спеціальною методологією і залежить від предмета, мети дослідження і технічних можливостей самого методу.

Переваги методу полягають у можливості отримати точну інформацію про рівень розвитку певних якостей у доволі короткий проміжок часу і бути застосованим до людей різного віку, різних культур, що мають різний рівень освіти, різні професії і життєвий досвід. Однак тестування має і певні *недоліки*: результати його не враховують історію розвитку хвороби, втому, нагрованість у розв'язуванні подібних завдань; невисоку точність прогнозу на тривалий час (коли на зміну психічних показників може, наприклад, вплинути зміна мотивації людини); досліджувана людина за бажанням може свідомо вплинути на отримувані результати, особливо, якщо вона заздалегідь знає, як складено тест і яким чином за його результатами оцінюватимуть її психологію та поведінку.

Тестовий метод дає змогу з певною мірою імовірності встановити актуальний рівень розвитку в індивіда необхідних навичок, знань, особистісних характеристик.

Опитувальники (тести-опитувальники) — це стандартизовані самозвіти, мета яких — визначення рис розвитку особистості, мотивів, інтересів, ціннісних орієнтацій, настановлень тощо. За формою подання вони нагадують анкети, але відрізняються від них:

- спрямованістю на вивчення особистісних якостей, а не думок і фактів біографії, причому в основу запитань, зазвичай, покладено певну теоретичну концепцію автора;
- наявністю певних норм, стандартизацією процедури застосування й інтерпретації;
- контролем за вірогідністю відповідей за так званими шкалами правдивості;
- перевіркою (у тому числі й за допомогою статистичних методів) вірогідності змісту.

Проективні тести призначені для вивчення психологічних і поведінкових особливостей людей, що викликають негативне відношення. Застосовуючи тести подібного роду, про психологію досліджуваної людини судять на підставі того, як вона сприймає й оцінює ситуації, психологію й поведінку інших, які особистісні властивості, мотиви позитивного або негативного характеру вона їм приписує.

Л. Бурлачук і С. Морозов, спираючись на підхід Л. Франка, наводять таку класифікацію проєктивних методик:

- *конститутивні тести* — спрямовані на надання змісту матеріалу, його структуруванню;
- *конструктивні тести* — що передбачають створення (конструювання) цілого з окремих деталей;
- *інтерпретаційні* — що спрямовані на тлумачення, інтерпретацію подій, запропонованих ситуацій, зображень;
- *катартичні* — що передбачають творчу діяльність в особливо організованих умовах;
- *експресивні* — мають на меті малювання чи подібну діяльність на вільну або задану тему;
- *імпресивні* — що вимагають вибору, надання переваги певним стимулам;
- *адитивні* — що передбачають завершення фрази розповіді тощо.

Користуючись проєктивним тестом, психолог вводить досліджувану людину в уявлювану, сюжетно невизначену ситуацію, що підлягає довільній інтерпретації. Такою ситуацією може стати, наприклад, пошук певного змісту в картинці, де зображено якихось людей, які незрозуміло чим зайняті. Потрібно відповісти на питання, хто ці люди, чим вони стурбовані, про що думають і що відбуватиметься далі. На підставі змістовної інтерпретації відповідей можна зробити висновок про власну психологію тих, що відповідають.

Тести проєктивного типу висувають підвищені вимоги до рівня освіченості й інтелектуальної зрілості досліджуваних людей, і в цьому полягає основне практичне обмеження їх застосовності. Крім того, такі тести вимагають великої спеціальної підготовки й високої професійної кваліфікації з боку самого психолога.

Переваги проєктивних методик — мають значні можливості в дослідженні неусвідомлюваної сфери особистості, індивідуальних її виявів, полегшують демонстрацію таких змістовних моментів внутрішнього світу суб'єкта, які він часто не в змозі висловити прямо, і допомагають зорієнтуватися у складних властивостях особистості, які не підлягають точному виміру чи оцінюванню. *Недоліки* — потребують широкої теоретичної підготовки психолога та наявності практичного досвіду з реалізації методик конкретного типу, методики не відповідають вимогам психометричних інструментів, оскільки не ви-

ключають впливів на відповіді людини в проективному тесті багатьох ситуаційних факторів: інструкцій, особистості експериментатора, стимулів, тимчасових станів суб'єкта тощо. Крім цього, існує проблема надійності та валідності проективних тестів, оскільки в процесі їх використання спостерігається нестабільність результатів та суперечливість інтерпретацій даних. Тлумачення результатів є досить суб'єктивним, до того ж існує імовірність, що дослідник, насамперед, може зосередитися на даних, які мають особливу значущість не для досліджуваного, а для нього особисто (через існування власних неусвідомлюваних проблем).

А. Єрофеев, аналізуючи вимоги до тестування, вказує на наступні групи знань, якими має *володіти тестолог*:

- основними принципами нормативно-орієнтованого тестування;
- типами тестів і сфер їх застосування;
- основами психометрики (тобто в яких одиницях вимірюються у системі психологічні якості);
- критеріями якості тесту (методами визначення валідності й надійності тесту);
- етичними нормами психологічного тестування.

Отже, використання тестування в психології вимагає спеціальної підготовки, високої кваліфікації і відповідальності.

Аналіз продуктів діяльності

Поширеним методом психологічного дослідження є *вивчення продуктів діяльності*. Цей метод становить систему дослідницьких процедур, спрямованих на збір, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності людини. Має на меті вивчення психологічних особливостей людей, які з певних причин не можуть підлягати безпосередньому спостереженню чи експериментуванню (наприклад, вивчення психологічних особливостей людей, що жили в минулі часи). Він широко використовується для вивчення продуктів творчої діяльності людини, насамперед дітей, які часто не в змозі ще подати розгорнутий словесний звіт. Це можуть бути продукти трудової (виготовлені токарем деталі, проект інженера, картина художника), навчальної (написаний твір, розв'язана задача, виконане креслення), ігрової (споруджений із кубиків “будинок”, зроблена з піску “фортеця” та ін.) діяльності. За продуктом діяльності відтворюється процес виготовлення, при цьому відображається (проекується) ставлення людини до самої діяльності, навколишнього світу, приро-

ди, виявляється рівень розвитку розумових, сенсорних, моторних навичок.

Метод аналізу продуктів діяльності ґрунтується на тому, що в результатах роботи людини виявляються її знання, вміння та навички, здібності, уважність і спостережливість, риси характеру. Отже, продукти діяльності дають можливість побачити в них найрізноманітніші психічні якості та властивості особистості, рівень їх розвитку. Цей метод поєднує в собі кілька дослідницьких та аналітичних процедур, диференціація яких відбувається за ознакою предмета пізнання кожної з них. Вирізняють:

- *аналіз особистих документів* — листів, фотографій, щоденників, автобіографій тощо, якісно-кількісний аналіз яких дає цінний матеріал для психодіагностики, дослідження життєвого шляху особистості;
- *аналіз офіційних матеріалів групової, колективної та масової комунікації* — записи розмов, дискусій, нарад, різноманітні устами, накази, оголошення тощо — цей тип дослідницьких та аналітичних процедур застосовується, звичайно, для вивчення соціальних процесів, явищ та їх проєкцій на індивідуальне буття особистості;
- *аналіз продуктів діяльності* — система процедур, спрямованих на дослідження та тлумачення змістових результатів діяльності людини — творчих, професійних поведінкових, суспільних, самоорієнтованих тощо.

Вимоги до методу аналізу продуктів діяльності:

- типовість (характерність) самої діяльності;
- типовість умов діяльності;
- аналіз різних продуктів діяльності.

Якщо *структура* та логічна формалізація процедур перших двох типів дослідження є *досить простою та універсальною* (аналіз і тлумачення офіційних і неофіційних документів; письмових, вербальних або статистичних матеріалів; цифрової, зображувальної та “словесної” інформації; їхніх мов та смислових компонентів; їхньої структурної та смислової організації; співвідношення в них суб’єктивного та об’єктивного змісту; реальної та індивідуальної їхньої “впливовості” на інші явища чи “відчуженості” від світу тощо), то третій тип дослідження є складнішим не лише з формальної точки зору, а й з позиції його змістової насиченості. У психологічному по-

гляді на реальність тих чи інших виявів індивідуального “Я” особистості кожний з них може вважатися “продуктом багатомірної та багаторівневої діяльності” людини, якщо за своєю структурою та змістом він організується в цілісний акт виявлення особистістю свого пізнавального чи перетворювального ставлення до явищ світу (зовнішнього, об’єктивного, чи внутрішнього, прихованого, світу свого “Я”). Тому залежно від сутності предмета дослідження та його цілей психолог може кваліфікувати конкретний вияв діяння людини як продукт її діяльності і виходячи з цього вибудовувати своє дослідження в межах процедури “аналіз продуктів діяльності”.

Перевага методу полягає в тому, що можна час від часу повертатися до аналізу матеріалізованих продуктів діяльності. *Недолік* — не всі психічні якості можна розкрити в продуктах діяльності. Тому метод вживається як допоміжний.

Контент-аналіз

Контент-аналіз (від англ. — зміст і грец. — розкладання, розчленування) — це метод якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення або вимірювання різних фактів і тенденцій, відображених у цих документах, виявлення й оцінки характеристик інформації, що містяться в текстах і мовних повідомленнях. Для цього потрібно мати досить об’ємний і змістовно багатий текст та певний рівень дослідницької підготовленості, що дає змогу ефективно реалізувати потенціал даного методу.

Усі документи підходять до розподілу на:

- а) статистичні;
- б) вербальні (аудіо-, відео-, друкарські матеріали);
- в) офіційні і неофіційні (службові записки, листи, щоденники, художні твори);
- г) письмові (книги, газети, журнали, контрольні роботи, шкільні твори);
- д) іконографічні (картини, кіно, малюнки, фотодокументи);
- е) фонетичні (аудіозаписи, усна мова).

Сутність методу полягає в систематичній і надійній фіксації певних одиниць змісту, що вивчається, а також у квантифікації отриманих даних. Передбачає чітку формалізацію процесів осмислення матеріалу і містить у собі: виділення системи опорних понять (категорій аналізу); відшукування їх індикаторів — слів, словосполучень, суджень (одиниць аналізу); статистичну обробку даних.

Принципи контент-аналізу:

- сходження від тексту до позатекстової реальності (тобто до соціальної дійсності у її різноманітності, а не тільки до джерела);
- строгість дослідження, тобто його обґрунтованість і відтворюваність, повне охоплення усіх досліджуваних джерел і об'єктивність аналізу.

Особливість контент-аналізу полягає в тому, що він вивчає документи в їх соціальному контексті. У сучасній психологічній практиці контент-аналіз застосовується у трьох *різновидах*:

- як *основний* метод досліджень;
- як *паралельний* метод — складова використовуюваного комплексу дослідницьких методів;
- у вигляді *допоміжної* процедури обробки даних, отриманих іншими емпіричними способами.

Основна трудність при роботі з документальними джерелами — полягає в умінні проведення якісного аналізу, тобто виділенні смислової одиниці, що багато в чому залежить від професійної компетентності дослідника, рівня його творчих можливостей. Об'єкти аналізу повинні задовольняти вимогам статистичної значущості і формалізації.

Основними *сферами застосування* контент-аналізу є:

- визначення через зміст повідомлень особових якостей їх творців, встановлення авторства;
- вивчення реальних соціально-психологічних явищ (об'єкта, повідомлень), які відображені в змісті повідомлень;
- вивчення через зміст повідомлень соціально-психологічних специфічних відмінностей засобів комунікації, а також особливостей форм і прийомів організації змісту;
- вивчення через зміст повідомлень соціально-психологічних особливостей їх реципієнтів;
- вивчення через зміст повідомлень соціально-психологічних аспектів дії комунікації на реципієнтів як представників різних груп, а також успішності спілкування.

Серед *вимог* до контент-аналізу слід назвати:

- *об'єктивність* — аналіз має проводитися за строго виробленими правилами, його категорії та визначення мають бути однозначними, щоб будь-який дослідник на одному й тому самому об'єкті дійшов тих самих висновків, що і його попередники;

- *систематичність* – увесь зміст має бути впорядкованим за категоріями, які вибираються залежно від мети дослідження, і при аналізі жодна частина змісту не повинна бути пропущена;
- *вимірювальність* – усі елементи аналізу мають бути реально присутніми й зафіксованими згідно з методикою аналізу, а не інтерпретованими дослідником.

До *принципових умов* контент-аналізу слід віднести:

- об'єкт дослідження має бути не формалізованим, тобто допускати різні варіанти інтерпретації;
- матеріали контент-аналізу повинні репрезентувати якесь соціальне явище чи сукупність документів;
- для проведення якісного контент-аналітичного дослідження треба намагатися зменшувати вплив суб'єктивного фактора (зокрема, думок кодувальників) на процес аналізу і виробити точну його процедуру, якої усі причетні до дослідження мають строго дотримуватись;
- при інтерпретації результатів дослідження потрібно пам'ятати, що метод контент-аналізу не є вирішальним, оскільки його висновки ґрунтуються лише на тому змісті, який заклали в документи комунікатори.

Типи та види контент-аналізу. Найпростішим є поділ напрямів контент-аналізу на: *кількісний* (розглядається частота присутності елементів змісту) і *якісний* (фіксується присутність чи відсутність елементів змісту). Деякі дослідники розрізняють контент-аналіз: *пошуковий* і *контрольний*, *спрямований* і *неспрямований*, *прямий* (передбачає простий підрахунок одиниць дослідження у тому вигляді, в якому вони подані) і *непрямий* (більш тонко інтерпретує те, що подано у змісті документа, стає наявним прихований зміст інформації, причому не тільки як результат якісних процедур, а й як висновок квантифікації), *структурний* (зумовлений тим, що є елементи, які неможливо підрахувати, не звертаючи уваги на загальний контекст, на їх зв'язок з іншими словами, тобто категорії аналізу слід порівнювати із структурою змісту).

Техніка контент-аналітичного дослідження включає такі етапи:

1. Розробка програми (мета, задачі, загальна гіпотеза) дослідження.
2. Визначення емпіричних об'єктів дослідження, вибірки:
 - а) вибір об'єктів;
 - б) вибір матеріалів за ті або інші періоди;
 - в) визначення видів повідомлень;
 - г) тип вибірки серед цих повідомлень.

При цьому необхідно *визначити і сформулювати категорії аналізу* — найбільш загальні, ключові поняття, відповідні завданням дослідження (у практиці вітчизняного контент-аналізу склалася досить стійка система категорій — знак, цілі, цінності, тема, герой, автор, жанр та ін.). *Категорії* контент-аналізу мають бути *вичерпними* (охоплювати всі частини, зміст, визначений завданнями дослідження), *взаємовиключними* (одні й ті самі частини не мають належати різним категоріям), *надійними* (між кодувальниками не повинно бути розбіжностей з приводу того, які частини змісту потрібно відносити до тієї чи іншої категорії) і *доречними* (відповідати поставленому завданню і досліджуваному змісту). Для контент-аналізу не слід вибирати дуже численні та дробові категорії, що майже повторюють текст, а також досить великі категорії, що призвести до спрощеного, поверхневого аналізу, іноді необхідно брати до уваги й відсутні елементи тексту, які можуть бути значущими для контент-аналізу.

У практиці вітчизняного контент-аналізу найбільш споживаними одиницями аналізу є слово, проста пропозиція, думання, тема, автор, герой, соціальна ситуація, повідомлення загалом та ін.

Проблема вибірки містить у собі вибір джерела, кількості повідомлень, дати повідомлення і досліджуваного змісту — ці параметри вибірки визначаються завданнями і масштабами дослідження.

3. Розробка методики контент-аналізу полягає в підготовці *таблиць контент-аналізу* — основного робочого документа, за допомогою якого проводилися дослідження; *матриці кодування* — для реєстрації одиниць аналізу — ця робота трудомістка і копітка, тому при великих об'ємах вибірки зіставлення ознак, що цікавлять дослідника, виконується на комп'ютері; *інструкції кодувальнику* — системи правил і пояснень для того, хто збиратиме емпіричну інформацію, кодуючи (реєструючи) задані одиниці аналізу. В інструкції точно й однозначно висловлюється алгоритм дій кодувальника, дається операціональне визначення категорій і одиниць аналізу, правила їх кодування, наводяться конкретні приклади з текстів, що є об'єктом дослідження, обговорюється, як потрібно діяти у спірних питаннях тощо.

4. Проба (пілотаж) методики, перевірка її на надійність.

5. Збір первинної емпіричної інформації.

6. Кількісна обробка отриманих даних — процедура підрахунку в загальному вигляді аналогічна стандартним прийомам класифікації по виділених угрупованнях ранжирування і вимірювання асоціації.

7. Інтерпретація отриманих результатів, висновки.

До *переваг* методу контент-аналізу можна віднести: уникнення впливу дослідника на об'єкт, що вивчається; високий ступінь надійності; можливість досліджувати явища в історичному плані; можливість використовувати в лонгітюдному дослідженні.

Недоліками методу є: громіздкість процедури і техніки обробки; необхідність наявності достатньої кількості матеріалу; матеріал не завжди піддається необхідній формалізації.

Біографічний метод

Біографічний метод (у психології) — метод дослідження особи, групи людей, що ґрунтується на аналізі життєвого шляху, фактів біографії. Цей метод, як і автобіографія, відтворює атмосферу реального життя людини, є джерелом знань про його духовний розвиток, етапи пройденого життєвого шляху. Отримання інформації відбувається за допомогою автобіографічних методик; завдяки опитувальникам, інтерв'ю, тестам; опитування близьких людей, очевидців, ровесників, сучасників тощо; аналізу щоденників і листів.

Б. Ананьев, визначаючи *сутність біографічного методу*, вказує на його специфічний предмет — життєвий шлях: “Біографічний метод — збирання і аналіз даних про життєвий шлях людини як особи і суб'єкта діяльності (аналіз людської документації, свідощт сучасників, продуктів діяльності самої людини і т. ін.)”. Біографічний метод оперує даними про об'єктивні події і суб'єктивні переживання особи в різних життєвих обставинах, на основі чого дає змогу робити висновки про *характер, самосвідомість, життєву спрямованість, талант і життєвий досвід особи*. Всі ці структури належать до особово-біографічних і не можуть бути зрозумілими у відриві від реального життєвого шляху людини, а отже, без біографічного методу.

Основними *завданнями* біографування, на думку Б. Ананьева, є:

- визначення витоків актуального психологічного статусу людей, що вивчаються;
- фази і поворотні пункти розвитку;
- особливості характеру;
- структура здібностей;
- своєрідність внутрішнього світу особи.

Відповідно до його задуму біографічний матеріал порівнювався з даними, отриманими іншими методами.

Специфічні риси біографічного методу:

- має історичне походження, оскільки мігрував у психологію з історичних наук;
- поза сумнівом належить до генетичних досліджень (у цьому відношенні він аналогічний експериментальному лонгітудному дослідженню);
- факти життєвого шляху зазвичай не можна відтворити в лабораторних умовах — їх можна тільки реконструювати (біографічний метод, спрямований на реальний процес життєдіяльності особи, відрізняється “природністю”, біограф, як і спостерігач, не втручається у хід подій);
- оперуючи молярними одиницями — подіями, вчинками, обставинами тощо, він є синтетичним й одночасно значною мірою описовим;
- висвітлює не тільки об’єктивну сторону життя, а й переживання у внутрішньому світі, в якому теж є події (у своєму монографічному варіанті метод відрізняється інтимністю, якщо можна так назвати цю особливість).

У методичних роботах рекомендується враховувати наступне:

- надійність, вірогідність, повнота автобіографічного матеріалу вища, коли зміст документа обмежений певною темою і не охоплює багато подій;
- автори особистих документів з більшим захопленням розповідають про себе, ніж про тих, хто оточує і що оточує;
- перевіряти факти особистих документів, порівнюючи їх з відомими;
- не викликають довіри категоричні вислови, надмірні оцінки, багатозначні підкреслення і повторення;
- довіра до документа підвищується, якщо автор байдужий до описаного факту або ставить до нього негативно.

На особливу увагу заслуговує *різноманітність конкретних форм і цілей застосування* біографічного методу (тому можна говорити про нього в множині). Це може бути кількісна обробка опублікованих біографій видатних людей з метою типології осіб; біографічний опитувальник, адресований сучасним ученим з метою з’ясування загальних для них чинників розвитку; контент-аналіз літературних творів у зіставленні з біографією їхніх авторів; статистична обробка особистих листів однієї людини, яка досліджувала структуру особи; психологічний опис вікових фаз на основі щоденників і автобіографічних записів.

У своєму якнайповнішому вираженні біографічний метод знаходить застосування у диференціальній психології, у психодіагностиці. Процедура побудована за принципом послідовного поглиблення у предмет — від зовнішніх, формальних моментів до внутрішніх, психологічно змістовних. Спочатку потрібно наче-то пунктиром намітити увесь життєвий шлях, потім представити його детально у загальному вигляді, а потім висвітлити окремі симптоматичні моменти, які можуть адекватно зрозуміти в контексті всієї біографії. Конкретні методики, описані нижче, наводяться у порядку їх введення в процедуру дослідження.

1. *Особиста справа.* Після того, як визначилися всі учасники обстеження і встановлено діловий довірчий контакт з ними, потрібно уважно ознайомитися з офіційними біографічними документами — особистою справою того, хто вивчається. Вона містить той мінімум відомостей, який необхідний для попереднього орієнтування. Крім того, документи, завірені посадовими особами, зазвичай можуть слугувати для перевірки відомостей з інших джерел.

2. *Біографічна анкета.* Цей метод популярний у роботі з кадрами. Відповідаючи на запитання анкети, людина ніби дисциплінує свої спогади, знаходить установку на строге відтворення минулого. Анкета часто виявляє такі факти, які не згадуються в інших джерелах і навіть є малоцікавими для того, кого досліджують.

3. *Автобіографія.* Дає цілісне уявлення про життєвий шлях досліджуваного. Автобіографія в принципі може бути спонтанною або провокованою, тобто написаною за завданням, за певною схемою. Відбір матеріалу і його композиція залежать від “мемуариста”, який повинен освітити всі теми, запропоновані в схематичному плані.

4. *Біографічне інтерв'ю.* Цей трудомісткий метод (у середньому 5 годин на одного досліджуваного у 2–3 прийоми) дає найбагатший з психологічної точки зору матеріал. Тут розкриваються сфера переживань, відношення до подій, концепція власного життєвого шляху, що склалася у людини. Часто питання біографа слугує тільки пусковим поштовхом, у відповідь на який розгортається оповідання, що виходить за межі питання. Емоційні реакції, супроводжуючі розповідь, виразно свідчать про значущість окремих епізодів минулого.

Далі в процедуру дослідження підключаються знову винайдені аналітичні методики, що є *біографічними висловами* (за термінологією Б. Ананьева) і *графічними відображеннями*. Розглянемо опис деяких з них, продовжуючи нумерацію.

5. *Коло спілкування*. Це завдання було запропоноване для отримання датованих відомостей про таку важливу складову життєвого шляху, як історія спілкування. Сутність методики полягає у графічному відображенні тривалості й інтенсивності, структури спілкування із значущими людьми. При аналізі результатів увага звертається на кількість зв'язків спілкування, на їх розподіл за роками життя, на структуру спілкування, на тривалість контактів із значущими людьми.

7. *Враження*. У цьому завданні треба пригадати, описати і датувати деякі епізоди, випадки, предмети, людей, які справили свого часу сильне враження, викликали глибокі переживання, хоча, можливо, і не стали подіями. Відповіді тлумачилися як своєрідні індикатори індивідуальності, оскільки вони разом із списком подій відображали значний життєвий досвід, індивідуальну реакцію на обставини розвитку.

8. *Свідчення “свідків”*. Це додаткові біографічні відомості. Проводилися короткі бесіди з однокурсниками, викладачами, тривалі бесіди і заочні опитування за допомогою опитувальників з батьками досліджуваних. Принципово важливо привертати продукти діяльності людей, що вивчаються, зокрема студентські конспекти, курсові і дипломні роботи, статті, малюнки, твори та ін. Реальні справи людини, втілені в досягненнях і продуктах, є об'єктивною основою розуміння життя.

Недоліками методу є: трудомісткість, описовість, ненадійність, недостатня об'єктивність, суб'єктивні спотворення.

Для *підвищення надійності* біографічного методу потрібно:

- проводити критику джерел, тобто визначити походження документа, авторство, умови створення, мотиви написання мемуарів;
- важливо встановити, чи виражає інформація документа ретроспективний погляд або враження теперішнього моменту, офіційні, чужі або особисті погляди автора;
- провести порівняння джерел, щоб представити ступінь повноти, вірогідності, суперечності інформації, викладеної в особистому документі.

Подоланню *суб'єктивізму* в біографічних дослідженнях слугує комплексність процедури, тобто використання різних біографічних джерел, конкретних методик, зіставлення біографічних даних з нормами і типами, отриманими статистично на великих вибірках. *Об'єктивність* біографічного методу підвищується, коли матеріали обговорюються серед фахівців на свого роду клінічних конференціях, коли паралельно одні й ті самі особи вивчаються різними дослід-

никами. Вельми необхідні для подальшого розвитку біографічного методу спеціальні методичні експерименти, в яких би порівнювалися пізнавальні можливості різних біографічних методик.

Моделювання

Моделювання — загальнонауковий метод пізнання. Кібернетика як наука, використовуючи певне психологічне або фізіологічне уявлення, втілює психологічний принцип для передачі та обробки інформації.

Моделювання в психології — це метод теоретичного дослідження психологічних явищ (процесів, станів, властивостей) за допомогою їхніх реальних, фізичних або ідеальних, абстрагованих аналогів, моделей (часто — математичних). Під *моделлю* розуміють систему об'єктів або знаків, що відтворюють деякі сумісні властивості системи — оригіналу. Присутність відношення часткової подібності (“гомоморфізм”) дає змогу використовувати модель як замітника або представника досліджуваної системи. Відносна простота моделі робить таку заміну досить наочною.

Створені спрощені моделі системи є дієвим засобом перевірки істинності та повноти теоретичних уявлень у різних галузях наукового знання і, зокрема, в психології.

Моделювання психічних процесів є одним із основних розділів біоніки — науки про технічні системи, які копіюють структури та процеси, що проходять у живих організмах.

Останнім часом розгорнуті інтенсивні дослідження можливостей технічного моделювання механізмів людських відчуттів, пам'яті, уважності, мислення, емоцій, сприймання. У процесі моделювання психічних процесів важливо не втратити специфіки психічного.

Щоб досягти об'єктивності та істинності під час такого моделювання, потрібно збудувати його більш вдосконалено відпрацьованої теорії і методології наукового дослідження. Тому ряд учених вважають подібність між організацією пізнавальної сфери людини і структурою блоків обчислювального пристрою своєрідною “комп'ютерною метафорою”, яка може плідно використовуватися у психологічних дослідженнях вищих пізнавальних функцій людини — інтелекту, систем прийняття рішень тощо.

Моделювання психічних функцій — створення та використання технічних пристроїв, у процесі функціонування яких відтворюються

кінцеві результати роботи людського мозку відносно сприйняття, збереження, відтворення та переробки інформації.

Широко використовуваним способом моделювання психічних функцій людини є ЕОМ, що виконує функцію збереження та логіко-дедуктивної переробки інформації. Упродовж останніх десятиліть досягнуто значних успіхів у створенні різних аналогів “штучного інтелекту”, який моделює психічні функції чи види діяльності (наприклад, читання, мова, навчання, гра в шахи та ін.).

Представлені способи застосування методу моделювання реалізують лише одну з його технік — *моделювання за аналогією*. Саме ця техніка є найбільш спорідненою з кібернетичним та комп’ютерним баченням логіки взаємопереходів та взаємозв’язків явищ.

У психологічному дослідженні моделювання використовуються також техніки “відтворення змісту” та “відтворення логіки пізнання”, які застосовуються в теоретизації змістових характеристик сутності досліджуваних явищ.

Моделювання як *відтворення змісту* сутнісних ознак предмета дослідження спрямоване до побудови “образа–моделі” психологічного явища, яке розглядається як багатомірне та багатозмістовне, тобто таке, що реалізує систему природних, соціальних та духовних відносин. Тому побудовані пояснювальні моделі, звичайно, постають багатозмістовними, “міжрівневими”, що робить інформативний образ досліджуваного явища ціліснішим та повнішим. Зазначена техніка моделювання використовується щодо складних змістовно насичених явищ життя людини: потенціалу її буття, обдарованості, життєвого шляху тощо.

Моделювання як *відтворення логіки пізнання* використовується для теоретизації як сутності досліджуваного предмета, так і способів та засобів його пізнання і перетворення. Ця техніка моделювання спрямована на поступове відновлення динамічних характеристик існування предмета у їхньому розвитку, а також на побудову адекватного засобу пізнання відтвореної логіки розгортання сутності явища. “*Подвійна рефлексія*” — основний механізм цієї техніки моделювання — потребує особливої підготовленості дослідника до роботи з методом. Проте дослідницький ефект застосування техніки має подвійний ступінь — теорію предмета і теорію способу пізнання цього предмета.

Той факт, що вчені намагаються називати моделюванням будь-який акт пізнання, вказує на те, що виділення того чи іншого методу

в психології, акцентуація на його особливостях є певною мірою умовною справою. Методи, про які йшлося, не тільки внутрішньо взаємопов'язані, а й діалектично переходять один в один.

Соціометрія

Соціометрія — метод психологічного дослідження міжособистісних відносин у групі, колективі з метою визначення структури взаємин і психологічного сумісництва.

Соціометричне дослідження, або метод вибору, застосовують для з'ясування взаємин у колективі, оцінних ставлень піддослідних до інших, надання переваги одним членам колективу чи групи перед іншими при виборі керівника, приятеля. Підставою для оцінного ставлення та вибору є почуття симпатії або антипатії до інших.

У психології соціометричну методику застосовують з метою вивчення групової диференціації, коли членам групи пропонують відповісти на запитання типу: “З ким ти хотів би приятелювати?”, “Кого ти обрав би керівником групи?” Вибір може бути взаємно позитивним, взаємно негативним або позитивним (чи негативним) з боку члена групи та негативним (позитивним) з боку того, кого він обрав би. Кількість позитивних і негативних виборів фіксується на матриці, після чого розраховують їх відсоток.

Перевага методу полягає в тому, що за допомогою соціометричного дослідження можна виявити реальне місце особистості в колективі за її діловими якостями, популярністю, міжособистісними стосунками. *Недоліком* соціометричного методу є те, що він не дає можливості виявити справжні мотиви вибору, зрозуміти причини структури відносин, що склалися.

Метод експертних оцінок

Основний зміст *методу експертних оцінок* полягає в раціональній організації роботи одного чи кількох фахівців над поставленою проблемою з реєстрацією і наступною обробкою отриманих даних.

У психологічному дослідженні *експертне оцінювання* може розглядатися як самостійний метод пізнання, так і у вигляді істотного компонента процедур спостереження, опитування, експерименту, аналізу продуктів діяльності, тобто скрізь, де має місце не стандартизований перехід від ознак до висновків. Ті чи ті різновиди експертизи застосовуються на будь-якому етапі дослідження: у визначенні його цілей і завдань, у побудові і перевірці гіпотез, під час виявлення

проблемних ситуацій, інтерпретації даних, для обґрунтування адекватності використовуюваного інструментарію, у процесі вироблення рекомендацій та ін.

В експертному оцінюванні важливу роль відіграє так звана *моніторна група*, діяльність якої, звичайно, полягає у формулюванні дослідницької задачі, доборі компетентних фахівців, їхньому інструктажі, розробці оцінних параметрів, забезпеченні роботи експертів, зокрема в математико-статистичній обробці даних, логіко-семантичному оформленні суджень. Це своєрідні “експерти з організації експертиз”.

Недоліки у здійсненні моніторної діяльності негативним чином позначаються на якості оцінних процедур. Справа в тому, що розглянутий метод належить до категорії суб’єктивних. Це означає визнання факту, що результати експертного оцінювання значною мірою залежать не тільки від об’єкта дослідження, а й від характеристик тих осіб, які виконують це дослідження.

Іноді експерта порівнюють з вимірювальним “пристроєм”, який, на жаль, не завжди здатний до точної роботи. З одного боку, це може бути пов’язане з тими чи іншими його якостями (некомпетентністю, упередженістю, несумлінністю, незацікавленістю в успіху справи, непевністю в собі і т. ін.), з іншого — може бути наслідком цілої низки прорахунків моніторної групи (наприклад, нечіткість у визначенні цілей роботи, здійснення експертного опитування без спеціально розробленої програми, невиразність інструкцій з оцінювання, недостатнє врахування впливу факторів перекручування вірогідності результатів експертизи, поверховість в обробці суджень експертів тощо).

Варто зауважити, що основним завданням моніторної діяльності є максимальне наближення оцінок експертів до істини. Суб’єктивність методу зовсім не свідчить про його неефективність. Експертне оцінювання стає способом здобуття невірогідної інформації лише в тих випадках, коли погано дібрані фахівці і неякісно організовано їхню роботу.

Апаратурний метод

У психології застосовують *апаратурний метод* як з метою діагностики певних властивостей психіки людини, так і для надання комплексної психологічної допомоги. У психодіагностиці використовують апаратурні тести — це такий тип методик, який потребує за-

стосування спеціальних технічних засобів, спеціального обладнання для проведення дослідження або реєстрації отриманих даних.

Апаратурними по своїй формі є більшість психофізіологічних методик, які найчастіше мають лабораторний характер і потребують апаратури та особливого приміщення. Психофізіологічні методики становлять особливий клас психодіагностичних методів, що діагностують природні особливості людини, зумовлені основними властивостями її нервової системи, зокрема елементарні психічні функції (наприклад, відчуття рівноваги або психомоторну координацію). Більшість діагностичних методик такого типу використовують електроенцефалографи та іншу спеціальну апаратуру.

Для діагностування властивостей нервової системи послуговуються руховими методиками, що становлять різні варіанти вимірювання часу реакції людини на зовнішній подразник (світло, звук). Час реакції вимірюється спеціальним приладом — нейрохронометром.

Широко відомі прилади для дослідження реакції — реактометри, рефлексометри, а також засоби для вивчення особливостей сприйняття, пам'яті, мислення.

Різновидом апаратурних методик є тести-тренажери для діагностики певних професійних умінь. Такі тести є імітацією реальних умов професійної діяльності (пульт водія або пілота), що є особливо важливим для професійної діагностики, орієнтованої на певний критерій.

Прикладом апаратної діагностики психологічної сумісності є "гомеостат Горбова".

Для психологічної допомоги апаратурні методи застосовують у спортивній психології, зокрема, з метою забезпечення відновлення психічної працездатності спортсменів. Їх використовують у тих випадках, коли ефективність словесних та гіпносугестивних методик виявилась недостатньою або ступінь психічної напруги не дозволяє сподіватися на успіх відновлення психічної працездатності. До цих методів належать: електроанальгезія, електромасаж, електропунктура.

В останні роки апаратурні тести широко застосовують комп'ютерні технології. У деяких випадках комп'ютерні ігрові тести також потрапляють під цю категорію методик. У більшості випадків апаратурні тести проводять індивідуально.

Апаратурні методики є надійними і точними засобами вимірювання. Вони разом із об'єктивними психологічними тестами характеризуються найменшою залученістю психодіагноста в процедуру психодіагностики, мінімальним впливом особистості психодіагноста та його досвідченості на результати обстеження. Такі методики є зрозу-

мілими за своїм змістом, однозначними, і більшість із них вважається основним референтним засобом визначення властивостей нервової системи.

Завдання для самостійної роботи

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте основні теоретико-методологічні підходи західної практичної психології.
2. Чи існує відмінність між методами досліджень теоретичного (академічного) та практичного психологів?
3. Назвіть ознаки поняття “життєва ситуація особистості” і як це поняття співвідноситься із поняттям “соціальна ситуація розвитку”.
4. Поясніть, що таке психологічна проблема.
5. Яке значення у роботі практикуючого психолога має відтворення життєвого шляху клієнта?
6. Дайте визначення поняття “доля” у контексті практичної психології.

Тестові завдання

1. *Метод — це:*
 - а) методичний засіб для отримання первинної соціологічної та соціально-психологічної інформації на основі вербальної (словесної) комунікації;
 - б) шлях пізнання — спосіб, за допомогою якого досліджується предмет науки;
 - в) активне втручання дослідника в діяльність піддослідного з метою створення умов, у яких виявляється психологічний факт.
2. *Наведіть одну з типових тем наукових пошуків практичних психологів:*
 - а) розв’язання проблем окремих людей у випадку соціальних або емоційних криз;
 - б) створення програм для залучення уваги людей до різних суспільних заходів;
 - в) допомога у вирішенні проблем, що виникають у галузі освіти;
 - г) допомога у вирішенні проблем, що виникають у виробничій діяльності;
 - д) базові властивості особистості та її еволюція.

3. Метод експерименту належить до:

- а) організаційних;
- б) інтерпретаційних;
- в) емпіричних;
- г) методів обробки даних.

4. Психологи застосовують чимало різноманітних методів. Назвіть, який з методів відповідає кожному типу дослідження.

Метод	Тип дослідження
а) вивчення продуктів діяльності	Завдання для учнів дібрані спеціально з метою виявлення рівня кмітливості та вміння логічно мислити
б) експеримент	Деякі перехожі відмовилися відповісти на запитання інтерв'юера про їхнє ставлення до корупції
в) тест	Полотна художника чимало розповіли про нього як про особистість
г) проєктивний тест	Було цікаво спостерігати за грою дітей, в якій вони демонстрували різну соціальну поведінку
д) інтерв'ю	Навіть у звичайнісіньких чорнильних плямах дехто зі студентів зумів побачити цілі поетичні картини
ж) природне спостереження	Він лежав на вулиці безпомічний і, здавалося, без будь-яких ознак життя. Перехожі проходили повз нього байдуже, іноді кидаючи репліки: "Ось так зранку вже нализався", "А ще молодий"... Зрештою старенька бабуся підійшла і сказала: "А, може, йому погано, викличте швидку". Ми розраховували саме на таких людей?

5. Проведення експериментального дослідження з двома групами:

- а) для однієї групи підготовлено методіку, яка впливатиме на їхню поведінку, ця група називається _____;
- б) іншу групу вивчатимуть такою, якою вона є, тобто її звичні форми поведінки, ця група називається _____.

6. Етичність дослідження полягає у тому, щоб до його початку кожного учасника поінформувати про:

- а) про процедуру дослідження;
- б) про ризик, з яким пов'язане дослідження;
- в) про право учасника припинити участь в експерименті при бажанні;
- г) про усе перелічене раніше.

7. Обґрунтуйте відповідь на питання: “Щоб розпочати експериментальне дослідження, треба дібрати людей, які братимуть участь в експерименті (дві групи для порівняння)”.

Зазначте, чи справедливе це твердження.

Творчі завдання

1. Випишіть у зошит для самостійних робіт основні методи дослідження в практичній психології.

2. Заповніть таблицю основних психологічних методів, які використовує у своїй роботі практичний психолог.

3. Назвіть основні принципи професійної діяльності практичних психологів

4. Опишіть особливості психічної діяльності психолога, зумовлені домінантністю тієї чи іншої півкулі головного мозку. Визначте за наведеними нижче методиками власну домінантність півкуль головного мозку. Зробіть висновки та сформулюйте рекомендації. (Експрес-методика визначення типу мислення.)

5. Визначити суттєві особливості методів психології та педагогіки.

Хід виконання

У наведеній таблиці до кожного методу доберіть по три основні характеристики.

Метод	Переваги методу	Недоліки методу
1. Спостереження	1. 2. 3.	1. 2. 3.
2. Експеримент		
3. Тест		
4. Бесіда		
5. Анкетування		
6. Біографічний		
7. ...		

Зробіть висновок, обґрунтувавши можливості використання зазначених методів у майбутній професійній діяльності.

Список рекомендованої літератури

1. *Бондарчук О. І.* Загальна психологія: навч. посіб. / О. І. Бондарчук, О.Л. Туриніна. — К.: Логос, 2004. — 140 с.
2. *Бондарчук О.І.* Експериментальна психологія: курс лекцій / О.І. Бондарчук. — К.: МАУП, 2003. — 170 с.
3. *Басова Н.В.* Педагогика и практическая психология. — Ростов н/Д: Феникс, 2000. — 416 с.
4. *Годфруа Ж.* Что такое психология: в 2 т.; [пер. с франц. П. М. Сиренко]. — Т. 1. — М.: Мир, 1992. — 496 с.
5. *Дубровина И.В., Прихожан А.М.* Положение о школьной психологической службе // Вопр. психологии. — 1985. — № 2. — С. 76–90.
6. *Кала У.В.* Психологическая служба в школе / У.В. Кала, В.В. Рудик. — М., 1986. — 246 с.
7. *Карамушка Л.М.* Психологія управління закладами середньої освіти: монографія. — К.: Ніка-центр, 2000. — 328 с.
8. *Основи практичної психології: підручник* / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.
9. *Практическая психология образования: учеб. для студ. высш. и сред. спец. учеб. завед.* / под ред. И. В. Дубровиной. — [2-е изд.]. — М.: ТЦ “Сфера”, 1998. — 528 с.
10. *Рабочая книга школьного психолога* / под ред. И. В. Дубровиной. — М., 1992. — 420 с.
11. *Рубцов В.В., Селявина Л.К., Малих С.Б.* Система психологической поддержки образования // Психол. наука и образование. — 1999. — № 7. — С. 5–32.
12. *Фридман Л.М.* О концепции школьной психологической службы // Вопр. психологии. — 2002. — № 1. — С. 97–106.

МАУП

ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ ПСИХОЛОГІЇ

Модуль III. Основі етапи розвитку практичної психології

Тема 10. Види психологічного знання. Відмінність життєвого психологічного знання від наукового

Аналіз психологічної літератури вказує на деякі проблеми, що виникають при визначенні змісту та специфіки практичної психології. Причиною цього є схожі між собою поняття в психології “наукова” (“академічна”), “прикладна”, “практична”. На думку психологів, йдеться про два самостійних напрями: наукової, академічної психології та психології практичної, прикладної, які мають самостійні цілі та завдання (Л. М. Карамушка).

Наукова психологія — це галузь науки, що досліджує процеси виникнення, функціонування та розвитку психіки як форми активного відображення навколишньої дійсності. **Практична психологія** — галузь психологічної науки, предметом вивчення якої є індивідуальність, неповторність людини та конкретних обставин його життя. **Головна відмінність** між цими напрямками полягає в тому, що наукова досліджує певні закономірності психіки особистості, а практична — забезпечує проведення діагностично-корекційної та профілактичної роботи з окремим індивідом або групою для збереження їхнього психічного здоров'я та запобігання небажаних явищ у поведінці і розвитку. Розглянемо детальніше специфіку практичної психології. **Об'єктом** практичної психології як професійної діяльності є індивідуальність людини і його психологічна ситуація. **Предметом** практичної діяльності психолога виступає та або інша грань психічної реальності людської індивідуальності. **Головна мета** практичної психології — створити сприятливі соціальні та психологічні умови для діяльності в усіх сферах життя — від сімейних стосунків до управління державою, надати дієву допомогу у розвитку та захис-

ті її психічного здоров'я. *Завдання* практичної психології — обґрунтувати вплив на особистість з метою вияву її потенційних можливостей. *Основними функціями* практичної психології є аналіз і прогнозування поведінки й діяльності людини, активний соціальний та психологічний вплив, консультативно-методична, просвітницька, профілактична, реабілітаційна, дорадча та психогігієнічна функції і т. ін.

Практична психологія одночасно є *видом професійної діяльності*, яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності особистості або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найповнішого розкриття сутнісних сил людини.

Виникнення практичної психології як спеціальної наукової дисципліни пов'язано із формуванням її власного понятійного апарату і методичних процедур. Аналіз вітчизняної і зарубіжної психологічної літератури вказує на деякі проблеми, що виникають при визначенні змісту та специфіки практичної психології. Причиною цього є існуючі в психології поняття *наукова психологія, життєва психологія*. З появою практичної психології намагаються обґрунтувати відмінності між життєвим і науковим психологічним знаннями (див. табл. 6).

Ю. Гіттенрейтер вважає: “Відносини наукової і житейської психології подібні відносинам Антея і Землі; перша, торкаючись до другої, черпає з неї свою силу” .

Істотні відмінності наукової і життєвої психології можуть бути виявлені при пошуку відповідей на такі основні запитання:

1. Звідки і яким чином отримуються психологічні знання?
2. У яких формах вони зберігаються?
3. Завдяки чому передаються, відтворюються?

Науковець називає *п'ять основних відмінностей* життєвої і наукової психології.

Перше. Життєві психологічні знання конкретні. Вони пов'язані з конкретними ситуаціями, людьми і завданнями. Існує думка, що офіціанти і водії таксі теж хороші психологи. Однак, у якому сенсі і для вирішення яких завдань? Як відомо, часто — вельми прагматичних. Такі самі завдання вирішує дитина, поводячись певним чином з матір'ю, інакше — з батьком, зовсім по-іншому — з бабусею. У кожному конкретному випадку вона точно знає, як треба себе поводити, щоб досягти бажаної мети. Проте навряд чи можна чекати від неї такої самої проникливості відносно чужої бабусі або мами. Отже, життєві психологічні знання характеризуються конкретністю, обмеженістю завдань, ситуацій і осіб, на яких вони розповсюджуються.

Відмінності між науковим і життєвим психологічним знанням

Наукове знання	Життєве знання
1. Прагне до узагальнень, відображає найістотніші властивості предметів і явищ, загальні зв'язки і співвідношення	1. Конкретність знань, пов'язаність з конкретними ситуаціями, людьми, завданнями
2. Раціональність і усвідомленість психологічних знань, висування словесних сформульованих гіпотез, перевірка висновків, що логічно випливають з них	2. Інтуїтивний характер, отримання знань шляхом практичних проб
3. Фіксація знань у науковій літературі, передача знань у поняттях і через вербальні засоби	3. Обмеженість у передачі знань
4. Методи отримання знань: спостереження, експеримент	4. Методи отримання знань: спостереження
5. Має у своєму розпорядженні великий фактичний матеріал, описаний в різних галузях	5. Фактичний матеріал недоступний у своєму обсязі жодному носієві життєвої психології

Наукова психологія, як і будь-яка наука, прагне до узагальнень, для чого використовує наукові поняття. У них відображаються найістотніші властивості предметів і явищ, загальні зв'язки і співвідношення.

Друге. Відмінність життєвих психологічних знань полягає також у тому, що вони носять інтуїтивний характер. Це пов'язано з особливим способом їх отримання: шляхом практичних проб і пристосувань, що найвиразніше можна бачити у дітей. Інтуїція спрацьовує завдяки щоденним і навіть щогодинним випробуванням, яким вони піддають дорослих і про які останні не завжди здогадуються. Під час таких перевірок діти виявляють, з кого можна “вити вірвовки”, а з кого ні. Часто педагоги і тренери знаходять ефективні способи виховання, навчання, тренування, йдучи тим самим шляхом: експериментуючи і помічаючи щонайменші позитивні результати, тобто у певному значенні “пробираючись на дотик”. Нерідко вони звертаються до психологів з проханням пояснити психологічний сенс знайдених ними прийомів.

На відміну від цього наукові психологічні знання раціональні і цілком усвідомлені. Звичайний шлях полягає у висуванні словесно сформульованих гіпотез і перевірці наслідків, що логічно випливають з них.

Третє. Відмінність полягає і в способах передачі знань і навіть у можливості їх передати. У сфері практичної психології така можливість обмежена. Це безпосередньо впливає з двох попередніх особливостей життєвого психологічного досвіду — його конкретного та інтуїтивного характеру. Коли читаєш твори Ф. М. Достоєвського, то розумієш, чому його називають тонким психологом: він володів приголомшливою інтуїцією. Проте, чи стали всі читачі його творів такими самими проникливими? Чи передається життєвий досвід від старшого покоління до молодшого? Це відбувається звичайно важко і в незначній мірі. Вічна проблема “батьків і дітей” полягає якраз у тому, що діти не можуть і навіть не хочуть переймати досвід батьків. Кожному новому поколінню, кожній молодій людині доводиться самому “набивати шишки”, щоб набути цього досвіду.

Накопичення і передача наукових знань можлива завдяки тому, що ці знання кристалізуються у поняттях і законах. Вони фіксуються у науковій літературі і передаються вербальними засобами.

Четверте. Розрізняються, крім того, методи отримання знань у сферах життєвої і наукової психології. У життєвій сфері потрібно обмежуватися спостереженнями і роздумами, в науковій — до цих методів додається експеримент. Сутність експерименту полягає в тому, що дослідник не чекає збігу обставин, в результаті якого виникає явище, що цікавить його, а викликає його сам, створюючи відповідні умови. Потім він цілеспрямовано варіює цими умовами, щоб виявити закономірності, яким це явище підкоряється.

П'яте. Як своєрідність і одночасно перевагу наукової психології можна розцінити те, що вона має у своєму розпорядженні великий, різноманітний і часом унікальний фактичний матеріал, недоступний у всьому своєму обсязі жодному носію життєвої психології. Матеріал цей накопичується і осмислюється, зокрема в спеціальних галузях, таких як вікова психологія, педагогічна психологія, пато- і нейропсихологія, психологія праці та інженерна психологія, соціальна психологія, зоопсихологія тощо. Маючи справу з різними стадіями і рівнями психічного розвитку тварин і людини, з дефектами і хворобами психіки, з незвичайними умовами праці — стресом, інформаційними перевантаженнями або, навпаки, монотонією і інформаційним голо-

дом тощо, — психолог не тільки розширює коло своїх дослідницьких завдань, а й зустрічається з новими несподіваними явищами. Ю. Гіппенрейтер намагається попередити про одну помилкову позицію, яку нерідко займають психологи з великим науковим стажем. “Проблеми людського життя? — говорять вони. — Ні, ми ними не займаємося. Ми займаємося науковою психологією. Розбираємося у нейронах, рефлексах, психічних процесах, а не в муках творчості”.

Тож відомий представник наукової психології вимушений був зробити крок у світ загальних понять, разом з науковою психологією і забувши при цьому, з якою метою робилися такі необхідні кроки, який шлях передбачався надалі. Він забув або не намагався усвідомити, що великі учені — його попередники — вводили нові поняття і теорії, вирізняючи істотні сторони реального життя, припускаючи потім повернутися до її аналізу з новими засобами.

Пошана і увага до життєвого досвіду, його знання застережуть майбутнього професіонала ще від однієї небезпеки. Як відомо, в науці, відповідаючи на одне питання, виникають два-три, а то й десять нових.

Розвиток науки нагадує рух по складному лабіринту з багатьма тупиковими ходами. Для вибору правильного шляху потрібно інтуїтивно відчувати і бути в тісному контакті з життям.

Представник наукової психології одночасно має бути і хорошим життєвим психологом. Інакше він не тільки не сприятиме науці, а й навіть не знайде себе у своїй професії.

Отже, наукова психологія, по-перше, спирається на життєвий психологічний досвід; по-друге, бере з нього свої завдання; і по-третє, на останньому етапі перевіряється.

Тема 11. Взаємозв’язок і специфіка наукової, практичної і побутової психології

Аналіз вітчизняної і зарубіжної психологічної літератури вказує на деякі проблеми, що виникають при визначенні змісту та специфіки практичної психології. На думку багатьох психологів, наукова і практична психологія помітно різняться не лише за зовнішніми ознаками, а й з огляду завдань, методології, принципів, змісту і форм розвитку. Однак науковців-психологів цікавить питання теоретично-методологічних засад розвитку саме практичної психології в умовах соціально-економічних змін.

Існує кілька поглядів на цю проблему. Причиною цього є схожі між собою поняття в психології “академічна”, “прикладна”, “практична”. Як зазначалося йдеться про самостійні напрями: наукової, академічної психології та психології практичної, прикладної, які мають самостійні цілі та завдання. **Наукова психологія** — це галузь науки, що досліджує процеси виникнення, функціонування та розвитку психіки як форми активного відображення навколишньої дійсності. **Практична психологія** — це галузь професійної діяльності, яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності особистості або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найповнішого розкриття сутнісних сил людини. **Побутова психологія** — це історично закріплений у традиціях та інших сталих формах поведінки досвід управління індивідуальним розвитком і активністю людини, досвід, що функціонує як елемент фольклору, традицій, релігійної практики тощо. На думку *В. Панка*, головна відмінність між цими напрямками полягає в тому, що *наукова психологія* досліджує певні закономірності психіки особистості, а *практична* — забезпечує проведення діагностично-корекційної та профілактичної роботи з окремим індивідом або групою для збереження їхнього психічного здоров'я та запобігання небажаних явищ у поведінці і розвитку, а практична психологія не тотожна психології побутової, або повсякденній. Перша є аплікацією досягнень психологічної науки до конкретних практичних проблем. Отже, практична психологія має спиратися, з одного боку, на надбання психології наукової, а з іншого — на багатство психології побутової. *Наукова і побутова психологія* — це різні галузі зі своїми методами діагностики, узагальнення і передавання знань про психіку людини, з принципово різними підходами до предмета своєї діяльності — людини.

Сучасні українські психологи *Л. Бурлачук*, *Ю. Гільбух*, *Л. Карамушка*, *О. Киричук*, *Ю. Машбиць*, *В. Панок*, *Т. Яценко* акцентують у своїх дослідженнях увагу на необхідності створення на теоретично-методологічному рівні категоріального апарату практичної психології, визначення її специфіки з-поміж різних форм і видів професійної діяльності. Так, *В. Панок* зазначає, що і діяльність соціально-психологічних служб, і новітні теоретичні здобутки ставлять на порядок денний одну проблему — дослідження основних системотворчих засад практичної психології, визначення її специфіки та зв'язку з академічною (науковою) психологією (див. табл. 7).

Порівняльна таблиця методологічних основ наукової, практичної та побутової психології (за В. Г. Папком)

Показник	Психологія		
	наукова	практична	побутова
Об'єкт	Абстрактна, середньостатистична людина	Конкретна людина у конкретних життєвих обставинах (індивідуальність)	Конкретна людина, індивідуальність
Предмет	Механізми душевного життя та поведінки	Життєва ситуація, життєві плани та життєвий шлях	Поведінка, життєва ситуація, життєвий шлях
Кінцева мета	Встановлення наукових фактів, законів	Вплив на поведінку і розвиток, корекція	Корекція поведінки і розвитку
Підхід	Аналітично-синтетичний	Структурно-синтетичний	Синтетичний
Методи	Дослідницькі: спостереження, експеримент	Психологічна технологія, інтуїція	Традиції, обряди, інтуїція
Вимоги до спеціаліста	Знання	Знання + життєвий досвід + інтуїція	життєвий досвід + інтуїція

Якщо розділяти психологію на наукову і практичну, виходячи при цьому з протиставлення науки і практики, то виникає необхідність характеристики предмета і методології практичної психології порівняно з предметом і методологією психології наукової, а також так званої побутової психології. Це питання потребує свого вирішення найперше.

Щодо змісту самих понять “наукова” і “практична” психологія важливо наголосити на тому, що сучасна філософська і теоретично-психологічна література визначає психологію як науку, що вивчає певні закономірності та закони виникнення, розвитку і функціонування психіки. Поділ психології на наукову і практичну кладе край розумінню психології лише як науки, обґрунтовує появу таких галузей людської активності, як психореабілітація, психокорекція, психотерапія, психогігієна та інші, які раніше не визначалися як види (напрями) науки.

Практична психологія є специфічним видом людської духовної практики, основним змістом якої виступає застосування психологічних механізмів впливу для корекції активності та розвитку людей у контексті їхніх життєвих обставин та життєвого шляху, що інтерпретуються як неповторні обставини та неповторна суб'єктність, індивідуальність.

Психологія наукова (або наука психологія) уже за своїм визначенням аналітична, її предметна галузь — це психічні явища, закони функціонування та розвитку психіки, риси особистості, психічні якості суб'єкта тощо, тобто окремі елементи певної цілісної системи, у даному випадку психіки. Цей вид психології, як і будь-яка інша наука, розкладаючи свій об'єкт на “складові”, вивчає зв'язки між ними та намагається відтворити цілісну структуру об'єкта, при тому структуру, що функціонує.

Методичний апарат наукової, практичної та прикладної психології також відмінний. Для наукової психології, яка встановлює факт, та знаходить певні закономірності — використовується аналітично-статистичний підхід до об'єкта дослідження — людини. Основою дослідження при цьому є унікальні дослідницькі процедури, які мало придатні до масового використання. Якщо розглянути історію створення переважної більшості психологічних методик, то стає зрозумілим, що їх розробка велася з метою дослідження конкретної проблеми в межах і на ґрунті певної методології. За своїм змістом — це психодіагностичні методики, результатом застосування яких є статистична інформація про деяке психічне явище. Недарма в усіх підручниках йдеться про методи, що зводяться до спостереження та експерименту, чого досить для встановлення і перевірки факту.

Якщо порівнювати предметну царину практичної і побутової психології з науковою, то можна помітити розбіжність. По-перше, виявляється *синтетичний характер психології побутової*, по-друге, людина (не декларативно, а фактично) є унікальною цілісністю, неповторною й неподільною по своїй суті. Побутова психологія розглядає свій об'єкт у його індивідуальній цілісності, причому не статистично, а як конкретного індивіда, реальну живу людину. Такий підхід до об'єкта можна назвати синтетичним. Структурно-синтетичний характер психології практичної виявляється в тому, що вона, здійснюючи загалом синтетичний підхід до особистості, спирається на певні уявлення про структуру і природу свого об'єкта, які напрацьовані в науковій психології. У даному випадку вже правомірно визначати

предмет практичної психології. Він може визначатись як зміст і напрями розвитку і сфери активності суб'єкта, його системні якості та властивості. На цьому рівні вже може ставитись завдання вивчення або корекції окремих рис, властивостей, у тому числі психічних, тощо.

На думку багатьох учених, методологію побутової психології (як сукупність методів) становлять звичаї, традиції, навички поведінки. Причому це стосується як діагностики, так і корекції. Якщо звернутися до практичної психології, то тут основним елементом має бути *психологічна технологія* (Л. Карамушка, В. Панок). Адже ні окремі психодіагностичні методики, ні усталені форми поведінки не є прийнятними. *Психологічна технологія* — це цілісна методична система, що складається з трьох основних частин: *діагностичної, інтерпретаційної* (або *пояснювальної*) і *корекційної*. Основний смисл застосування психологічної технології — це внесення змін у зміст, форми і напрями індивідуального розвитку особистості. За такої мети стають зрозумілими функції окремих складових психологічної технології.

Отже, в психологічній технології мають поєднуватися аналітичний і синтетичний підходи до особистості, сума знань та уявлень про елементи і структурні блоки у їхніх взаємозв'язках, з одного боку, і цілісне (синтетичне) бачення об'єкта корекційних впливів — з іншого. Розробка психологічної технології є по суті процесом психологічного проектування, що спрямований на вирішення конкретної ситуації індивідуального розвитку або соціальної взаємодії з використанням знань і досвіду наукової та побутової психології. Застосування технології у практичній роботі передбачає, зазвичай, її адаптацію до конкретних умов роботи з конкретною людиною. Однак головними поміж названих принципів мають бути: *принцип гуманізму*, або *гуманістичного підходу до людини* (усі види діяльності у практичній роботі повинні бути домірними її об'єктові, виходити з інтересів і прав людини, захисту її особистісного суверенітету, всебічного розвитку її самобутності (А. Маслоу, К. Роджерс); *принципи детермінізму, відображення, розвитку*.

Отже, *практична психологія* — галузь психологічної науки, предметом вивчення якої є індивідуальність, неповторність людини та конкретних обставин її життя. Завданням практичної психології є обґрунтування впливів на особистість з метою вияву її потенційних можливостей. Практична психологія одночасно є видом професій-

ної діяльності, мета якої — вирішення конкретних психологічних завдань і надання психологічної допомоги окремим людям і групам людей. Практичну психологію варто розглядати не лише як галузь професійної діяльності, а й як одну із “форм людської духовної практики, спрямованої на оптимізацію розвитку людини та збереження її індивідуальності”.

Об'єктом практичної психології як професійної діяльності є індивідуальність людини і її психологічна ситуація.

Предметом практичної діяльності психолога виступає та чи інша грань психічної реальності людської індивідуальності.

Клієнтом практичного психолога стає людина (дорослий або дитина), яка повідомляє про себе психологічну інформацію та включена у процес її отримання.

Замовник на роботу практичного психолога (педагог, батько та ін.) повідомляє психологічну інформацію про клієнта, являючись відчуженим від неї. Інформація про конкретну людину доповнює й уточнює узагальнене психологічне знання й забезпечує обґрунтування для впливу на нього в роботі практичного психолога.

Основним результатом праці практичного психолога вважають усе реальне, що отримано в процесі вирішення психологічної проблеми:

- матеріали психодіагностики;
- результати психологічного розвитку, корекції, освіти, консультування;
- зростання професійної компетентності психолога, оптимізації усього укладу його праці;
- результати, що впливають на вирішення психологічної проблеми конкретної людини.

Тема 12. Професія психолога.

Класифікація професій практичної діяльності психолога

Професія психолог у масовій свідомості завжди мала певну загадковість. Психолог сприймався як людина втаємничена у знання про підсвідоме, для якої свідомість іншої людини — відкрита книга, як спеціаліст, що може швидко вирішити будь-яку складну проблему іншої людини тощо. У наш час, коли держава не повністю контролює сус-

пільне життя, з'явилося багато індивідів, які вважають себе психологами. Існує багато прикладів, коли приватні практикуючі астрологи, знахарі, екстрасенси, біоенергетики називають себе “астропсихологами”, “психософами”, “психотерапевтами” тощо. Поряд із цим досить велика кількість спеціалістів працюють у різних відомчих установах на посадах психологів, практикуючих психологів, психологів консультантів.

У сучасному житті потребу у кваліфікованій психологічній допомозі відчувають багато людей – від урядовців до домогосподарок. Тому існує значна кількість відомчих психологічних служб, психологічних і сімейних консультацій, де психологи працюють у недержавному секторі економіки та надають приватні психологічні послуги.

Професія “психолог” на Заході з'явилась ще на початку ХХ ст. Найбільшого розвитку вона набула в США, Великобританії, Австрії, Німеччині, Франції, Швейцарії. У цих країнах з самого початку реально існувало три типи психологічної професії:

- 1) *психолог-учений* – основна діяльність якого пов'язана з науковими дослідженнями, спрямованими на пошук нових психологічних знань, встановлення психологічних закономірностей;
- 2) *психолог-практик* – основна діяльність якого полягає у використанні психологічних знань для розв'язання практичних завдань (психологічна діагностика, консультування, психотерапія, психокорекція, психологічна профілактика);
- 3) *викладач психології* – основна діяльність якого пов'язана з навчанням інших і психологічною просвітою (читання лекцій, проведення семінарів, керівництво психологічною самоосвітою людей).

На думку Ю. Приходько, кожен із цих типів психологічної професії висуває певні вимоги до професійної підготовки та здібностей спеціаліста. Відомо, що хороший учений не обов'язково може бути хорошим викладачем чи практиком, а хороший практик – бути одночасно й хорошим ученим чи викладачем. Адже різні професії висувають різні вимоги. Так, професія ученого потребує здібностей до пошуку нових психологічних знань, їх узагальнення та встановлення закономірностей розвитку психіки людини. Професія психолога-практика вимагає уміння використовувати психологічні знання на практиці у процесі роботи з клієнтами, а професія викладача-психолога – здатності систематизувати наявні психологічні знання та вміння їх передавати іншим людям.

Особливості роботи у професійній психології

Психологи, як і представники інших наук, діляться на дві категорії: одні зайняті пошуками нових знань, а інші — їх застосуванням. Психологів першої категорії цікавлять теоретичні аспекти; вони спостерігають явища, що вивчаються, в природних умовах або в лабораторії, прагнуть інтерпретувати отримані результати і систематизувати їх, з тим, щоб створити схеми, що пояснюють поведінку.

Друга категорія психологів є багаточисельнішою. Це до них безпосередньо звертаються люди, яким важко пристосуватися до різних умов повсякденного життя — як інтелектуальних, так і емоційних. Деякі з цих психологів, крім того, допомагають своїми порадами при організації управління різними видами людської діяльності. У своїх діях вони спираються на накопичені теоретичні знання і в своїй повсякденній практиці перевіряють обґрунтованість цих знань і виявляють у них слабкі місця.

Очевидно, що психологічна робота може професійно реалізуватися як на науковому рівні, так і на суто досвідному, позанауковому.

Перший науковий рівень вимагає кваліфікованого здійснення теоретичної, методологічної та експериментальної діяльності у їх взаємодоповненні.

Другий — ґрунтується на досвідному проживанні людини, групи чи загалом соціокультурних ситуацій і подій та послуговується здобутками наукової думки для організації та змістовного наповнення конкретної мислєдїяльності досвідно зорієнтованого психолога.

Своєрідним загальним знаменником окресленої професійності є культурний психологічний код, який не тільки єднає зусилля теоретиків і практиків, а й вимагає від них істотного розширення конструктивних меж впливу психологічної еліти на перебіг суспільно-творчих процесів.

Розширення сфери професійної психологічної роботи має відбуватися у межовому діапазоні, який знаходиться між полюсами “наука — практика” і безпосередньо стосується таких її основних аспектів-складових: теоретичної, методологічної, проектно-конструкторської, експериментальної, методичної і власне практичної. Кожен із цих різновидів роботи фахівця-психолога характеризується відмінними цілями і завданнями, предметно-змістовим полем життєдіяльності, різною мірою задіює і поєднує мисленнєві, організаційні, технологічні та інструментальні засоби, нарешті виробляє власний ідеал психологічного творення людини, соціальних взаємин, соціуму загалом.

Теоретична робота як універсально-раціональна форма організації наукових знань у системі сучасної психології полягає в обґрунтуванні наукових предметів і методів їх пізнання, орієнтуючись на той чи інший ідеальний об'єкт. У її логічно структуровані результати (теорії, концепції, закони, закономірності тощо) інтегрують тільки експериментально вірогідне знання і життєві факти навколо абстрактно-раціональних центрів теоретизування.

Методологічна робота у сфері професійної психології спрямована на створення нових організаційно зумовлених людинознавчих знань, культурного досвіду, різних видів суспільної діяльності, враховує множинність розгляду підходів стосовно об'єкта, який береться разом із уявленням про нього, тобто предметно. При цьому методологічна інтеграція різних знань відбувається не за організацією об'єкта діяльності, а за схемами самої психологічної діяльності, де результатом є нові універсальні моделі, наукові проекти, управлінські технології, авторські методика і техніки, які перевіряються на імовірність (здебільшого теоретичну) їх реалізації.

Методична робота у системі професійної психології — відносно самодостатня форма практико-орієнтованих форм організації соціокультурного досвіду, які організуються за законами науково-мистецького діяння. Ось чому будь-яка методика — це своєрідний місток між психологічною теорією і розмаїтою соціальною практикою, а тому має відношення до першої, слугуючи їй усіма змістово-засобовими можливостями, і схиляється перед вибагливими вимогами другої — бути простою, зрозумілою й водночас ефективною.

Експериментальна робота у царині професійної психології — це створення особливих штучних умов для проведення циклу досліджень людини, групи чи великої спільноти (незалежна зміна) з метою перевірки психологічної теорії чи закономірності на істинність. Експериментальна практика не тотожна повсякденній соціальній життєактивності, тому що користується особливою технікою організації наукового пошуку, перевіряє наявність не емпіричних знань, а онтологічних картин, ідеальних об'єктів, високоузагальнених абстракцій.

Практична робота професійного психологічного змісту зосереджується навколо культурних потреб, бажань та інтересів осіб, груп, соціумів й інтегрує різноманіття наукових знань (загальне), соціальних норм і загальнолюдських цінностей (особливе) і водночас численних, почасти непересічних і ситуативних, відомостей повсякденного життя (одиничне). Психолог-практик не лише ви-

вчає людину, мислить, проектує і взаємодіє з нею, а й, що найголовніше, залучає її до певного способу буття і світобачення, вивільняючи нові горизонти для духовного зростання, психологічного здоров'я, внутрішньої свободи.

Діалектична єдність психологічної науки і практики, професійної теоретичної і досвідної роботи у сфері сучасної психології відбувається принаймні на трьох рівнях: *псевдопсихологія* – диспрофесійна психопрактика; *прикладна психологія* – різноаспектна професійна психологічна робота; *фундаментальна (академічна) психологія* – унікально-майстерна психологічна діяльність виняткового культу-роторчорого змісту.

Деякі вчені вважають, що відмінність між змістом професії “практичний” та “практикуючий” психолог швидше полягає у характеристиці певних рис особистості, ніж відношення до професії. Термін “практикуючий” вказує на те, що спеціаліст має відповідну підготовку та дозвіл практикувати в галузі практичної психології, надаючи психологічні послуги іншим людям. Тож “практикуючий” психолог – це професіонал у галузі практичної психології, який має відповідну психологічну освіту.

Різновиди професійної роботи у сфері психології

Практична психологія – безперечно специфічна сфера професійної діяльності і зваженої психологічної роботи. У науковому підході вона спирається і взаємодіє принаймні з іншими важливими різновидами останньої – теоретичною, методологічною, проектно-конструкторською, експериментальною і методичною діяльностями.

Тому між психолого-педагогічною наукою і шкільною практикою наявна неподільна діалектична єдність. Це означає, що пряме і безпосереднє перенесення теоретичних знань у перебіг життєвого досвіду, як і зворотнє делегування практичних здобутків у теоретичні системи, не лише немає сенсу, а й просто неможливе без створення обох складових сучасного духовно-матеріального виробництва суспільства. Так, відомо, що теоретичні знання, вирішуючи різноманітні проблеми науковим методом, вирізняються високою узагальненістю та абстрактністю. Для їх масового використання потрібні кількарізове переструктурування та досвідна адаптація.

Серед психологів, безпосередньо обслуговуючих своїх ближніх, одні займаються проблемами окремих людей у випадках емоційних або соціальних криз, другі прагнуть допомогти у вирішенні проблем,

що виникають у галузі освіти або виробничої діяльності, треті створюють програми для залучення уваги людей до різних суспільних заходів або безпосередньо беруть участь у таких заходах.

Деякі психологи працюють у власних приватних кабінетах, а інші — у шкільних, суспільних, урядових або приватних установах. Крім того, не можна забувати про всіх тих, хто викладає психологію у середніх спеціальних навчальних закладах, інститутах і університетах, інколи поєднуючи це з науково-дослідною роботою або з допомогою суспільству.

Клінічний психолог. Його роль не слід плутати з роллю психіатра. Клінічні психологи працюють головним чином у лікарнях і центрах психічного здоров'я, або в консультаційних кабінетах. Найчастіше вони мають справу з людьми, які скаржаться на стан тривоги, що виражається у функціональних розладах емоційного або сексуального плану, або ж на труднощі в подоланні неладів повсякденного життя. Завдання психолога — встановити собі проблему шляхом бесід з пацієнтом або психологічного обстеження, з тим, аби вибрати й зрештою, застосувати найбільш відповідну терапію.

Психолог-консультант. Головне завдання психолога-консультанта полягає в тому, щоб допомогти людям, які не потребують психотерапії. До нього зазвичай звертаються з проблемами, що торкаються стосунків між людьми, найчастіше подружніх або родинних. У таких випадках завдання психолога-консультанта полягає в тому, аби полегшити налагодження конструктивного діалогу між подружжям або між батьками і дітьми, щоб вони могли вирішити свої проблеми.

Шкільний і промисловий психолог. Це психологи-консультанти, які працюють у двох різних сферах, але виконують по суті досить схожі функції: допомагають тим, хто вчиться або працюють у виборі спеціальності чи роботи, яка б найбільше відповідала їхнім інтересам і здібностям. Найчастіше їхні рекомендації ґрунтуються на результатах співбесід або психологічних тестів.

Педагог-психолог. Займається розробкою найефективніших методів навчання, а саме: використовує відкриття когнітивних психологів і теоретиків, які займаються дослідженням, щодо процесів навчання.

Специфіка професійної діяльності практичного психолога визначає важливість і необхідність дотримання принципів, основою яких є відповідальність і зобов'язання у професійних взаєминах з іншими людьми. У багатьох країнах світу існують етичні кодекси психолога,

що регулюють його професійну діяльність. Порушення встановлених стандартів і вимог може призвести до позбавлення психолога ліцензії, диплома, права на надання психологічних послуг і ведення приватної практики.

Для коректнішого розуміння предмета слід звернутися до “Тлумачного словника з психології” і уточнити, який зміст вкладається в поняття “професія” в аспекті психології як науки. “Професія — це термін, звичайно, використовуваний для позначення якого-небудь заняття, яке вимагає високого ступеня розвитку, підготовки і спеціалізованої підготовки для виконання певної соціальної ролі. У багатьох професій є тенденція мати власні етичні і поведінкові норми і завдяки високому рівню спеціалізації і монополії на певні сфери знань вони прагнуть знати високий ступінь резистентності до контролю або “втручання” у ці сфери з боку зовнішніх соціальних груп”.

Е. Перелігіна, говорячи про “імідж професії”, зазначає, що це узагальнений образ професійної групи, представників даного професійного співтовариства, що наділяється певними стійкими характеристиками.

Представляючи деякі характеристики професійного психолога, майбутній фахівець вибудовує імідж професії дещо спрощено, але, поза сумнівом, перевага при цьому відводиться афективним компонентам, емоціям, оцінкам тощо. Під впливом створюваних уявлень з’являється мотивація професійної групової ідентичності, що, своєю чергою, нерозривно пов’язано з існуванням і функціонуванням соціальних стереотипів.

Слід зауважити, що соціальні вимоги до професійно-кваліфікаційного рівня високі. Згідно з європейськими дослідженнями психолог повинен мати широкий репертуар таких навичок: здатність спостерігати й організувати людей; вирішувати проблеми; об’єднувати і мотивувати інших; проводити дослідження; розвивати нові ідеї.

Професія психолога належить до сфери “людина — людина”, і успішна діяльність фахівця у цій царині зумовлена сформованістю в нього якостей, необхідних у певній системі. Професійно важливими якостями для системи “людина — людина” є передусім особисті компоненти діяльності, включаючи емоційно-вольову сферу, комунікативні та організаторські можливості.

На сучасному етапі структуризації психологічної освіти нагальною є проблема етичної відповідальності фахівця. Так, *Е. Клімов* за-

значає, що в існуючій практиці підготовки психологів переважають завдання інформаційної “начинки” студентів рефлексивності, на основі яких виникають певні професійні стосунки з якостями комунікативності.

Професійна взаємодія психолога та клієнта спрямована, головним чином, на вивчення усвідомлених процесів професійного спілкування. Головне завдання — створення сприятливого психологічного клімату, а також оптимізація їхньої спільної діяльності. При цьому допускається цілеспрямований вплив на клієнта. Важливо розрізняти неусвідомлену підструктуру в цій взаємодії, що виводить на такі малодосліджені поняття, як професійна інтуїція, талант тощо.

Професійна взаємодія психолога та клієнта спрямована на загальне особистісне зростання клієнта. Важливою умовою для цього є наявність у практикуючого психолога, поряд з основним знанням предмета, професійної майстерності, готовності сприймати себе та інших, емпатії відвертості, позитивного самосприйняття, відсутності впевненості в собі. Все це зумовлює стійкість форм поведінки психолога, яка може бути як адекватною, так і неадекватною з точки зору тих обов’язків, які він повинен виконувати, які безпосередньо пов’язані з внутрішнім світом особистості, з формуванням Я-концепції, з трансформаційним узагальненням смислових настановлень і ціннісних орієнтацій.

Наслідки спілкування з психологом-консультантом мають для клієнта велику особистісну значущість. Від дотримання ним етичних принципів професійної діяльності залежить те, яким буде втручання консультанта — розвивальним чи руйнуючим особистість клієнта.

У своїй роботі практичний психолог зіштовхується з так званими етичними проблемами і “спокусами”. Найбільш типовими з них можуть бути:

1. *Спокуса влади.* Відомо, що у психолога є багато можливостей зробити людей залежними від себе. Погано, коли влада над вчинками і діями інших людей стає для когось самоціллю.

2. *Проблема відповідальності психолога.* На відміну від відповідальності звичайних людей психолог не повинен усю відповідальність брати на себе. Його завдання більш складне — поступово сформувати почуття і готовність до відповідальності у своїх клієнтів. При цьому консультант сам відповідає за таку організацію допомоги, але не за прийняті рішення. Це право належить клієнтові як суб’єкту самовизначення.

3. *Спокуса “псевдосамовираження” на роботі.* Практичний психолог використовує свою професію швидше для демонстрації власних достоїнств, ніж для допомоги людям, які звертаються до нього. Однак, з іншого боку, взагалі не справити ніякого враження на клієнта, теж не допустимо. У прагненні подобатися треба знайти таку міру, що не перетворила б роботу консультанта в театр одного актора, а дала б можливість максимально виявити себе перед клієнтом.

4. *Спокуса “професійної моди”.* У гонитві за останніми новинками в галузі практичної психології, консультант втрачає багато часу на ознайомлення з новими методиками й по-справжньому не встигає оволодіти ні однією з них. З іншого ж боку, консультант, справді, не повинен відставати від останніх наукових новинок. Потрібно дотримуватися певної міри.

5. *Проблема надмірного експериментування.* Консультантові у якийсь момент захочеться узагальнити свій досвід і написати наукову статтю або дисертацію. За такої ситуації клієнти зі своїми проблемами можуть перетворитися для психолога-експериментатора в “статистичний матеріал”, і допомога у вирішенні їхніх проблем відійде на другий план. Звичайно, психолог-практик не повинен відмовлятися від наукового пошуку й експериментування, але пріоритетом усе-таки повинна залишатися консультаційна допомога.

6. *Спокуса працювати до безтями, забуваючи про власне здоров'я і про інтереси своїх рідних та близьких.* Наприклад, психолог, щоб не здатися “черствим”, усім роздає свій номер телефону, постійно, навіть у святкові дні, влаштовує додаткові зустрічі з клієнтами та ін. Нерідко відсутність елементарної психогієни праці психолога-практиканта приводить його самого до психіатричної лікарні. Консультант не повинен глибоко поринати у проблеми клієнта, якщо він не забезпечив свої “тили”, які дозволили б йому вийти з проблем клієнта й повернутися до свого нормального стану.

7. *Спокуса спекуляції на відсутності загальноприйнятих критеріїв оцінювання ефективності консультаційної роботи.* Як відомо, консультація по своїй суті найчастіше прогностична, тобто орієнтована в майбутнє, й оцінити якість роботи консультанта часто можливо лише через деякий час. Тому хтось із консультантів, зіславшись на відсутність чітких критеріїв ефективності, може працювати несумлінно й заявляти, що тільки “час покаже”, наскільки якісна їхня допомога клієнтові. Звідси однією з найважливіших стає проблема професійної совісті психолога-консультанта.

8. *Проблема “пізнього прозріння” клієнта.* Виникає під час роботи з тими клієнтами, які захочуть осмислити певний етап свого життя або все своє життя загалом. Якщо консультант доведе такому клієнтові, що багато чого із вчиненого ним насправді нікчемне чи навіть злочинне, то цим він може нанести йому велику сердечну травму, після якої той може перебувати в глибокій кризі. Ймовірно, що вести з клієнтами розмови на такі теми можна лише тоді, коли консультант буде впевнений у здатності людини пережити подібну ситуацію.

Проблема — це питання про те, чи має право консультант, сам до кінця не визначившись у своєму житті, допомагати самовизначатися іншим людям? Однозначної відповіді немає, вона перебуває десь посередині. Однак кожного разу консультант, спілкуючись з конкретним клієнтом, повинен на певний час відкласти свої проблеми й зосередитися на проблемах клієнта.

9. *Проблема відсутності на даний момент загально визначених ідеалів особистісного і професійного самовизначення.* Відомо, що однією з істотних характеристик підліткового віку (і не тільки підліткового) є наслідування інших, прагнення впливати на когось, переймати його кращі, з погляду клієнта, якості.

Проста констатація і навіть усвідомлення існуючих етичних проблем не може задовольнити психологів-практиків. Етичний характер окреслених проблем досить делікатний, тому було б самообманом просто озброїти психологів готовими рецептами поведінки з клієнтом у складних ситуаціях. Внутрішня активність і професіоналізм самих консультантів повинні виявлятися й у тім, щоб уміти самостійно знаходити відповіді на складні моральні питання й гідно уникати неприємних ситуацій, для яких немає й не може бути якихось єдиних порад.

На думку Д. Прасола, найважливішими постають проблеми професійної компетентності, професійної позиції, професіональних якостей практичного психолога.

Професійна компетентність психолога. Це — найважливіша якість діяльності психолога, яка характеризується сформованістю у практичного психолога єдиного комплексу знань, умінь і навичок, психологічних особливостей (якостей), професійних позицій та акмеологічних інваріантів.

Професійна компетентність характеризується: діапазоном професійних можливостей, досконалим володінням інструментарієм, прийомами і технологіями професійної діяльності. У психолога така

компетентність виявляється у творчому характері його діяльності, в активному пошуку новаторських підходів та інноваційних технологій, особистій ініціативі й професійній комунікативності та професійній культурі.

Психолог має бути різнобічно підготовленим спеціалістом. Тому його *професійна ерудиція* включає в себе не тільки знання психології, а й певну сукупність знань у галузі філософії, історії, культурології, педагогіки, економіки, соціології, політології, права, фізіології, фізичної культури, математики, концепції сучасного природознавства.

Професійні уміння визначають успішність практичної діяльності психолога, його здатність застосовувати психологічні знання для виконання своїх обов'язків: конкретні дії, прийоми, психологічні “техніки”.

Професійні навички — це добре засвоєні, легко й упевнено виконувані дії, завдяки яким психолог ефективно виконує свою роботу. Що більший досвід, то більше професійних навичок набуває спеціаліст.

Професійні якості практичного психолога — це сукупність активних елементів психологічного ресурсу, кожний з яких самобутньо виявляється у його діяльності. Найбільш значущими психологічними якостями практичного психолога визначено: аналітико-конструктивний склад мислення і самостійність суджень; чуйність та проникливість; емоційновольова стабільність і терплячість; стійкість до стресів і уміння адаптуватися до різних умов та факторів виконувати обов'язки як у єдиному контексті праці й життя клієнта, так і при проведенні самостійних цільових заходів; емпатія і рефлексія; загальна психофізична активність. Професійна позиція психолога визначає його орієнтацію, місце і роль у процесі запропонованої йому діяльності, як стійка система відносин вона виражає його самооцінку, рівень професійних домагань, умотивованість діяльності та розуміння свого призначення.

Розглянемо *головні вимоги до готовності психолога*, яких він має дотримуватися для успішної професійної діяльності. У галузі психології спеціаліст *повинен*:

1. Розуміти мету, методологію і методи професійної діяльності психолога.
2. Володіти інструментарієм, методами організації і проведення психологічних досліджень.
3. Розуміти специфіку предмета психології, її зв'язки з іншими дисциплінами; знати основні галузі психології і можливості застосування психологічних знань у різних сферах життя.

4. Знати закономірності еволюції психіки тварин, схожість і якісні відмінності психіки тварин і людини; філогенез і онтогенез людської психіки.

5. Розуміти мозкові механізми психічних процесів і станів.

6. Знати природу діяльності людини, функцій її психіки та життєдіяльності.

7. Знати закономірності формування і функціонування мотиваційної сфери психолога.

8. Знати психологічні закономірності пізнавальних процесів (відчуттів, сприйняття, пам'яті, уяви, мислення, мовлення).

9. Знати механізми уваги, емоційних явищ, процеси вольової регуляції.

10. Мати поняття про особистість та індивідуальність, про структуру особистості і рушійні сили її розвитку.

11. Знати психологічні закономірності спілкування і взаємодії людей у групах, міжгрупових відносинах.

12. Знати закономірності психічного розвитку людини в кожному віковому періоді.

13. Знати основні закономірності психології освіти.

14. Знати критерії норми і патології психічних процесів, станів, діяльності людини, шляхи і засоби компенсації та відновлення норми.

15. Мати уявлення про психологічні проблеми трудової діяльності людини.

16. Знати основні сфери і види діяльності психолога.

17. Знати основи психодіагностики і психологічного консультування.

18. Знати основи психотерапії, корекційної і розвиваючої роботи.

19. Володіти методами психологічної освіти і викладання психології.

Крім того, в межах відповідної спеціалізації психолог повинен володіти цілим рядом поглиблених знань і практичних умінь. До основних сфер спеціалізації належать: загальна психологія, психологія особистості, соціальна психологія, політична психологія, психологія менеджменту, психологія праці і організаційна психологія, клінічна психологія, психофізіологія, спеціальна психологія, психологія розвитку і акмеологія, педагогічна психологія, психологічне консультування, психологія соціальної роботи, юридична психологія, психологія спорту. Зазначені вимоги як мінімум необхідні для професійної діяльності психолога. Також для успішної роботи психолог повинен постійно підвищувати рівень своєї професійної компетентності на курсах підвищення кваліфікації.

Самоаналіз досвіду роботи і самовдосконалення професійних умінь допомагають психологу досягати значно вищих результатів у своїй діяльності.

Тема 13. Психологічна культура практичного психолога. Вимоги до особистості і професійних якостей фахівця

У наш час, коли відбувається становлення української держави, розвивається національна система освіти, виникає необхідність значного підвищення психологічних знань молоді, розширення її компетентності у проблемах міжособистісної взаємодії та методів самовиховання. Оскільки *практична психологія* — це галузь професійної діяльності, яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найповнішого розкриття сутнісних сил людини, то збільшується потреба у кваліфікованій психологічній підготовці спеціалістів у системі освіти, а саме — *практичних психологів*. Це питання вимагає від учених досконалого наукового вивчення проблеми та розробки необхідних методичних матеріалів, які нададуть можливості практичним психологам підвищувати професійні та індивідуальні якості.

Аналіз наукових праць відомих вітчизняних (О. Бондаренко, М. Боришевський, Н. Коломінський, В. Моргун, В. Татенко, В. Семиченко, В. Панок, Н. Чепелева та ін.) та зарубіжних (І. Дубровіна, Р. Овчарова, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл) психологів показав, що вчені працюють над розробкою особистісних якостей, властивостей, рис практичного психолога, ведуть пошуки оптимальних шляхів їх удосконалення. Це найперше стосується таких проблем: побудова теоретичної моделі особистості психолога та безпосередньо його діяльності (І. Дубровіна, В. Панок, Р. Овчарова, Л. Скрипко); виокремлення базисних властивостей особистості або спеціальних здібностей, які впливають на ефективність діяльності психолога (О. Бондарчук, М. Пов'якель, М. Семиліт, Н. Чепелева); розвиток професійної самосвідомості (О. Бондарчук, Л. Карамушка, В. Рибалка, В. Семиченко); професійного відбору придатних кандидатів (В. Панок, Н. Чепелева). Деякі автори (Г. Балл, Н. Гврітішвілі,

А. Реан, В. Татенко) у своїх дослідженнях розкривають види професійно-етичних порушень, що спостерігаються у процесі діяльності практичних психологів і вказують на причини та механізми виникнення відповідних викривлень професійної етики на рівні особистості.

Не дивлячись на те, що питанням підготовки майбутніх практичних психологів приділяється в Україні значна увага, ефективність їхньої діяльності не дуже висока. На думку *О. Подолянюк*, пояснюється це багатьма причинами. З одного боку — нечіткими уявленнями педагогічних працівників, батьків щодо можливостей шкільного психолога, неготовністю педагогічного колективу до ефективної взаємодії з ним, невизначеним і досить низьким статусом, відсутністю запиту на участь психолога у навчально-виховному процесі, об'єктивних критеріїв оцінювання ефективності його професійної діяльності. З іншого — недосконалою системою підготовки спеціалістів психологів, відсутністю еталонного профілю практичного психолога, недостатньою сформованістю професійної позиції, невідповідністю особистісних якостей вимогам професії, дефіцитом професійного спілкування.

У наш час у науковому просторі з'являється безліч понять і термінів, які запозичені із зарубіжної літератури. Це стосується і терміна «еталонний профіль», хоча доцільніше було б використовувати *професійний профіль* (professional profile) практичного психолога. В енциклопедичному словнику поняття «профіль» розглядається як сукупність основних типових рис, що характеризує професію або спеціальність. Тож професійний профіль практичного психолога — це ідеальна характеристика особистості спеціаліста, яка інтегрує у собі професійні та особистісні риси, що допомагають розкрити власні та зрозуміти особистісні якості інших осіб у процесі міжособистісних та партнерських відносин, допомагають бути стриманими, толерантними, виваженими.

Зміна цінностей у суспільстві, деполітизація освіти вимагають підвищення уваги до особистості практичного психолога. На думку *Н. Чепелевої*, *система організації підготовки практикуючого психолога* до професійної діяльності, включає *три рівні*:

- *світоглядний* — має на меті формування професійної свідомості майбутніх спеціалістів, а також забезпечення засвоєння норм, зразків, правил поведінки, стійкої системи цінностей, яка б відповідала професійному етикетові психолога;

- *професійний* — спрямований на оволодіння необхідною системою знань, технологією практичної діяльності майбутнього психолога, формування його психологічної культури;
- *особистісний* — полягає у формуванні у студента професійно значущих якостей особистості, гуманістичної спрямованості, “діалогічності” як центрального її компонента, здатності до професійної ідентифікації.

На думку *В. Панка*, при розробці концепції підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації практикуючих психологів однією з найважливіших вимог є твердження, що не всяка людина здатна працювати практичним психологом, тому процес підготовки таких спеціалістів має включати не тільки навчання психології, що в принципі достатньо для підготовки викладачів, а й формування професійно важливих рис спеціаліста. До таких можна віднести так званий психологічний світогляд як певний тип життєвої психології особистості, побудовані на ньому структуру цінностей, спрямованість особистості, розвинені механізми соціальної перцепції, навички спілкування, нахили, уміння керувати процесом взаємодії з іншими, навички саморегуляції, розвинену професійну інтуїцію, специфічну Я-концепцію та ін.

Л. Міщик вважає, що практичні психологи як спеціалісти повинні відповідати наступним *професійним критеріям*:

- обізнаність у відповідній предметній сфері, уміння розв’язувати типові завдання, що виникають у його професійній діяльності;
- наявність творчого потенціалу;
- самореалізація особистості через професію.

Як видно із зазначеного для професійної діяльності практичного психолога необхідним є не тільки теоретичні знання, а й емпатія та інтуїція, які між собою взаємодіють, доповнюючи та підтверджуючи одне одного, та сприяючи самореалізації особистості. Тобто, інакше кажучи, практичний психолог окрім певної системи теоретичних професійних знань, засвоєння зовнішніх вимог, спеціальних умінь та технік, повинен володіти набором особистісних якостей, властивостей, рис, потенціалів: самооцінка, цінності, образ себе та навколишнього тощо. Таким чином, можна говорити про набір характеристик, які змальовують образ фахівця — практичного психолога, центральною ланкою якої є *психологічна культура*.

Так, на думку Н. Чепелевої, психологічна культура практичного психолога передбачає, насамперед, високий рівень професійних знань, а найважливішими складовими психологічної культури є культура спілкування і мислення, емоційна культура, професійна ідентифікація. *Г. Балл* також розглядає психологічну культуру як складову *професійної культури* та пропонує формувати її в особистості у процесі професійного навчання. Психолог пропонує виділити три рівні психологічної культури, що мають бути притаманні: а) будь-якій розвиненій особистості; б) фахівцеві з певної професії (з урахуванням психологічних вимог до неї); в) педагогам і практичним психологам (з урахуванням того, що вдосконалення психологічної культури їх підопічних належить до провідних функцій їхньої діяльності і є однією з її нормативних умов). Механізмом такого вдосконалення має бути діалог між *спонтанною психологічною культурою* (термін *Я. Коломінського*), наявною, більшою чи меншою мірою, в кожній людини, і професійною психологічною культурою, носієм якої є психолог або педагог.

Як зауважує *В. Рибалко*, *психологічна культура практичного психолога* — розуміється як соціально, онтологічно та внутрішньо детермінований рівень засвоєння, використання та функціонування психологічних цінностей, якими виступають ефективні психологічні знання, уміння, навички, здібності до високопрофесійної психологічної діяльності психолога. Щоб повніше зрозуміти сутність професійної діяльності психолога у просторі психологічної культури, науковець виокремлює *шість рівнів розвитку психологічної культури*.

Рівень психологічного безкультур'я — характеризується відсутністю у значної частини населення психологічних знань, умінь, здібностей.

Низький рівень розвитку психологічної культури (ПК) — помірна наявність у деякої частини населення безсистемних психологічних знань і умінь.

Середній рівень розвитку ПК — характеризується наявністю у невеликої частини суспільства певної системи психологічних знань, умінь, здібностей.

Високий рівень розвитку ПК — при наявності у певних особистостей стійкої і дієвої системи психологічних знань, умінь, навичок, здібностей.

Вищий рівень розвитку ПК — формується у процесі професійного засвоєння психологічних знань, умінь, здібностей в умовах спеціального психологічного навчання і професійної підготовки у ВНЗ.

Найвищий рівень розвитку ПК — наслідок професійної діяльності підготовленого психолога.

Призначення професійного психолога визначається у трансформації здобутків, цінностей психологічної культури з високого рівня її вияву і функціонування на нижчий — з метою покращання на цій основі життєдіяльності людей, досягнення професійного успіху, гармонізації особистості, психологічного і психічного оздоровлення.

Підсумовуючи, слід зауважити, що змістовний розгляд різних виявів психологічної культури, що інтегрується в загальну культуру особистості, умовно можна здійснювати на двох рівнях: загальному та конкретному. *Загальний* — охоплює усі сфери життя та виявів людини, а саме: можливості особистості (знання, уміння, навички), психічні процеси (сприймання, пам'ять, мислення, уяву тощо). *Конкретний* — безпосередньо обслуговує міжособистісні стосунки та конкретні життєві потреби. До них можна віднести: ставлення до навколишнього середовища, спрямованість особистості, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, мотиви, стиль поведінки, діяльності. Крім того, в контексті розгляду психологічної культури виявляють: культуру мислення, перцептивну культуру, культуру діяльності, культуру поведінки, культуру спілкування, культуру самоуправління.

Отже, *психологічна культура* — це не стільки природна риса особистості, скільки результат формування певних її психологічних якостей, який нерозривно пов'язаний із розвитком загальної культури особистості (як інтеграція духовних цінностей, зразків поведінки, загальнолюдської культури). Психологічно культурною особистістю можна вважати таку, в якій органічно поєднані психологічні знання, кращі риси характеру і психологічна готовність (установки) діяти культурно (висока культура поведінки, вчинків, співіснування тощо). На основі цього можна зазначити, що у *теоретичному аспекті психологічна культура* — це цілісна система психологічних знань, умінь і навичок, які допомагають людині розкрити власні та зрозуміти особистісні якості інших осіб у процесі міжособистісних та партнерських відносин, що викликають інтерес та бажання до навчання, допомагають бути стриманими, толерантними, виваженими. У *практичному аспекті* під психологічною культурою особистості розуміється складне системне утворення, яке, виступаючи як результат інтеграції мотиваційно-потребового, інтелектуально-почуттєвого та поведінково-вольового компонентів, надалі визначає якість їх пере-

бігу і забезпечує: адекватне сприймання навколишніх і самосприймання; доцільність емоційного реагування на внутрішні та зовнішні чинники; оптимальність поведінки та вчинків відповідно до зовнішніх та внутрішніх обставин життєдіяльності.

Таким чином, *психологічна культура практичного психолога* — це інтегративна складова особистості, що нерозривно пов'язана з розвитком її загальної культури (як інтеграція духовних цінностей, зразків поведінки тощо), об'єднує у собі знання про оптимальні способи міжособистої взаємодії, характеризує особистість як гармонійно спрямовану, мотиваційно адекватну, орієнтовану на соціально цінні морально-психологічні якості суспільства, забезпечує емоційну врівноваженість, соціально-рольову ідентифікацію, здатність до соціальної саморегуляції, особистісного самоуправління, діяльній саморегуляції.

Центральною ланкою психологічної служби в системі освіти є фігура практичного психолога. Беручи до уваги специфіку діяльності в закладах освіти, що потребує певного розвитку як особистісних якостей, так і певного рівня психологічної культури, до особистості практичного психолога висувають особливі вимоги. Так, на думку *Р. Овчарової*, особистість психолога має характеризуватися наступним чином:

- мати високі (загальні) розумові здібності, бути проникливим, розважливим, свободомислячим, скрупульозним аналітиком, експериментатором;
- любити працювати з людьми, бути соціабельним, великодушним до людей, люб'язним, тактовним, дипломатичним у спілкуванні, а також добре запам'ятовувати імена людей;
- уміти підкоряти особисті інтереси груповим інтересам, мати почуття боргу й відповідальності, бути сміливим, сильним, енергійним, швидко вирішувати практичні питання;
- бути емоційно стійким, витриманим, спокійним, стійким до стресу; реально оцінювати обставини.

Автор також відзначає особистісні вияви, які несумісні з роботою психолога, а саме: незрілість особистості, низька сила його “его”, низький інтелект, відсутність емпатії, незалежність думки, невміння вирішувати власні проблеми, зайва загальмованість, низька організованість, неможливість протистояти стресу, потреба в опіці, висока тривожність і почуття винної незначності.

Звичайно, ці вимоги абсолютизовані, важко знайти людей, у яких би вони органічно сполучалися. Тому такі вимоги потрібно

розглядати як еталонні, які можуть служити загальним орієнтиром. Основні особистісні характеристики психолога наведено в табл. 8.

Таблиця 8

Основні особистісні характеристики психолога

№ пор.	Особистісні якості, професійні вміння	№ пор.	Особистісні якості, професійні вміння
1	Увага, прагнення зрозуміти думки інших	11	Ентузіазм у трудовій діяльності
2	Дружелюбність, товарицькість	12	Старанність дій
3	Здатність стати лідером	13	Акумулювання нових ідей, самостійність суджень
4	Особистісні якості, професійні вміння	14	Акуратність і послідовність у роботі
5	Ввічливість, уважність	15	Здатність до планування свого майбутнього
6	Здоровий глузд, відповідність професійним вимогам	16	Здатність до усних висловлювань
7	Життєрадісність	17	Гарна пам'ять
8	Терплячість, завзятість	18	Здатність навчати інших
9	Велике почуття відповідальності	19	Уміння піклуватися про хворих
10	Здатність виконувати різноманітну роботу	20	Уміння піклуватися про сторонніх

Дослідження, які проводилися із студентами-психологами, вказують на те, що вони по-різному ставляться до зазначених якостей залежно від ступеня сформованості психологічної культури. *Студенти першокурсники* надають пріоритетність таким позиціям: логічність і незалежність суджень (47,0 %); здатність до групової роботи (12,3 %); лідерство (6,0 %); міжособистісні стосунки (24,0 %); поважне ставлення до людей (10,7 %). *Студенти старшокурсники*: логічність і незалежність суджень (47,0 %); поважне ставлення до людей (22,0 %); здатність до групової роботи (15,0 %); лідерство (10,0 %); міжособистісні стосунки (6,0 %) (див. рис. 1).

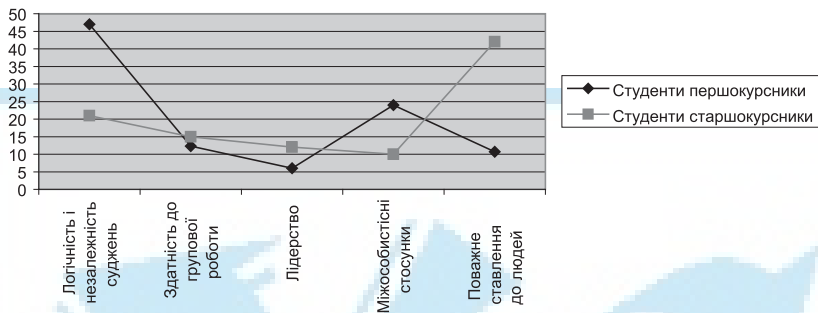

Рис. 1. Пріоритетність у виборі професійних якостей студентами-психологами

З діаграми на рис. 1 видно зміни, що відбуваються у психологів-студентів залежно від ступеня сформованості психологічної культури. У процесі навчання кожна позиція поповнюється новими якостями. Крім того, у студентів старшокурсників зміщується акцент значущих позицій. Перше місце посідають якості, пов'язані з поважним ставленням до людей; друге — логічність і незалежність суджень; третє — здатність до групової роботи; четверте — лідерство; п'яте — поважне ставлення до людей.

Тобто можна стверджувати, що серед якостей, яким надають перевагу психологи-практики переважають ті, які мають і професійну і особистісну значущість. Для психолога важливими характеристиками є гармонійний розвиток особистісних психічних процесів, емоційна стабільність та соціальна адаптованість.

У процесі дослідження цієї проблеми науковці називають такі основні групи якостей практичних психологів:

До першої групи належать вимоги, які висувуються професійною діяльністю стосовно:

- пізнавальних процесів (сприймання, пам'ять, мислення, уява);
- емоційно-вольових процесів та психоемоційних станів (стриманість, стабільність, стресостійкість, життєрадісність, стійкість, рішучість, активність).

До другої групи можна віднести психоаналітичні якості особистості, а саме: саморегуляцію, самоконтроль поведінки, самокритичність, адекватну самооцінку та рівень домагань.

До третьої групи включають комунікабельність, емпатійність, зовнішню привабливість, красномовність.

Психолог А. Маркова у структурі особистості професіонала серед інтегральних характеристик вирізняє:

- професійну самосвідомість спеціаліста, маючи на увазі комплекс уявлень професіонала про себе;
- індивідуальний стиль діяльності і спілкування, а також стійке співпадання завдань, засобів та способів професійної діяльності і спілкування;
- творчий потенціал, тобто комплекс унікальних здібностей особистості, в тому числі креативних, які сприяють вирішенню професійних завдань у нестандартних ситуаціях.

На думку Р. Овчарової, вимогами до особистості педагога-психолога можуть виступати: імідж психолога, професійно значущі якості, принципи діяльності, статус стосовно дітей та дорослих (табл. 9).

Таблиця 9

Вимоги до особистості педагога-психолога
(за Р.В. Овчаровою)

Імідж психолога	Професійно значущі якості	Принципи діяльності	Статус стосовно	
			дітей	дорослих
Людська чарівність. Особистісна привабливість. Інтелігентність. Вигляд здорової та щасливої людини. Позитивна модальність настрою. Інтерес до людей, до їхніх проблем. Упевненість у собі. Оптимізм. Активність. Індивідуальний стиль діяльності	Інтелектуальність. Соціабельність. Афілґація. Емоційна стійкість і життєрадісність. Уважність та спостережливність. Ініціативність та соціальна активність. Дипломатичність. Терпимість. Професійна етика і компетентність. Відповідальність	<i>Загальні:</i> гуманізм; розвиток; індивідуальний і диференційований підхід; системодіяльнісний підхід; комплексний підхід. <i>Спеціальні:</i> соціальне реагування; благополуччя клієнта; концесіональність; об'єктивність	Аташе. Адвокат. Фасилітатор. Психолог. Валеолог. Психотерапевт. Доброзичливий співрозмовник	Союзник. Помічник. Співробітник. Дипломат. Педагог. Психолог. Арбітр. Посередник. Організатор. Консультант. Психотерапевт

Досягнення цього відбувається за допомогою психологічних методів, методик і технологій.

Таким чином, підводячи підсумок можна відзначити наступні психологічні критерії професійної придатності практичного психолога: високий рівень інтелектуального розвитку; вдала саморегуляція, самоконтроль; фізична витривалість, працездатність; здатність допомагати людям у складних життєвих ситуаціях; сенситивність до людей та їхніх проблем; любов та емпатія стосовно дітей; креативність — здатність до творчості.

Загальні принципи і правила роботи психолога

(за І. Дубровіною)

1. Професійна діяльність практичного психолога характеризується особливою відповідальністю перед клієнтами, обстежуваними, випробуваними.

2. У роботі із клієнтами психолог керується принципом чесності й щирості.

3. Роботу практичний психолог спрямовує на досягнення винятково гуманних цілей, що припускають зняття обмежень на шляху вільного інтелектуального та особистісного розвитку кожної людини.

4. Психолог планує свою роботу на основі безумовної поваги гідності та недоторканості особистості, зберігає та активно захищає основні людські права, зумовлені Загальною декларацією прав людини.

5. Психолог має бути обережним та обачним у виборі психодіагностичних і психокорекційних методів, а також у своїх висновках і рекомендаціях.

6. Психолог не повинен брати участь у тому, що якимось чином обмежує людську волю і розвиток, фізичну і психологічну недоторканість. Найтяжчим порушенням професійної етики є його особисте сприяння або безпосередня участь у справах, що наносять шкоду людині.

7. Психолог зобов'язаний надавати послуги тільки згідно з освітою і кваліфікацією.

8. У випадках змушеного застосування психодіагностичних або психокорекційних (психотерапевтичних) методик, що не пройшли достатньої апробації або не повністю відповідають усім науковим стандартам, психолог зобов'язаний попереджати про це зацікавлених осіб і бути особливо обережним у своїх висновках і рекомендаціях.

9. Психолог не має права передавати психодіагностичні, психокорекційні й психотерапевтичні методики для користування некомпетентним особам.

10. Психолог зобов'язаний перешкоджати використанню методів психодіагностики й психологічного впливу професійно не підготовленими людьми, попереджати про це тих, хто через незнання користується послугами таких людей.

11. Психолог не повинен перешкоджати тому, щоб обстеження й консультування клієнта (без його бажань) проводилося в присутності інших осіб, за винятком особливих випадків, пов'язаних із проведенням медико-психологічної або судово-психологічної експертизи, визначених законом.

12. Дані індивідуального психологічного обстеження психолог має право повідомляти або передавати третім особам лише у разі згоди на це самих клієнтів.

13. Учителям, батькам, адміністрації навчально-виховних закладів має право повідомляти тільки такі дані про дітей, які ними не можуть бути використані на шкоду дитині.

14. Психолог не повинен дозволяти втягувати себе в такі справи або види діяльності, де його роль і функції виявляються двозначними, здатними завдати шкоди людям.

15. Психолог не може давати таких обіцянок клієнтам, які він не в змозі виконати.

16. Якщо обстеження дитини або психологічне втручання здійснюється за вимогою інших: представника органів освіти, лікаря, судді тощо, психолог повинен сповістити про це батькам дитини, або особам, що їх замінюють.

17. Психолог несе професійну відповідальність за збереження в таємниці інформації про клієнтів, з якими він працює.

18. Принцип ненанесення шкоди досліджуваному. Вимагає від психолога такої організації своєї роботи, щоб ні її процес, ні її результати не наносили шкоди клієнту.

19. Правило безпеки для досліджуваного щодо використання адекватних методів дослідження. Психолог застосовує тільки такі методики дослідження, які не є небезпечними для здоров'я, стану досліджуваного, в результатах дослідження не подають його в помилковому, перекрученому світлі, не надають відомості про ті його

психологічні властивості й особливості, які не мають відношення до конкретних погоджених завдань психологічного дослідження.

20. Правило попередження неадекватних дій замовлення щодо досліджуваного. Психолог, таким чином, формулює свої рекомендації, організує збереження, використання й презентацію результатів, щоб виключити їхнє застосування поза поставлених завдань між психологом і замовником, щоб не погіршити положення випробуваного. Психолог інформує випробуваного про характер переданої замовникові інформації й робить це тільки після отримання згоди досліджуваного.

21. Принцип компетентності психолога. Вимагає від нього братися за вирішення лише тих питань, з якими він професійно обізнаний і для рішення яких володіє практичними методами роботи й наділений відповідними правами та повноваженнями. Правило співробітництва психолога й замовника змушує психолога повідомити замовника про реальні можливості психологічної науки в галузі поставлених замовником питань, про межі своєї компетентності й межі своїх можливостей. Психолог повинен повідомити замовника про принципи й правила психологічної діяльності і дістати згоду замовника керуватися ними при використанні методів і засобів психологічного характеру.

22. Правило професійного спілкування психолога й досліджуваного припускає володіння методами психодіагностичної бесіди, спостереження й впливу на такому рівні, який давав би можливість максимально ефективно вирішувати поставлені завдання й підтримувати у досліджуваного почуття симпатії і довіри, задоволення від спілкування із психологом.

23. Правило обґрунтованості результатів дослідження. Змушує психолога формулювати результати дослідження в термінах і поняттях, прийнятих у психологічній науці, підтверджувати свої висновки пред'явленням первинних матеріалів дослідження й даними математико-статистичної обробки.

24. Принцип неупередженості психолога. Не допускає упередженого ставлення до клієнта, формулювання висновків і виконання дій психологічного характеру, що суперечать науковим даним. Принцип дотримується, якщо виконуються правила, що регламентують вплив на результати дослідження особистості самого досліджуваного, психолога й замовника.

25. Принцип конфіденційності діяльності психолога. Означає, що матеріал, отриманий психологом у процесі його роботи з досліджуванним на основі довірчих відносин, не підлягає свідомому або випадковому розголошенню поза погодженими умовами й повинен бути представлений таким чином, щоб не міг скомпрометувати ні досліджуваного, ні замовника, ні психолога, ні психологічну науку. Принцип реалізується у тому випадку, якщо процес обміну психологічною інформацією регламентується відповідними правилами.

26. Правило кодування відомостей психологічного характеру зобов'язує психолога на всіх матеріалах психологічного характеру використовувати не імена й прізвища досліджуваних, а їхні коди. Документ-дешифратор заповнюється в єдиному примірнику й зберігається у психолога в недоступному для сторонніх осіб місці.

27. Правило контрольованого зберігання відомостей психологічного характеру. Передбачає попереднє погодження із замовником списку осіб, які отримують доступ до матеріалів, місце та умови їх зберігання, термін зберігання і знищення.

28. Правило коректного використання відомостей психологічного характеру. Дозволяє психологові укладати угоди із замовником про виключення випадкового або навмисного повідомлення досліджуваному результатів його дослідження, які можуть його травмувати. Необхідно створити умови для виконання цієї угоди. Відомості психологічного характеру щодо досліджуваного у жодному разі не повинні підлягати відкритому обговоренню, передачі або повідомленню кому-небудь.

29. Принцип обізнаної згоди. Вимагає, щоб психолог, замовник і досліджуваний були сповіщені про принципи і правила психологічної діяльності, мету, кошторис і передбачувані результати та брали в ній добровільну участь.

Отже, *етика діяльності практичного психолога* ґрунтується на загальнолюдських моральних цінностях та положеннях сучасного законодавства, яке захищає права людини. Передумови вільного й всебічного розвитку особистості і її поваги, зближення людей, створення гуманного суспільства є визначальним для діяльності психолога. Етичні принципи роботи психолога формують умови, при яких зберігаються й усталюються його професіоналізм, гуманність дій, повага людей, з якими він працює.

Ефективність роботи практикуючого психолога значною мірою залежить від дотримання ним правил і норм професійної етики. Особливо це стосується шкільної практики, адже ні для кого не таємниця, що багато особистісних процесів, які протікають в учнів у цей період, мають незворотний характер. Шкільний психолог має справу з найтоншим об'єктом — внутрішнім світом дитини, підлітка. Його покликання — захищати інтереси школяра, сприяти розвитку його особистості. І тут, звичайно, ніяк не обійтися без чітко окреслених меж, в яких контакти психолога з усіма учасниками навчально-виховного процесу залишаються теплими, бажаними, цілющими.

На жаль, далеко не всі проблеми, з якими стикається практикуючий психолог у школі, мають однозначне тлумачення і можуть бути точно регламентовані. Доволі часто самі лише почуття та інтуїція підказують психологові найправильніше рішення в тій чи іншій ситуації або застерігають його від постійних і помилкових учинків. Отже, велике значення мають *індивідуальна етична свідомість психолога*, його почуття відповідальності, професійна компетентність, особисті моральні властивості.

Щоб уникнути неоднозначних ситуацій і сприяти ефективнішій діяльності психолога в системі освіти, на I Установчому з'їзді Товариства психологів України 20 грудня 1990 р. в м. Києві прийнято *Етичний кодекс психолога*. Цей нормативний акт є гарантом високопрофесійної, гуманної, високоморальної діяльності психологів України, здійснюваної залежно від спеціалізації та сфери їхніх інтересів.

Заснована Товариством психологів України *Комісія з етики* проводить роботу, спрямовану на правильне тлумачення психологами Етичного кодексу, контролює його дотримання, забезпечує формування у психологів сприйняття цього кодексу як зобов'язання перед громадськістю, як одного з важливих актів чинного законодавства.

Етичний кодекс, насамперед, передбачає застосування таких загальних етичних принципів: повага до особистості, захист людських прав, почуття відповідальності, чесність та відвертість стосовно клієнта, обережність щодо використання методів і процедур, професійна компетентність, твердість у досягненні мети, втручання, наукове обґрунтування останнього.

Тобто йдеться про те, що всі люди мають право на особисту недоторканість та її непорушність. Тому психологи повинні виявляти особливу обережність у тих аспектах своєї роботи, які можуть становити загрозу особистій недоторканості клієнта.

Психологи працюють на підставі наукових знань та набутого досвіду з метою:

- поглибити уявлення людей про себе;
- сприяти самовизначенню особистості;
- покращити умови життя і навчання підростаючого покоління;
- зменшити кількість конфліктів і стресових ситуацій у школі.

Щоб досягти цього, психологи мають бути обізнаними з новими науковими і професійними дослідженнями у своїй галузі, постійно підвищувати власну компетентність. Практикуючий психолог також повинен усвідомлювати свої сильні й слабкі сторони, щоб реально оцінити, які завдання він може взяти на себе, а які ні.

Слід також пам'ятати, що жодний кодекс не в змозі охопити всі можливі ситуації і дати рецепти поведінки професіонала, тому в своїй діяльності він насамперед має керуватися:

- глибоким психологічним розумінням сутності різноманітних явищ, їх взаємозв'язків і взаємозумовленості, особливостей поведінки всіх учасників навчально-виховного процесу;
- позитивною рефлексією власних дій і вчинків, що є головним, як мають бути підкорені основній меті психологічної служби в школі — сприяти всебічному й гармонійному розвитку особистості школяра, підвищувати психологічну готовність дітей до життя та праці.

Усе це дає змогу визначити головний етичний принцип, який має пронизувати всю професійну діяльність практикуючих психологів. Цей принцип визначив ще *Гіппократ* щодо лікарської етики — “Не зашкодь!” Цієї зазначеної заповіді мають дотримуватися всі інші морально-етичні норми, до неї повсякчас повинні “приміряти” свої дії та вчинки практикуючі психологи, в якій би сфері вони не працювали.

У табл. 10 наведено класифікацію *основних методів*, які використовуються практичним психологом у своїй роботі.

Основні завдання, права і обов'язки психолога

До основних завдань практичного психолога належать:

- виявлення психічного ресурсу, здоров'я і психологічних характеристик клієнтів (конкретної людини, родини, колективу);
- вивчення психологічних труднощів, механізмів їхнього вияву в житті і діяльності соціальних суб'єктів, а також всебічну допомогу в подоланні їхнього впливу в усуненні причин, умов і факторів цих утруднень;
- сприяння державним, суспільним, підприємницьким, комерційним та іншим структурам в ефективному використанні психологічного фактора при вирішенні практичних завдань;
- соціально-психологічний супровід праці й життя клієнтів відповідно до соціальних цілей і життєвих стратегій;
- надання реальної допомоги клієнту і вироблення рекомендацій для самостійного вирішення ним різних психологічних проблем;
- ведення пропаганди психолого-педагогічних знань і вдосконалення психологічної культури;
- оптимізація системи психологічної роботи та підвищення власної професійної компетентності.

При виконанні професійної діяльності практичний психолог керується встановленими правами та обов'язками.

Основними правами психолога є:

- право самостійно виробляти концепцію і визначати шляхи виконання своїх обов'язків;
- проводити з клієнтами та в рамках функціональної структури соціально-психологічні заходи;
- брати участь в усіх сторонах життєдіяльності установи, конкретного клієнта, а також знайомитися зі змістом документації, необхідної для успішного виконання професійної діяльності;
- підтримувати професійні зв'язки з різними позавідомчими структурами і приватними особами, необхідними для вирішення соціально-психологічних проблем;
- надавати рекомендації психологічного характеру адміністрації, суспільним, іншим органам і клієнтам, як звертаються за допомогою.

**Класифікація основних методів, які використовуються
практичним психологом (за І. Дубровіною)**

МЕТОДИ		
Психологічні	Соціальні	Педагогічні
<p><i>Психодіагностичні</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • тести інтелекту і здібностей; • особистісні опитувальники; • тести досягнень; • проєктивні тести; • малюночні тести; • соціометрія 	<p><i>Методи соціальної діагностики</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • інтерв'ю; • моніторинг; • соціологічне опитування; • експертна оцінка; • експертний прогноз; • біографічний метод 	<p><i>Організаційні</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • педагогічний експеримент
<p><i>Психокорекційні</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • психогімнастика; • ігрова корекція; • ігротерапія; • арт-терапія; • діагностичний навчальний експеримент; • соціально-психологічний тренінг; • тренінг поведінки 	<p><i>Методи соціальної профілактики</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • превентивний метод; • соціальна терапія; • соціодрама; • група підтримки 	<p><i>Педагогічна діагностика</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • педагогічне спостереження; • природний експеримент
<p><i>Методи психологічного консультування</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • емпатійного слухання; • інтерпретація; • ідентифікація; • фасилітація; • висування гіпотез 	<p><i>Методи соціального контролю</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • соціальний нагляд; • соціальна опіка; • соціально-медичний догляд; • соціальне обслуговування 	<p><i>Навчання</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • словесні (розповідь, пояснення, бесіда, дискусія, лекція); • наочні (ілюстрація, демонстрація, робота з підручником); • практичні (вправи, лабораторні і практичні роботи, дидактичні ігри, творчі завдання, проблемні ситуації)
<p><i>Психокорекційні методи</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • психогімнастика; • ігротерапія; • соціально-психологічний тренінг; • тренінг поведінки 	<p><i>Методи соціальної реабілітації</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • працетерапія; • зміни у статусі; • групова терапія; • кризова інтервенція 	<p><i>Виховання</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • позитивний приклад; • переконання

Обов'язки психолога:

- брати участь у розробленні та виконанні заходів соціально-психологічного характеру;
- вивчати і знати соціально-психологічні процеси, явища, психологічні процеси життя і діяльності клієнтів і тих структур, у яких він реалізує свої функції;
- організовувати і особисто проводити соціально-психологічну роботу, виявляти творчість та ініціативу;
- активно сприяти розвитку психологічного ресурсу клієнтів, а також у подоланні криз, труднощів, конфліктних ситуацій та інших негативних явищ;
- брати участь у доборі персоналу організацій, їхньої психологічної адаптації і наступної професіоналізації, а також в організації соціально-психологічного супроводу життєдіяльності клієнтів;
- вести постійне спостереження за клієнтами, їх психічними реакціями, проводити корекцію їхніх вчинків та діяльності, тісно взаємодіючи з медичними установами;
- організовувати та особисто проводити консультування, заняття з психолого-педагогічної діяльності;
- підтримувати ділові зв'язки і відносини з державними, соціальними та іншими структурами, приватними особами;
- постійно вдосконалювати свою професійну компетентність, домагаючись її високого рівня.

Тема 14. Структура практичної психології та її завдання. Особливості діяльності психологічних служб у різних соціальних сферах

Практична психологія функціонує і розвивається як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їхніх психологічних проблем. Такими можна вважати: психологічну службу сім'ї та соціального захисту населення; психологічну службу системи освіти; психологічну службу системи охорони здоров'я; практичну психологію політичної діяльності; практичну психологію управління та масових комунікацій; практичну юридичну психологію і педагогіку; практичну

психологію і соціологію економіки та бізнесу; практичну психологію праці та профорієнтації; соціально-психологічну службу в армії; практичну психологію і педагогіку спорту; організаційну психологію тощо.

Організація діяльності психологічної служби в системі освіти

Основні етапи розвитку уявлень про предмет практичної психології. Структура сучасної практичної психології є досить розгалуженою сіткою закладів та установ, які знаходяться на різних ступенях формування, пов'язаних з різними галузями практики. Найчастіше організаційною формою практичної психології виступає психологічна служба у тій чи іншій сфері суспільного життя. Психологічні служби забезпечують виконання практичної психології та діють з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості.

Отже, *практична психологія* функціонує і розвивається як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їхніх психологічних проблем. Класифікувати їх можна за характером психологічних проблем, які різняться діяльністю та принципом відносин особистості і суспільства: психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення; психологічна служба системи освіти; психологічна служба системи охорони здоров'я; практична психологія політичної діяльності; практична психологія управління та масових комунікацій; практична юридична психологія і педагогіка; практична психологія і соціологія економіки та бізнесу; практична психологія праці та профорієнтації; соціально-психологічна служба армії; практична психологія і педагогіка спорту; організаційна психологія тощо. Вважається, що найструктурованішою усіх представлених відомчих психологічних служб є психологічна служба освіти.

Розвиток практичної психології освіти у світі відбувався порізному, тому в одних державах існує психологічна служба освіти, в інших — шкільна психологія. Зупинімося на характеристиці деяких із них.

Шкільна психологія в Америці створювалася роками і на кожному історичному етапі розвитку мала свої специфічні ознаки:

1. Визначення коефіцієнта розумової обдарованості (IQ) та створення на цій основі мережі спеціалістів-консультантів служби "гайденс" (1945–1960 рр.).

2. Створення професіональної організації шкільних психологів (1960 р.), яка ставила на меті вирішення проблем шкільних психологів.

3. Організація Національної асоціації шкільних психологів (NASP). На цьому етапі виділяється кілька рівнів функціонування психологічної служби: на першому — відбувається, головним чином, тестування з метою класифікації учнів для спеціального навчання; на другому — проводиться робота з дітьми різних категорій, у яких виявлено деякі проблеми навчання та поведінки; на третьому — пропонується допомога тим учням, які її потребують, та здійснюється консультування педагогічного персоналу.

Функціонує шкільна психологічна служба для клієнтів системи освіти (дошкільного та вищого рівня), основна мета якої — збереження психічного здоров'я та інтересу до навчання.

Основними завданнями шкільної американської психологічної служби, на думку *К. Райнолдса* (*Reyhold C. R. et. al. School psychology: Essential of Teory and Practice. — N. Y., 1984*), є:

- психологічне та психологічно-педагогічне дослідження “шкільного функціонування” дітей та юнацтва;
- активне вторгнення психолога, спрямоване на забезпечення повноцінного впливу школи на когнітивний, афективний та соціальний розвиток;
- допомога педагогічному персоналу і батькам насамперед у плані турботи про дитину — спеціальні програми навчання персоналу школи і батьків, поради тощо;
- консультування та спільна діяльність з персоналом школи і/або батьками з проблем пов'язаних з навчанням у школі, та проблем персоналу школи як професіоналів (*Практическая психология образования: учеб. пособие / под ред. И. Дубровиной. — 4-е изд. — СПб.: Питер, 2006. — 592 с.*).

Шкільна психологічна служба у Франції також нараховує столітній досвід діяльності. Засновником дослідницької роботи з дітьми шкільного віку вважається *Альфред Біне*, який вивчав психологічні проблеми початкової школи (*Binet A., Vaschide N. La psychologie a l'tcole primaire // Z'Anne Psychologique, 1897. — № 4*).

Саме А. Біне досліджував проблему дітей, які відчували утруднення при навчанні за загальною програмою. Усім відомо тест Біне—Симона для дослідження дітей із затримкою розумового розвитку. В 1909 р. у Франції уперше було відкрито професійну шкільну психоло-

гічну службу. В 1947 р. у Парижі почала працювати група шкільних психологів, яку очолював професор А. Валлон. На думку І. Дубровіної, метою роботи групи А. Валлона була не селекція дітей за ознаками, а надання психологічної допомоги кожній дитині та створення оптимальних умов навчання і виховання усіх без винятку дітей

Хоча в 1951 р. міністерство освіти Франції уперше визначило функції шкільних психологів, проте невдовзі діяльність служб на деякий час, у зв'язку зі змінами політики в освіті, була припинена. Нагальні проблеми в освіті та потреба в наданні психологічної допомоги дітям із затримкою розумового розвитку та іншими порушеннями сприяли поновленню роботи психологів. Із 1960 р. починають функціонувати чотири психологічні центри в найбільших французьких містах (Париж, Бордо, Гренобль, Безансон), але з часом їх було замінено групами психолого-педагогічної допомоги (1970 р.). До структури входили представники різних психологічних спеціальностей: шкільної психології, психології навчання, психомоторного розвитку. Об'єктом діяльності цих груп були, насамперед, діти дошкільного й молодшого шкільного віку (2–12 років), причому основна увага приділяється роботі з дітьми 3–7 років. Різні фахівці займаються проблемами як навчання, так поведінки. Проводиться консультативна робота з батьками та педагогами.

Розвитку практичної шкільної психології у Франції приділяється велика увага. Так, у 1985 р. було створено робочу групу, яка складалася із представників п'яти різних організацій — членів Національної асоціації психологів (ANOP). Ця група, провівши спеціальну роботу з визначення функцій педагогічного психолога у Франції, зазначила, що функції педагогічного психолога, так само як функція будь-якого практичного психолога, повинні спрямовуватися на обслуговування потреб клієнта, однак підхід педагогічного психолога має свою специфіку. Педагогічний психолог має справу з усією психологічною реальністю дитини, оскільки він може сприяти розвитку всіх сторін її особистості; при цьому педагогічний психолог може підключати до цього процесу батьків і вчителів. Пізніше відбулося обговорення проекту реорганізації існуючої практики роботи шкільних психологів і створено єдину систему шкільної психологічної служби, спрямованої на допомогу окремим індивідам, групам і цілим установам. *Мета нової системи* полягала в тому, щоб запобігти шкільній неуспішності, сприяти соціальному навчінню та соціальній адаптації дітей, допомагати дітям з розумовою відсталістю інтегруватися у загальний потік учнів, сприяти загальноосвітньому й про-

фесійному зростанню учнів, підвищувати кваліфікаційний рівень учителів, соціальних працівників, адміністрації, інших фахівців у галузі народної освіти.

Проблемами розвитку та становлення особистості у трансформуючому суспільстві займалися *німецькі* вчені. Так, *І. Мюллер* (1960 р.) вважав, що в сучасних умовах економічної кризи, для опанування професією потрібні крім певного рівня розумового розвитку й інші особистісні характеристики, а саме: уміння раціонально мислити, техніко-конструктивні і техніко-практичні здібності, активна воля і емоційна діяльність, енергія і наполегливість та ін. Він наголошував на необхідності оцінювати людину всебічно.

Специфіка *англійських* психологів полягає в удосконаленні формальних психометричних тестів, пов'язаних із вивченням труднощів навчання. На конкретних прикладах вони демонструють суб'єктивний характер і наукову неспроможність, обмеженість і штучність тестів, які застосовуються. Одним з істотних недоліків тестового матеріалу вони, зокрема, вважають повне ігнорування емоційних моментів, які в реальних життєвих ситуаціях є істотною частиною поведінки. Так, *Е. Стоунс* відзначає, що використання тестів приводить до розподілу людей на тих, у кого високий показник IQ, і на тих, у кого він низький. Однак, він вважає, що останнім часом підвищується кількість досліджень, в яких замість розподілу людей за групами з приблизно однаковим психологічним характером (недоумкуваті, тупі або і, що погано навчаються), увага фіксується на конкретних труднощах навчання, для того щоб виявити природу цих труднощів (*Стоунс* *Э.* Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения. — М., 1984. — 404 с.).

У країнах *Східної Європи* до кінця ХХ ст. сформувався певний досвід організації і діяльності шкільної психологічної служби (*Й. Шванцара*, 1978 р.; *В. Чорни*, 1983 р.; *Г. Витцлак*, 1986 р. та ін.). Практична діяльність психолога пов'язувалася із триманням психологічної інформації про учня або класний колектив з метою створення умов, що стимулюють їхній розвиток (*Г. Витцлак*, 1986 р.). Було створено психологічну службу, яка стала невід'ємною складовою системи народної освіти і виховання всіх дітей, підлітків і юнацтва. Так, у *ЧРФР* у 1980 р. було розроблено положення про консультації з питань виховання, що ввійшло до Закону про школу. В *Угорщині* видано інструкцію для консультації з питань виховання, затверджену керівними органами народної освіти. Основним змістом психологічної служби в цих країнах стала допомога в забезпеченні розвитку здорової особистості, корекція різного

роду труднощів у розвитку особистості, проблеми професійної орієнтації. Домінуюча функція психолога-консультанта, наприклад, у Чехії і Словаччині виявлялася у психодіагностичній діяльності. За результатом діагностичного висновку, розроблено наступні рекомендації:

- зараховувати дитину в спеціальну або допоміжну школу, у спеціальні класи в межах початкової школи, у спеціальний дитячий садок тощо;
- пропозиція найбільш підходящого типу навчання, оптимальної галузі для вибору професії;
- застосовувати підходящі методи виховання і навчання в родині та школі, різні форми психотерапії, проводити лікарське обстеження (психоневрологічне, логопедичне тощо).

Важливу роль у консультаціях цих країн відіграло визначення в усіх дітей готовності до навчання у школі, так званої шкільної зрілості, за рік до вступу дитини до школи (у цих країнах діти починають навчатися з 6 років). Залежно від рівня розвитку дитини психолог надає відповідні рекомендації: почати відвідування школи до досягнення 6-річного віку; йти в перший клас у звичайний термін; приступити до навчання у першому класі; відкласти вступ дитини до школи на один рік; направити в спеціалізовану школу (наприклад, для дітей з вадами слуху, мови тощо).

Роботу практичних психологів цих країн можна розподілити за такими *напрямами*:

1. Діяльність практичних психологів дошкільних закладів з проблем дослідження рівня психологічної готовності дітей до навчання у школі.

2. Діагностування різного типу труднощів, пов'язаних із навчанням у школі, обстеження важких і педагогічно запущених дітей.

3. Психологічна допомога тим учням, у яких є особистісні проблеми, труднощі в поведінці, вихованні.

Варто наголосити, що психологічні консультації, центри в основному займаються вирішенням конкретних проблем, з якими до них звертаються батьки або вчителі. Це особливо чітко представлено в *угорській* інструкції щодо обов'язків психологів консультацій з питань виховання, а саме:

- відхилення від норм поведінки дітей, які не можуть бути виправлені звичайними педагогічними засобами (наприклад, агресивна поведінка, тривале занепокоєння, неухважність, що спостерігається впродовж певного часу тощо);

- надмірна чутливість, боязливність, замкнутість, страхи (школа, відповідь на уроці) та ін.;
- випадки, пов'язані із систематичними крадіжками, здатністю дитини вдома або в школі говорити неправду; її втечами з дому або зі школи; раптовими змінами поведінки дитини, без видимих на те причин (наприклад, хороший учень починає погано вчитися);
- проблеми навчання;
- допомога в підвищенні знань з окремих навчальних предметів;
- подолання відсутності інтересу в дитини до навчання у школі;
- порушення мови нервового характеру — заїкування, скороговоріння; скарги дитини (батьків) на систематичні головні болі, безсоння, безпричинну втому тощо.

Таким чином, психологічна служба системи освіти в країнах Східної Європи наприкінці ХХ ст. посідала істотне місце у справі виховання і навчання дітей, підлітків і молоді.

Цікавою є структура психологічної служби в системі освіти *Ізраїлю* — це міський або районний центр (у просторіччі — “станція”). Організаційно й фінансово він підлеглий муніципалітету, професійно-психологічному відділу міністерства освіти. За співробітниками закріплюються певні школи і дитячі садки. Частина часу психолог працює безпосередньо в освітньому закладі, а іншу частину — перебуває на “станції”. Напрямами діяльності психолога є: індивідуальна діагностика, психотерапевтична та психокорекційна допомога дітям.

У час, відведений для роботи безпосередньо у навчальному закладі, практичний психолог проводить групову психологічну роботу з дітьми та консультування вчителів, вихователів і адміністрації. Саме незалежність психолога від шкільної адміністрації, дає змогу ефективніше виконувати свої основні функції — обстоювати інтереси кожної окремої дитини. Перебування психологів на “станції” надає можливість професійного спілкування, взаємного консультування, обговорення складних випадків з колегами, подальшого професійного зростання. Психологічна станція слугує базою для проведення курсів підвищення кваліфікації, лекцій з актуальних проблем психологічної служби тощо. Поряд із психологом, що представляє муніципальну службу, деякі школи додатково наймають психолога, що працює у них в штаті. Така практика є поширеною у тих школах, де виникає багато психологічних проблем (наприклад, у школах-інтернатах, а також у приватних школах).

Практична психологія в Росії започаткована у 80-х роках ХХ ст. Її розвиток пов'язаний з іменами таких учених, як А. Асмолов, Ю. Бабанський, А. Бодалев, Б. Вяткин, В. Давидов, І. Дубровіна, Ю. Забродіна, Н. Кузьміна, В. Мухіна, Н. Салміна, Н. Талізїна, Д. Ельконін та ін.

Теоретичне вивчення проблеми й узагальнення результатів роботи психологів дали можливість сформулювати мету і завдання практичної психологічної служби, вирішити низку питань, пов'язаних з її науково-методичним забезпеченням, визначенням змісту і форм роботи психологів, його основних функцій, прав і обов'язків, розробити систему психологічної служби в різних соціальних сферах.

Із цього часу служба енергійно розвивається майже в усіх регіонах країни. Відбувається розширення сфери діяльності дитячого практичного психолога: служба починає охоплювати всю систему навчання й виховання від дошкільного (дитячі садки, дитячі будинки) віку до ранньої юності (школи, ліцеї, гімназії, ПТУ, коледжі, школи-інтернати тощо). Відповідно змінюється і назва служби — не шкільна психологічна служба, а *психологічна служба освіти*, або *практична психологія освіти*.

Зростає соціальне замовлення на практичного психолога, який своєю професійною діяльністю мав допомогти дитині якомога краще засвоїти знання, а дорослій людині — якомога продуктивніше працювати. Це сформувало в суспільстві потребу в дитячих практичних психологах. Створюються факультети практичної психології у педагогічних університетах і інститутах, виникають різної тривалості курси перепідготовки фахівців з вищою педагогічною освітою, збільшується кількість професійних об'єднань різного рівня і різної структури для підвищення кваліфікації працюючих практичних психологів освіти.

Починає вимальовуватися структура психологічної служби: районні або міські психологічні кабінети й центри. Остаточне визнання психологічна служба отримала на I з'їзді практичних психологів освіти Російської Федерації, що пройшов у Москві у червні 1994 р. На з'їзді відзначалося, що *психологічна служба стає органічним і необхідним елементом державної служби освіти, саме вона визначає стратегію педагогіки розвитку*. Учасники з'їзду наголошували, що сучасна освітня ситуація характеризується розвитком інноваційних процесів. Багато труднощів у роботі практичного психолога продиктовані насамперед тим, що він починає працювати не в усталеній системі, а в атмосфері інноваційних починань. Також визначалося,

що практичні психологи почали усвідомлювати себе повноправними фахівцями, які мають чітку функціональну мету і завдання діяльності, ясно розуміючи своє місце в освітній системі. Невдовзі було створено потужну систему служби практичної психології освіти в Російській Федерації, яка функціонує і розвивається донині (І. Дубровіна).

Практична психологія в Україні. Психологічна служба системи освіти України почала інтенсивно створюватися з моменту прийняття Закону України “Про освіту”. Значним поштовхом у її розвитку стало затвердження Положення про психологічну службу системи освіти України в 1993 р.

Психологічна служба пройшла етап становлення, довівши свою необхідність для соціальної і педагогічної практики. Практичні психологи, здійснюючи професійні обов’язки, взялися за вирішення найбільш актуальних проблем сучасної освітянської галузі — оновлення змісту й форм навчально-виховного процесу, *психологічний супровід* педагогічних новацій, пошук і роботу з обдарованими дітьми, захист психічного здоров’я учасників навчально-виховного процесу, профілактику алкоголізму, наркоманії, СНІДу, протиправної поведінки, насильства над дітьми, підвищення психологічної культури учнів, батьків, учителів, керівників освітніх закладів тощо.

Відповідно до завдань і змісту діяльності психологічної служби почала формуватися структура науково-методичного забезпечення діяльності шкільних психологів та психологів інших освітніх закладів. Значний досвід в організації та діяльності психологічної служби накопичився у багатьох областях України (Львівській, Донецькій, Запорізькій, Волинській, Тернопільській, Сумській, Одеській та ряді інших областей).

Водночас, як вказує В. Панок, довелося пережити певні труднощі. Так, із прийняттям у 1996 р. Тимчасових типових штатних нормативів загальноосвітніх навчально-виховних закладів ситуація в психологічній службі освіти значно погіршилась: майже на 60 % були скорочені посади соціальних педагогів, на 30 % — практичних психологів. У багатьох регіонах ліквідували обласні, районні (міські) навчально-методичні центри практичної психології. Чисельність психологічної служби скоротилася до 4 тис. осіб.

Наприкінці 1998 р. Міністерством освіти України разом з Академією педагогічних наук створено Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи як головну організа-

цію психологічної служби галузі. На основі зібраного центром статистичного матеріалу про динаміку розвитку мережі психологічної служби системи освіти вдалося виявити чимало як суперечностей, так і закономірностей.

Здійснений аналіз стану справ показав нагальну потребу заміни ряду організаційно-правових засад діяльності служби. Постає необхідність уточнення і доповнення Положення про психологічну службу системи освіти, яке зорієнтовано на створення обласних та районних (міських) центрів практичної психології і соціальної роботи, що допоможе згуртувати практичних психологів і соціальних педагогів довкола актуальних проблем освіти. До головних завдань, які на сьогоднішній день розв'язує практична психологія освіти, належать освітні та виховні.

Завдання психологічної служби системи освіти України полягають:

- у сприянні повноцінному особистісному й інтелектуальному розвитку дітей на кожному віковому етапі, створенні умов для формування у них мотивації до самовиховання і саморозвитку;
- у забезпеченні індивідуального підходу до кожної дитини на основі її психолого-педагогічного вивчення;
- у профілактиці і корекції відхилень в інтелектуальному і особистісному розвитку дитини.

Основні види діяльності психолога:

- *діагностика* — психологічне обстеження дітей і підлітків, їхніх груп та колективів, моніторинг змісту і умов індивідуального розвитку дітей та учнівської молоді, визначення причин, що ускладнюють їх розвиток і навчання;
- *корекція* — здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи;
- *реабілітація* — надання психолого-педагогічної допомоги дітям, підліткам, молоді, які перебувають у кризовій ситуації (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби, стреси, переселення, зазнали насильства тощо), з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності;
- *профілактика* — своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних

стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі тощо;

- *прогностика* — розробка, апробація і застосування моделей поведінки групи та особистості у різних умовах, проектування змісту і напрямів індивідуального розвитку дитини та складання на цій основі життєвих планів, визначення тенденцій розвитку груп, міжгрупових взаємин та освітньої ситуації у регіоні.

Зразки оформлення документації відповідно до вимог наведено у додатках.

Психологічна служба системи освіти України функціонує за трьома рівнями:

- *науковому* — вивчає закономірності психічного розвитку і формування особистості дитини з метою розробки методів і методик професійного застосування психологічних знань в умовах сучасної школи;
- *прикладному* — здійснює соціально-психологічне забезпечення процесу навчання і виховання, включаючи розробку навчальних програм, підручників, професійну підготовку і підвищення кваліфікації фахівців;
- *практичному* — забезпечує безпосередню роботу психологів, соціальних педагогів у навчальних закладах.

Діяльність психологічної служби включає такі *головні напрями*:

- *консультативно-методична допомога* всім учасникам навчально-виховного процесу з питань навчання та виховання дітей і підлітків, допомога органам державного управління у плануванні освітньої діяльності;
- *просвітницько-пропагандистська робота* з підвищення психологічної культури в навчальних закладах та сім'ї;
- *превентивне виховання* (через засоби масової інформації, в ході вивчення шкільних предметів в межах навчальних програм або як окремого предмета), метою якого є формування в учнів орієнтації на здоровий спосіб життя та захист психічного здоров'я, профілактика алкоголізму, наркоманії, СНІДу і злочинності серед неповнолітніх.

Забезпечення освітнього компонента, а саме підвищення ефективності процесу навчання, постало нині з особливою гостротою у зв'язку з урізноманітненням навчальних програм та навчальних закладів (ліцеї, гімназії, спеціалізовані школи). Ці процеси сприяли необхідності розробки методів оцінювання педагогічних інновацій з

огляду суб'єктивної цінності навчання. Крім того, індивідуалізація та диференціація навчання втрачають свій сенс без психологічного відбору учнів та адаптації їх на початкових стадіях навчання. Найважливіше для психолога — визначити інтелектуальну, особистісну та мотиваційну готовність учня до навчання у тому чи іншому класі.

Іноді психологові доводиться вивчати причини неуспішності або відставання учнів. При цьому зазвичай визначаються рівень розумового розвитку учня, умови його виховання й навчання, стан здоров'я та ін. Іноді достатньо дослідити рівень розвитку когнітивних, мотиваційних та операційних складових розумової діяльності, а іноді виникає потреба у проведенні патопсихологічного обстеження, що наближає цей вид діяльності шкільного психолога до психолога клінічного.

Окремий напрям роботи практикуючого психолога системи освіти — *профорієнтація та рекомендації щодо вибору професії*. Основні завдання: вивчення здібностей та нахилів учнів з метою правильного вибору ними професії, рекомендації у пошуку психологічно виправданих програм індивідуального навчання, визначення шляхів саморозвитку та самовиховання для учнів.

Щодо так званих виховних проблем, то тут існують також досить великі за обсягом і різноманітністю види роботи. Насамперед варто назвати профілактику та корекцію девіантної поведінки дітей. Психолог має можливість на ранніх стадіях виявляти відхилення у поведінці, алкоголізм, наркоманію та ін. Виявивши такі тенденції, він уживає заходів для корекції розвитку дітей, аби не допустити поглиблення небажаних тенденцій.

Важливу роль для психологічної служби системи освіти відіграє робота з *контактними групами* (академічні групи, класи). Тут психолог має справу з великим комплексом соціально-психологічних проблем: визначення неформальної структури класу, діагностика та корекція становища особистості у неформальних взаєминах, керівництво розвитком контактної групи, регуляція стосунків між учителем та учнівським колективом, профілактика та розв'язання конфліктів.

Індивідуально-психологічна робота з усіма учасниками навчально-виховного процесу пов'язана з охороною їхнього психічного здоров'я. Здійснюється вона в основному шляхом консультацій і націлена на вирішення проблем особистого життя, корекцію та проектування життєвого шляху індивідуальності.

Документи, що визначають діяльність практичного психолога.
Найважливішим документом, який регламентує роботу шкільного практичного психолога є “Положення про психологічну службу системи освіти України”, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 30.12.99 за № 922/4215 та затверджене наказом Міністерства освіти України від 03.05.99 № 127.

Також треба враховувати прийняття відповідних як державних, так і галузевих нормативно-правових документів, які впливають на діяльність психологічної служби системи освіти України (у тому числі психолого-медико-педагогічних консультацій), а саме:

1. Розвиток психологічної служби системи освіти України: “Про виконання рішення колегії Міністерства освіти і науки України з питання “Про стан і перспективи розвитку психологічної служби системи освіти України” (наказ МОН України від 12.05.2004 р. № 386); “Про затвердження “Стратегії розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2008 року” (наказ МОН України від 17.09.2004 р. № 734).

2. Розвиток психолого-медико-педагогічних консультацій: “Про затвердження Положення про центральну та республіканську (Автономна Республіка Крим), обласні, Київську та Севастопольську міські, районні (міські) психолого-медико-педагогічні консультації (спільний наказ МОН та АПН України від 07.07.2004 р. № 569/38)”;

“Про організацію діяльності регіональних психолого-медико-педагогічних консультацій” (наказ МОН України від 17.08.2004 р.;

“Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 29.03.2004 р. № 161” (наказ МОН України від 08.09.2004 р. № 712);

“Про внесення змін і доповнень до нормативів чисельності практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів” (лист МОН України від 15.06.2004 № 1/9-324);

лист МОН України від 22.07.11 № 1/9-562 “Про стан, проблеми та основні завдання діяльності психологічної служби на 2011–2012 навчальний рік;

Положення про експертизу психологічного і соціального інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України (Наказ МОН України від 20.04.2003 р. № 330).

Документація практичного психолога. Відповідно до розроблених нормативів часу на основні види роботи практичного психолога (соціального працівника), які затверджені наказом Міністерства освіти

і науки України від 07.12.95 № 339, психолог повинен дотримуватися встановленої тривалості робочого дня та раціонально планувати свою роботу.

Кожний психолог, керуючись документом “Графік роботи практичного психолога”, повинен погодити з методистом методичного кабінету районного (міського) відділу освіти, що відповідає за психологічну службу, та затвердити у керівника навчального закладу освіти, до штату якого він включений, години свого робочого часу.

Вимоги до кабінету практичного психолога

Щоб робота психолога була ефективною, він має бути забезпечений психологічним кабінетом, розташованим у доступному місці. Робота в психологічному кабінеті здійснюється відповідно до Положення про психологічну службу системи освіти України, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 03.05.99 № 127 (0922-99) (zareestrovano у Міністерстві юстиції України 30.12.99 за № 922/4215), із змінами і доповненнями, затвердженими наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2001 р. № 439 (0570-01) (zareestrovano в Міністерстві юстиції України 09.07.2001 р. за № 570/5761), у тісному взаємозв'язку з іншими навчальними кабінетами, з використанням технічних засобів, методичного, довідкового та роздаткового матеріалу. Згідно з Положенням психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти (далі – навчальних закладів) – це спеціально обладнане приміщення для здійснення професійної діяльності практичного психолога (соціального педагога). В кабінеті забезпечується своєчасне і систематичне вивчення психофізичного, соціального розвитку дітей та учнів, мотивів їхньої поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей. Діяльність кабінету спрямовується на виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку і саморозвитку дітей та учнів, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів.

Для забезпечення ефективності роботи як групової, так і індивідуальної, бажано мати два окремих приміщення: робочий кабінет практичного психолога та навчальний психологічний кабінет. *Робочий кабінет практичного психолога призначений* для проведення індивідуальної психодіагностичної, корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи; індивідуальної консультативної роботи з учня-

ми (дітьми), педагогічними працівниками, батьками, а також для підготовки до занять, тренінгів, виступів; обробки результатів психологічних обстежень та оформлення висновків і рекомендацій. На вхідних дверях має бути вивіска “Практичний психолог” та вказано години прийому. Індивідуальні консультації мають проводитися у кімнаті, площа якої має бути 12 м² й обов’язково оснащена меблями:

- письмовий та журнальний столи;
- 2–3 крісла;
- 2–3 стільці;
- стінка для зберігання книг, навчально-методичних та допоміжних матеріалів, довідково-інформаційної документації, бланків, методик, архіву тощо.

Кімната психолога також має бути обладнана:

- сейфом для зберігання обліково-статистичної документації та документації для службового використання, аудіо-відео касет, дискет тощо;
- оргтехнікою: комп’ютером, принтером, сканером, ксероксом, телевізором, диктофоном, аудіо- і відеотехнікою з достатньою кількістю касет, діагностичними засобами, проекційною апаратурою та пристроями для її використання (екран, зашторювання, пульта дистанційного управління та ін.), кольорово-освітлювальною системою, освіжувачем та іонізатором повітря, засобами зв’язку;
- килимами для підлоги та пілососом для їх чищення.

Для проведення групових занять (групової діагностичної, розвивальної та психокорекційної роботи з учнями (дітьми), соціально-психологічних тренінгів, навчальних курсів, факультативних занять, психологічних гуртків, практикумів тощо) із систематичного підвищення рівня психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу пропонується створити окреме приміщення площею близько 30 м² — *навчальний психологічний кабінет*. На вхідних дверях обов’язково має бути закріплена табличка з назвою: “Навчальний психологічний кабінет”.

Робочі місця учнів (дітей) і практичного психолога обладнуються з урахуванням специфіки діяльності кабінету (психодіагностична робота, викладання навчальних курсів, психологічна просвіта учасників навчально-виховного процесу). Кабінет повинен бути зручним, мобільним (робочі місця учнів (дітей) — столи, повинні зручно переміщуватися по кабінету).

Приміщення устатковується 10–15 м’якими кріслами з високими підголівниками і вмонтованими в них гніздами для підключення інди-

відуальних навушників тощо. Оформлення психологічного кабінету має відповідати рекомендованим санітарно-гігієнічним, технічним нормам (освітленості, температури, вологості, швидкості руху повітря) та естетичним вимогам. Приміщення слід оформляти з урахуванням вимог сучасного дизайну. При оформленні психологічного кабінету рекомендується створення кольоро-світлової композиції, тобто психофізіологічного ефекту кольорів. Також рекомендується доповнити приміщення: кімнатними рослинами, акваріумом та іншими предметами, які допоможуть створити атмосферу довіри.

Крім того, робота психолога потребує достатньої кількості предметів канцелярського призначення: папір (білий та кольоровий) форматом А4, блокнот А3, фліп-чарт, маркери, фломастери, матеріали для творчих занять (клей, пластилін, фарби, іграшки, ляльки та ін.) тощо.

Матеріали та документація психологічного кабінету розділяються за категоріями:

1. Нормативно-правова література (закони України, постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, накази, розпорядження. Положення Міністерства освіти і науки України, управління (відділів) освіти і науки місцевих державних адміністрацій щодо діяльності психологічної служби системи освіти України).

2. Навчально-методична література (підручники, навчально-методичні посібники, збірники методичних рекомендацій, навчальні програми (плани), фахові періодичні видання тощо).

3. Довідково-інформаційна література (матеріали науково-практичних конференцій, семінарів, нарад, тематичні проспекти (буклети), доповіді, виступи на педрадах, навчально-тематичні плани роботи з учнями (дітьми), педагогічними працівниками, батьками тощо).

4. Обліково-статистична література (облік товарно-матеріальних цінностей психологічного кабінету, плани роботи практичного психолога (соціального педагога) на рік (місяць), форми статистичної звітності встановленого зразка тощо).

5. Література для службового використання (індивідуальні картки психолого-педагогічного діагностування, журнали індивідуальних консультацій, протоколи корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи, матеріали психолого-педагогічних консилиумів, тексти (ключі) тестових методик, опитувальники, анкети, бланки відповідей тощо).

Саме психолог повинен регулювати доступ до обліково-статистичних документів та документів для службового використання відповідно до положень Етичного кодексу психолога (за винятком офіційних звернень правоохоронних і судових органів).

Рекомендовано, щоб психологічний кабінет мав наступну інформацію:

- список телефонів (адреси) місцевих спеціалізованих центрів, служб, консультацій медико-психологічного профілю;
- телефони (адреси) районного (міського), обласного центрів практичної психології і соціальної роботи (методистів-психологів).

Організація діяльності психологічної служби в системі соціальних служб для молоді

Численні *консультативні служби* — зазвичай недержавні — забезпечують регуляцію дружніх стосунків та надають допомогу щодо виховання дітей у сім'ї. Головними тут виступають проблеми терапії міжособистісних взаємин, іноді доводиться вирішувати питання сексуального характеру. Діагностично-корекційна робота психолога з сім'єю неодмінно торкається й найближчого соціального оточення людини, яке у західній психології позначається терміном "община" (англ. *community*). Стосовно соціально-психологічного захисту населення варто зауважити, що останнім часом відбулося кілька соціальних і технологічних катастроф, до того ж на тлі великих соціальних проблем та економічної кризи. Такі явища передусім відбуваються на психічному житті людей. Багато хто з дослідників вказують на зростаючу кількість самогубств, підвищене емоційне напруження та тривожність серед населення.

Для психологів і соціальних працівників головним завданням тут є прищеплення нових форм поведінки в оточенні та сім'ї, які сприяли б реабілітації та збереженню психічного здоров'я кожного їхнього члена, активізація суспільних механізмів психологічної підтримки та розвиток навичок взаємодопомоги, робота з психотравмами та психотравмуючими життєвими ситуаціями, формування позитивної життєвої перспективи.

Центри соціально-психологічної допомоги та реабілітації виконують широкий спектр робіт — від індивідуального консультування до організації вечорів відпочинку і зустрічей. Центри стають осередка-

ми громадського життя, в яких активно працюють жіночі та підліткові клуби, клуби колишніх воїнів-інтернаціоналістів, різноманітні гуртки і групи. Одними з перших у нашій країні почали функціонувати центри соціально-психологічної реабілітації населення, що постраждало від Чорнобильської катастрофи, які були створені Міністерством охорони здоров'я України за програмою ЮНЕСКО – Чорнобиль.

Організація діяльності психологічної служби в системі здоров'я

Організація діяльності психологічної служби в системі здоров'я вивчає психологічні аспекти діяльності лікаря і поведінки хворого. Вона поділяється на *нейропсихологію*, яка вивчає співвідношення психічних явищ із фізіологічними мозковими структурами; *психофармакологію*, яка вивчає вплив лікарських речовин на психічну діяльність людини; *психотерапію*, яка вивчає й використовує засоби психічної дії для лікування хворого; *психопрофілактику* і *психогігієну*, які розробляють систему заходів для забезпечення психічного здоров'я людей. Сфера діяльності клінічного психолога — клініки, реабілітаційні центри, санаторії, центри психічного здоров'я, консультативні служби. Завданнями, якими переймаються клінічні психологи є формування основ здорового способу життя, корекція та реабілітація осіб, які потребують психологічної допомоги.

Практична робота психологів у медицині спрямувалася на розробку і застосування методів психодіагностики (з метою медико-психологічної експертизи), а також методів психотерапії. Головними методами медико-психологічного вивчення хворих були клінічна бесіда й експериментально-психологічне дослідження душевнохворих. При цьому основними методами психотерапії були сугестивні (методи впливу під гіпнозом), психоаналітичні, психологічні методи (тобто методи, пов'язані з вихованням, вправами, трудотерапією). Психопрофілактична діяльність медичного психолога — це система заходів, спрямованих на зниження нервово-психічних захворювань, на попередження виникнення психічних захворювань. Така діяльність включає в себе розробку і впровадження законодавчих заходів, спрямованих на охорону психічного здоров'я людей, покращання виробничих і побутових умов життя.

Одним із важливих напрямів медичної психології є психологічна і соціально-реабілітаційна. Реабілітація полягає у проведенні комплексу медичних, педагогічних, професійних, психологічних заходів,

спрямованих на відновлення працездатності, особистого і соціального статусу людей, які перенесли захворювання. Це випадки, коли людина довго перебувала в лікарні і втратила здатність до попереднього виду діяльності, унаслідок чого з'являється підвищена тривожність, психологічна напруга. Найбільш пріоритетними сферами діяльності медичного психолога, за висновками *Є. Щедріної*, в останні роки визнані такі:

1. Робота в галузі охорони материнства і дитинства.
2. Галузь експериментальної психології (допомога людям, які потрапили у стихійні катастрофи та ін.).
3. Служби, пов'язані з наданням медичної допомоги в лікарнях людям із соматичними захворюваннями.
4. Робота медичних психологів в онкологічних, психоневрологічних диспансерах.

Найбільш актуальними і перспективними завданнями розвитку медичної психологічної служби *В. Гульден* і *Ю. Назаренко* називають такі:

- створення дитячої і підліткової медико-психологічної служби, через те що медичні психологи беруть участь у диспансеризації дітей і підлітків для своєчасного виявлення та корекції затримок і порушень психічного розвитку;
- розвиток позалікарняної медико-психологічної допомоги, завданням якої є виявлення і психологічна корекція психосоматичної і соматопсихологічної патології, нервово-психічних розладів, які вимагають медико-психологічної допомоги;
- створення служби медико-психологічної реабілітації хворих з соматичною, неврологічною, нервово-психічною патологією. У цих службах психологи розв'язують такі завдання: нейропсихологічна і патопсихологічна діагностика порушених психічних і мозкових функцій, втрачених певних особистісних якостей та їх відновлення; діагностика охоронних сторін особистості з метою їх активізації у процесі відновлювального лікування; діагностика і психокорекція функціональних розладів, участь у розв'язанні завдань трудової експертизи;
- створення служб екстреної медико-психологічної допомоги для надання термінової професійної допомоги людям, які постраждали в технологічних катастрофах, аваріях на транспорті або на виробництві, при спробі самогубства, від кримінальних посягань або стали жертвами соціальних конфліктів. Експрес-

діагностика реактивних станів у потерпілих — найперше завдання психолога, пов'язане з попередженням паніки у людей, які потребують термінової медико-психологічної і психіатричної допомоги.

Організація діяльності психологічних служб у сфері державної служби та політики

Політична психологія виконує функції психологічного забезпечення політичних процесів, агітації та реклами, управління процесами, що відбуваються у суспільстві. Основним завданням політичної психології вважають формування громадської думки засобами практичної психології. Однак відбувається це, зазвичай, із застосуванням масових комунікацій — телебачення, радіо, газет, іншої друкованої продукції.

Передвиборна боротьба — найкращий час для залучення психологів. Вони передусім мають організувати інформацію через листівки, газетної статті або телевізійний виступ, щоб виборці могли засвоїти її з найбільшою ефективністю. Тут головне — виокремлення вузлових думок, гасел, назв та прізвищ у передвиборчих текстах. Важливою є розробка позитивного емоційного фону, на якому подається інформація, співвідношення фону й тексту, супровідних ілюстрацій, фотографій тощо.

Прямим завданням політичної психології є створення позитивного іміджу політичного лідера. Консультування у цьому напрямі не обмежується порадами щодо зовнішнього вигляду, манери одягатись або поводити себе. Важливими складовими спеціалісти вважають також особливості мови й мовлення, побудову промов та виступів, знання запитів аудиторії, провідні реакції промовця (посмішки, жести, мовні звороти та ін.). Психолог має передбачати громадський резонанс на виступи і дії політичного лідера та його оточення, планувати й брати участь у реалізації заходів, спрямованих на підвищення рейтингу консультованого.

Перехідний період у розвитку суспільства вимагає від професіоналів здійснення соціально-психологічної експертизи проектів законів, указів, державних програм та рішень місцевої влади з метою запобігання небажаних соціальних явищ: страйків, стихійних масових заворушень, актів непокорі та ін. Це — чи не найважливіше завдання політичної психології.

Організація діяльності психологічної служби у сфері бізнесу

Організація діяльності психологічної служби у сфері бізнесу пов'язана в основному з виконанням робіт з добору та управління кадрів, забезпечення рекламної діяльності, вивчення ринку товарів та послуг, ведення переговорів, соціально-психологічного тренінгу персоналу фірм. Психологічна служба головним чином, досліджує: психологічні умови дії реклами; індивідуальні, вікові та інші особливості попиту; психологічні фактори обслуговування клієнтів; питання психології моди і т. ін. У сучасних умовах особливої ваги набуває психологічне забезпечення процесу приватизації та постприватизаційних процесів. Центральною проблемою тут є перебудова ставлення населення та персоналу підприємств до власності. Практикуючі психологи залучаються до соціально-психологічного навчання людей, що починають працювати у нових економічних умовах. Основними формами роботи спеціалістів є вивчення індивідуальних можливостей, здібностей та нахилів персоналу підприємств для визначення найоптимальних умов участі у виробництві. Консультанти-психологи працюють над створенням найбільш ефективної структури управління підприємством та навчають управлінців психологічно доцільним прийомам їхньої діяльності.

Процес виробництва часто породжує конфлікти та непорозуміння між управліннями, наймачами та найманими. Тому психологи залучаються до розв'язання різного роду конфліктних ситуацій та розробки заходів щодо попередження непорозуміння у майбутньому. Іноді це називають стратегією соціального партнерства. Реклама багато в чому забезпечує ефективну діяльність фірм, тому практично кожна з них користується послугами психологів. Психологи оцінюють потреби споживачів і створюють попит на відповідний продукт. При цьому застосовуються психологічні механізми актуалізації потреб людей. До основних завдань рекламної справи рекламисти і психологи відносять:

- психологічні консультації;
- оцінювання психологами рекламного матеріалу;
- психологічне обґрунтування рекламних заходів загалом.

Організація діяльності психологічної служби в органах внутрішніх справ

Організація діяльності психологічної служби в органах внутрішніх справ розглядає психологічні питання, пов'язані з реалізацією системи права. Вона поділяється на: *судову* психологію, яка дослі-

джує психічні особливості поведінки учасників судового процесу (психологія показань свідків, особливості поведінки звинуваченого, психологічні вимоги допиту тощо); *кримінальну* психологію, яка вивчає психологічні проблеми поведінки і формування особистості злочинця, мотиву злочину тощо; *пенітенціарну*, або *виправно-трудоу* психологію, яка досліджує психологію ув'язненого у виправно-трудоій колонії, психологічні проблеми виховання методами переконання і примусу та ін. Основна робота практичного психолога в цьому підрозділі — психологічна діагностика, психологічна експертиза, корекція та реабілітація.

Психологічна служба починає комплектуватися в органах і підрозділах, які забезпечують безпосередній контакт з громадянами — в міських і районних відділах внутрішніх справ, судах, виправних закладах.

Штат психологічної служби визначається виходячи з обсягу роботи та існуючих нормативів. Якщо структура достатньо складна, то психологічна служба може бути створена як самостійний структурний підрозділ, який підзвітний безпосередньо керівникові закладу. Психолог забезпечується окремим робочим кабінетом. Робоче місце повинно бути обладнане для обробки результатів психодіагностики, накопичення психологічної інформації. У разі наявності в підрозділах правоохоронної системи групи психологів вона виконує наступні *функції*:

- добір практичних психологів для нижчих рівнів системи управління і надання науково-методичної допомоги у їхньому становленні;
- поточний контроль за станом роботи практичних психологів у підвідомчих підрозділах;
- узагальнення позитивного досвіду кращих психологів і його розповсюдження;
- організація постійно діючого семінару для практичних психологів;
- періодичне підведення підсумків (поквартально або один раз на півріччя) роботи психологічної служби і підготовка звітності у міністерство.

На загальнодержавному рівні психологічна служба виконує такі *функції*:

- розробка науково обґрунтованих концепцій розвитку психологічної служби в межах відомства;
- підготовка нормативно-правової бази, яка регламентує діяльність служб на всіх рівнях;

- централізоване забезпечення психологічної служби сучасними посібниками, психодіагностичними методами, видання спеціальних журналів, бюлетенів, проведення конференцій; організація підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації спеціалістів-психологів;
- щорічний збір і аналіз інформації про діяльність психологічних служб;
- узагальнення і розповсюдження позитивного досвіду роботи.

Не дивлячись на певні успіхи в роботі психологічних служб країни, у цьому плані існує ще багато проблем. Одна з них – недофінансування, часта зміна спеціалістів-психологів у цих установах, незрозуміння керівниками значущості психолога у їх структурі.

У правоохоронних органах психологічні служби працюють у двох напрямках: 1) підвищення психологічної надійності співробітників; 2) максимальне використання психологічного потенціалу – надання необхідної психологічної допомоги співробітникам у виконанні їхніх службових завдань.

Перший напрям передбачає виконання таких видів роботи:

- психологічний добір кадрів;
- надання допомоги в раціональному розподілі кадрів, враховуючи їхні психологічні особливості;
- підвищення психологічної компетентності співробітників;
- діагностика психологічного клімату в робочих колективах, групах і профілактика деструктивних виявів;
- психологічна підготовка кадрів на певні посади, участь в атестації співробітників;
- консультування управлінців;
- консультування співробітників.

Другий напрям передбачає наступні види робіт:

- вивчення соціально-психологічних явищ, які впливають на стан правопорядку;
- психологічне консультування співробітників при розв'язанні поточних службових завдань;
- проведення службово-психологічної експертизи;
- психологічне забезпечення несення служби в екстремальних умовах;
- психологічне забезпечення переговорних процесів у ситуаціях захоплення заручників та при погрозах терористичними актами;
- розробка психологічних портретів серійних убивць;

- здійснення індивідуальної профілактичної роботи;
- психологічний супровід кримінально-виконавчого процесу в пенітенціарних закладах.

Професійні функції практичних психологів в основному однакові у правоохоронних органах, але відрізняються специфікою об'єктів, які вони обслуговують. В основному — це психологічна діагностика, психологічна корекція, психологічна профілактика, розвиток особистості, психологічне консультування. Так що коло діяльності практичних психологів у правоохоронних органах досить широке.

Організаційна психологія

Організаційну психологію можна визначити як самостійну галузь психологічної науки, яка вивчає психологічні закономірності діяльності та розвитку організацій.

Основні завдання організаційної психології:

- здійснення психологічного аналізу сутності організації (вивчення змісту та структури організації, особливостей діяльності різних типів організацій, основних станів їх діяльності і психологічних закономірностей розвитку та ін.);
- вивчення психологічних основ управління організаціями (визначення сутності управління організаціями, психологічних особливостей діяльності менеджерів і управлінської команди організацій тощо);
- обґрунтування психологічних основ діяльності персоналу організацій (добір персоналу організації, забезпечення успішної адаптації працівників в організації, досягнення їх ефективної професійної кар'єри та ін.);
- дослідження особливостей ефективної взаємодії працівників та організації (аналіз різних типів входження працівників в організацію, формування відданості працівників організації, вплив різних типів організаційної культури на ефективність діяльності організації і т. ін.);
- вивчення психологічних основ забезпечення психічного здоров'я працівників організації (аналіз причин виникнення професійного стресу в організації, попередження і подолання синдрому “професійного вигорання” працівників, забезпечення гармонійного поєднання професійного та приватного життя тощо).

Завдання для самостійної роботи

Питання для самоконтролю

1. Назвіть та схарактеризуйте основні етапи становлення практичної психології в Україні.
2. Основні завдання, права та обов'язки практичного психолога.
3. Схарактеризуйте правила та принципи діяльності практичного психолога.
4. Що таке професійна позиція професійного психолога?
5. Назвіть специфічно важливі професійні якості практикуючого психолога.
6. У чому полягає сутність процедури відбору на професію “практикуючий психолог”?
7. Схарактеризуйте всі етапи професійного відбору.
8. Як впливають особистісні якості практикуючого психолога на ефективність його роботи з клієнтами?
9. Поясніть вираз “психотерапевтична ситуація”.
10. На що вказує професійна позиція практикуючого психолога.
11. Назвіть основні види діяльності практичного психолога.
12. Основні функції діяльності практичного психолога.
13. Що таке психологічна діагностика?
14. Назвіть основні умови ефективності просвітницької діяльності психолога.
15. Яка основна специфіка розвитку психологічних служб як різновиду практичної психології за кордоном?
16. Схарактеризуйте особливості діяльності психологічних служб у різних соціальних сферах.
17. Чи впливають особистісні якості практичного психолога на ефективність роботи з клієнтами?
18. Складіть професіограму практикуючого психолога.
19. Чи повинен практикуючий психолог допомагати будь-якому клієнтові, що звертається за допомогою?
20. Дайте визначення, що таке психологічна культура особистості, психологічна культура психолога.
21. Схарактеризуйте складові психологічної культури.
22. Технологія формування психологічної культури психолога.
23. Визначте основні вимоги щодо відповідальності та компетентності, захисту інтересів клієнта та збереження конфіденційності психолога в “Етичному кодексі”.

24. Розкрийте систему підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації практичного психолога.
25. У чому полягає сутність правової та моральної регуляції професійної діяльності практикуючих психологів?
26. Поясніть, чому у професійній діяльності практикуючого психолога необхідно дотримуватися певних моральних вимог?
27. Чому необхідною умовою успішної роботи є встановлення довір'я між психологом і клієнтом?
28. Поясніть сутність принципу “не зашкодь”.
29. Які основні завдання психологічної служби системи освіти?
30. Опишіть структуру психологічної служби системи освіти.
31. Як ви розумієте поняття “психологічне здоров'я”?
32. Назвіть основні напрями діяльності практичного психолога системи освіти.
33. Робота практичного психолога з різними категоріями навчально-виховного процесу.

Тестові завдання

Варіант 1

1. Практичні психологи виконують наступні завдання:
 - а) вивчають психологічний розвиток індивіда;
 - б) виконують фундаментальні дослідження, що не належать до конкретної галузі психології;
 - в) досліджують соціальні міжособистісні взаємодії;
 - г) розв'язують проблеми окремих людей у випадку соціальних або емоційних криз;
 - д) вивчають базові властивості особистості.
2. Назвіть основні методи психологічного консультування.
3. Назвіть професійно важливі якості практичного психолога.

Варіант 2

1. Визначте, за яким методом і за якими показниками можна виявити, чи уважно є людина, не відволікаючи її від роботи.
2. Спираючись на закономірності розвитку психіки у філогенезі, поясніть результат експерименту.

До павутиння доторкалися камертоном, що вібрував і спостерігали, як реагуватиме павук. З'ясувалося, що так само, як і на комаху, коли

та своїми руками викликала вібрацію: павук заплітав камертон у паутиння і задавав удару щелепами.

3. Наведені нижче особливості поведінки людини характеризують її або як індивіда, або як особистість. Виділіть особливості, які відбивають поведінку індивіда й особливості, які відбивають поведінку особистості. Обґрунтуйте свій вибір.

Чуйність, старанність, пластичність мала моторна ригідність, чесність, емоційна збудливість, справедливість.

Варіант 3

1. На підставі характеристики визначте тип темпераменту.

Дуже товариський, життєрадісний, швидко знаходить спільну мову з колегами, без ускладнень пристосовується до нових умов. Легко захоплюється усім новим, але швидко може втратити до нього інтерес.

Які поради може дати такій людині психолог щодо оптимізації її індивідуального стилю діяльності?

2. Складіть і проаналізуйте схему рівнів розвитку здібностей.

3. Виберіть те визначення, яке характеризує поняття “практична психологія”:

а) галузь психологічної науки, предметом вивчення якої є індивідуальність, неповторність людини та конкретних обставин її життя;

б) стандартизоване, часто обмежене у часі дослідження, призначене для визначення кількісних (і якісних) індивідуально-психологічних відмінностей;

в) вивчає психологічні закономірності навчання і виховання людини.

Варіант 4

1. Виділіть ознаку, що є характерною для наукової психології:

а) конкретна;

б) інтуїтивна;

в) ґрунтується на експерименті;

г) обмежена в матеріалах;

д) нецілеспрямована, ситуативна.

2. Назвіть основні методи психокорекційної роботи.

3. Назвіть загальні принципи діяльності практичного психолога.

Варіант 5

1. Проаналізуйте питання, спираючись на методичні вимоги до питань анкети.

- Чи збираєтеся ви працювати психологом і яке у вас ставлення до психології?
- Чому вас зацікавила психологія? Чи є у вас необхідні якості, щоби працювати психологом?

Відповіді на які питання будуть правильнішими? Чому?

2. У чому полягають відмінності свідомості людини від психіки тварин? Обґрунтуйте відповідь.

3. Складіть і проаналізуйте схеми розгортання процесу мислення.

Варіант 6

1. З наведених особливостей поведінки людини виділіть ті, які характеризують: 1) індивіда; 2) особистість.

Нерішучість, швидкість рухових реакцій, старанність, реактивність, упертість, моторна ригідність, швидкий темп діяльності.

2. На підставі характеристики визначте тип темпераменту.

Нестриманий, імпульсивний. Міміка виразна, швидка; мовлення уривчасте; рухи стрімкі (рвучкі). З ентузіазмом приступає до справи, але часто інтерес до роботи зникає, внаслідок чого робота продовжується по інерції або взагалі припиняється.

3. Визначте особливості діяльності (наприклад, темп, ритм тощо), в яких людина з певним типом темпераменту може виявити себе найуспішніше (якщо не брати до уваги її інші особистісні характеристики, скажімо мотивацію, які також можуть вплинути на успішність діяльності).

Творчі завдання

1. Визначте, якими мотивами керуються при виборі професії студенти-першокурсники. Порівняйте їхні відповіді з відповідями провідних вітчизняних та зарубіжних психологів.
2. Напишіть реферат про роль практичного психолога в забезпеченні психологічного здоров'я, створенні соціально-психологічних умов для розвитку різних категорій людей.

3. Поміркуйте над проблемою, чи потрібно практикуючому психологу знання власних проблем, власної проблеми психологічного захисту, прийомів релаксації, психокорекції тощо.
4. Законспекуйте в зошит для самостійних робіт:
 - робоче визначення поняття “психологічна допомога”;
 - комунікативні техніки в консультативній роботі практичного психолога;
 - етапи процесу психоконсультації;
 - зазначте в яких випадках варто обрати індивідуальний, а в яких груповий види діяльності
5. Зазначте підстави та ознаки для несприятливого прогнозу стосовно подальшої роботи з клієнтом.
6. Складіть річний план роботи практичного психолога в психологічній службі (спеціалізація за вибором).
7. Наведіть приклад психопрофілактичної роботи психолога у будь-якій сфері діяльності.
8. Напишіть основні правила побудови стосунків психолога та клієнта.
9. Законспекуйте з “Етичного кодексу психолога” вимоги щодо відповідальності та компетентності психолога, захисту інтересів клієнта та збереження конфіденційності.
10. Обґрунтуйте відповідь на запитання: “Що входить у поняття професійна етика психолога?”
11. Складіть тезаурус із заданої теми на 10 понять та дайте коротке визначення їх.
12. Розробіть циклограму роботи кабінету практичного психолога в дошкільному, шкільному, позашкільному, вищому навчальних закладах освіти (за власним вибором).
13. Підготуйте план професійної самопрезентації психолога в педколективі.
14. Порівняйте поняття “психологічна культура” та “психологічна грамотність” (результати запишіть у таблицю). Поясніть, що, на вашу думку, входить у поняття “психологічна культура особистості” та “психологічна культура суспільства”.
15. Вкажіть основні напрями професійного самовдосконалення випускника-психолога.
16. Визначте рівень власної психологічної культури. Модифікований тест К. Моткова “Психологічна культура особистості”.

Вирішіть психологічні задачі

1. Про який метод психології йдеться у наведеному нижче прикладі? Відповідь обґрунтуйте.

Діти навчалися за спеціально створеними підручниками, що були побудовані за принципами розвивального навчання. Потім результати їхнього навчання порівнювалися з результатами дітей, які навчалися за типовими підручниками.

2. Яка особливість сприймання виявляється у поданих нижче прикладах? Відповідь обґрунтуйте.

Розглядаючи Місяць у телескоп, офіцер прийняв гори за бапти фортеці, пастор — за дзвіницю, географ — за вулкан (за П. М'ясоїдом).

3. Відома мудрість стверджує: “Посієш вчинок — пожнеш звичку, посієш звичку — пожнеш характер, посієш характер — пожнеш долю”.

Про яку закономірність становлення характеру тут йдеться? Відповідь обґрунтуйте.

4. На підставі характеристики визначте тип темпераменту.

В. зазвичай стриманий, незворушний. На питання відповідає не відразу, але спокійно і по суті. Важко сходиться з людьми. Підтримує постійні контакти з обмеженою кількістю людей.

Які поради може дати такій людині психолог щодо оптимізації її індивідуального стилю діяльності?

Список рекомендованої літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Рабочая книга практического психолога / К. А. Абульханова-Славская. — М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. — 450 с.
2. Бочелюк В.Й., Зарицька В.В. Психологія. Вступ до спеціальності / В.Й. Бочелюк, В.В. Зарицька. — К., 2007. — 246 с.
3. Григорович Л.А. Введение в профессию психолог / Л.А. Григорович. — М.: Гардарики, 2006. — 324 с.
4. Етичний кодекс психолога/Прийнято на I Установчому з'їзді Товариства психологів України 18 грудня 1990 р. — Т., 1996. — 64 с.
5. Загальна Декларація прав людини / Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.
6. Закон України “Про освіту”. — Ст. 21.
7. Кваліфікаційні характеристики педагогічних працівників, для яких встановлені кваліфікаційні категорії: Практичний психолог. — Інформ. зб. Мін-ва освіти України. — 1994. — № 5–6. — С. 46–48.

8. *Конвенція про права дитини* Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. (набула чинності для України з 27 вересня 1991 р.).
9. *Приходько Ю. О.* Практична психологія: введення у професію: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Ю. О. Приходько]. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. — 180 с.
10. *Настольная книга практического психолога в образовании: учеб. пособие.* — М.: Владос, 1996. — 303 с.
11. *Основи практичної психології* / [за ред. В. Панка, Н. Чепелевої та ін.]. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.
12. *Психологическая служба в вузе: сб. ст.* / [науч. ред. Н. М. Пейсахов]. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1981. — 239 с.
13. *Психолого-педагогическая профконсультация учащихся* / [под ред. Е. А. Климова]. — Л., 1975. — 99 с.
14. *Рабочая книга практического психолога: Технология эффективной профессиональной деятельности: пособие для спец., работающих с персоналом.* — М.: Изд. дом “Красная площадь”, 1996. — 400 с.
15. *Рабочая книга школьного психолога* / [под ред. И. В. Дубровиной]. — М.: Просвещение, 1991. — 303 с.
16. *Социально-психологическая служба промышленного предприятия: теория, опыт, практика.* — Курган, 1983. — 217 с.
17. *Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядипломної освіти* / [за наук. ред. Л. М. Карамушки]. — К.: ІНКОС, 2005. — 366 с.

Модуль IV. Психологічний практикум

Під час виконання психологічного практикуму, студенти здійснюють практичні завдання, які допоможуть порівняти результати отриманих даних з вимогами до своєї майбутньої професії.

Самостійна робота над теоретичним матеріалом полягає у виконанні позааудиторних письмових завдань, що сприяють засвоєнню навчального матеріалу. Можливі такі види завдань:

- діагностика професійно важливих якостей психологів;
- формування висновків і підсумків;
- заповнення психологічних протоколів;
- складання поведінкових портретів;

- наведення прикладів, опис ситуацій;
- завдання на аналіз, синтез, доведення, порівняння, класифікацію, узагальнення, інтерпретацію отриманого матеріалу.

Для цього студенти самостійно виконують позааудиторні письмові практичні завдання та оформлюють отримані результати. Студентам пропонується виконати такі завдання:

- психодіагностика, аналіз та інтерпретація результатів психодіагностики;
- підготовка до мікровикладання;
- оформлення звіту до практичного заняття;
- підготовка бланків, допоміжних таблиць для проведення методик тощо.

Завдання 1. Складання таблиці характеристик типів особистості

Мета дослідження: скласти характеристику особистості на підставі біографічного методу, що включає наступні розділи:

1. Дані життєвого шляху.
2. Сходи соціалізації (ясла, дитячий садок, школа, вищий навчальний заклад тощо).
3. Середовище розвитку (місця проживання, навчальні заклади і т. ін.).
4. Інтереси і улюблені заняття в різні періоди життя.
5. Стан здоров'я (у тому числі перенесені захворювання).

Матеріали та обладнання: формалізована біографічна анкета, в основі якої лежать анкети й розробки по квантифікації та формалізації біографічного методу, запропоновані Н. Логиною; бланки анкет, бланки для протоколів, ручка або олівець.

Процедура дослідження. Усі учасники поділяються на пари, в яких один виконує роль експериментатора, а інший — роль досліджуваного. Досліджуваному пропонується біографічна анкета.

Інструкція досліджуваному. Найдетальніше розкажіть історію вашого життя: у якій родині ви народилися, як пройшло ваше дитинство, як жила ваша родина, як її члени ставилися один до одного, які ваші найперші ранні спогади, а також про ті часи, коли ви навчалися у школі, що вам там подобалося або що не подобалося. Як склалися ваші стосунки з батьками? Хто були ваші друзі? Чим ви цікавилися і що думали про майбутнє життя? Розкажіть про те, як ви жили, коли стали дорослою людиною, як вибирали професію, яким чином

ви проводили вільний час? Розповідайте про те, що, на вашу думку, є найцікавішим та важливим. Які ваші життєві плани?

Текст формалізованої біографічної анкети

Дата народження.....

Місце народження.....

Батько: *Прізвище, ім'я, по батькові*.....

Рік народження: Освіта

Професія.....

Мати: *Прізвище, ім'я, по батькові*.....

Рік народження: Освіта

Професія.....

1. Чи переїжджали ви на нове місце проживання?

№ пор.	Куди?	Коли?	З ким?

2. Чи брали ви участь у діяльності громадських організацій?

№ пор.	Громадські доручення	Організація	Коли?

3. Чи доводилося вам виступати:

по телебаченню

у пресі.....

на зборах.....

(Якщо так, то вкажіть у який період життя, в якому році і скільки разів)

4. Чи брали ви участь у виставках наукової, технічної, художньої творчості, оглядах, конкурсах, спортивних змаганнях, КВК? (Якщо так, то перелічіть та вкажіть у якому році).....

5. Назвіть ваші улюблені та неулюблені шкільні предмети під час навчання у різних класах. (Якщо їх небагато, то перелічіть їх у порядку вподобань.)

Клас	Улюблений предмет	Неулюблений предмет

6. Чи брали ви участь у якому-небудь гуртку, секції, клубі та вкажіть у якому році?.....

7. Перелічіть ваші улюблені заняття і захоплення та вкажіть, у які роки це було.....

8 а. Назвіть ваші улюблені літературні твори.

№ пор.	Назва твору	Коли прочитали вперше?	Скільки разів читали?

Підкресліть назви тих творів, над якими ви розмірковуєте дотепер і зміст яких заново переживаєте.

8 б. Назвіть ваші улюблені фільми (документальні, художні, науково-популярні).

№ пор.	Назва фільму	Коли дивилися вперше?	Скільки разів дивилися?

Підкресліть назви тих фільмів, які справили на вас найбільше враження і про які ви довго думали.

8 в. Назвіть ваші улюблені театральні спектаклі.

№ пор.	Назва спектаклю	Коли дивилися вперше?	Скільки разів дивилися?	Режисер	Театральний колектив

Підкресліть назви тих спектаклів, які справили на вас найбільше враження.

8 г. Перелічіть, які художні виставки ви відвідували, в якому році це було. (Якщо ви багаторазово відвідували який-небудь художній музей, то вкажіть, у які роки.).....

9. Чи були у вас поїздки за межі місця проживання (походи, екскурсії, відрядження, подорожі)? (Якщо так, то вкажіть куди, з ким і в якому році.).....

10. Коли, чим і як довго ви хворіли? Ви перебували вдома чи в лікарні?

11. Назвіть хоча б ініціали тих людей, з якими ви підтримували дружні стосунки, проводили дозвілля, до яких зверталися за порадою, допомогою, підтримкою та вкажіть позицію відносин: старші; молодші; ровесники.

№ пор.	Ініціали	Стать	Вік	Рід заняття	Коли?	Позиція взаємин

12. Укажіть періоди або моменти свого життя, які ви вважаєте щасливими, і ті, які вважаєте нещасливими. Датуйте їх і коротко опишіть, чому ви так розцінюєте ці періоди. (Орієнтовно щасливий період можна розуміти, як відрізок життя, коли все задумане вдавалося зробити, ви переживали відчуття задоволення собою, справами, навколишнім світом, у вас переважав радісний настрій і ви жили насиченим життям. Протилежне — як нещасливий період.)

Напишіть свою думку з приводу щасливого і нещасливого періоду

13. Стисло опишіть або хоча б перелічіть ті факти власного життя, які ви вважаєте подіями. Вкажіть дати подій і відзначте, коли ви усвідомлювали значущість цих подій для вашої долі — відразу ж, через деякий час чи тепер? Напишіть, що ви розумієте під подією.

14. Які ваші уявлення і прогнози щодо власного майбутнього? Як ви представляєте навчання, кар'єру, особисте життя, дозвілля, побут та ін.? Які межі уявного майбутнього для вас? На скільки місяців (років) уперед ви можете передбачати свою долю загалом і за окре-

мими її напрямками? Зверніть увагу, що питання стосується не стільки ваших життєвих планів, скільки вашого уявлення і пророкування того ходу життя, що, ймовірно, матиме місце у вашому майбутньому.....

Опрацювання та аналіз результатів

У результаті тестування складається хронологічна таблиця особистісного розвитку, куди в хронологічному порядку виписуються з усіх питань завдання дати, згадувані досліджуваним, події, пов'язані з цими датами, і переживання, що супроводжують їх (див. таблицю).

Протокол заняття

Прізвище, ім'я, по батькові _____
Дата _____
Професія _____

Хронологічна таблиця особистісного розвитку

Основні дати	Події	Переживання

Далі відповіді обробляються методом контент-аналізу. Інтерпретація результатів пропонує *аналіз*:

- соціальної ситуації розвитку особистості;
- основного сенсу емоційних переживань у різні періоди розвитку;
- ціннісних орієнтацій, спрямованості, інтересів, тенденцій се редовища спілкування, соціальної активності особистості;
- основних конфліктів і рушійних сил розвитку особистості.

Завдання 2. Написання поведінкового портрета за даними спостереження

На основі проведеного попереднього тестування та додаткового спостереження зробити точний та детальний опис поведінки людини – її *поведінковий портрет* – таким чином, щоб можна було однозначно ідентифікувати (ідентифікація розуміється як процес порівняння, звірення одного об'єкта з іншим на основі певних ознак та властивостей, в результаті чого відбувається становлення їх подібності), проте в описі не повинно бути конкретних вказівок на певну особу

Хід виконання

1. Викладач пропонує студентів вибрати собі зі своєї ж групи студента для спостереження у природних умовах реального життя, з метою написання його поведінкового портрета. Потрібно зберегти в таємниці ім'я тієї людини, за якою спостерігаєте.

2. Ознайомтеся з *планом спостереження* (тими параметрами під-дослідного, на які треба звернути увагу під час спостереження):

- Особливості зовнішнього вигляду, які мають значення для характеристики людини (стиль одягу, зачіски, наскільки людина прагне виділитися своїм зовнішнім виглядом, привертати до себе увагу, чи навпаки, “бути таким як усі”; байдужа до свого вигляду чи надає йому особливого значення). Які елементи поведінки це підтверджують, у яких ситуаціях?
- Пантоміміка (постава, особливості ходи, жестикуляція, скутість чи розкутість рухів, характерні індивідуальні пози).
- Міміка (загальний вираз обличчя, його виразність, у яких ситуаціях міміка буває найбільш жвавою, у яких — стриманою та скутою).
- Мовленнєва поведінка (темп, інтонація мовлення, мовчазність, говірливість, багатослівність, лаконізм, стилістичні особливості, зміст і культура мовлення, включення у мовлення пауз). Приклади індивідуальних вербальних штампів, висловлювань.
- Поведінка стосовно інших людей — положення у групі та ставлення людини до цього, спосіб встановлення контакту, характер спілкування (ділове, спрямоване на взаємодію, егоцентричне, ситуативне, поверхове, глибинне), стиль спілкування (авторитарний, ліберальний, демократичний), позиція у спілкуванні (активна, пасивна, споглядальна, уникаюча, агресивна, прагнення домінувати), наявність суперечностей у поведінці — демонстрація різних способів поведінки в однотипних ситуаціях (спокійна реакція, наповнена тривогою, агресивна). Вкажіть такі ситуації.
- Вияви ставлення до справи (відповідальність, наполегливість, вміння довести справу до кінця, сумнінність чи навпаки).
- Вияви ставлення до себе (наголошує на своїх перевагах, критично ставиться до себе, часто сумнівається у собі, завжди впевнений у собі, ставлення до особистих речей).
- Поведінка у психологічно значущих ситуаціях (відповідь на семінарах, при виконанні завдань, у ситуаціях конфлікту, складання заліку, іспиту тощо).
- Поведінка у навчанні.

3. Отримані дані фіксуйте у *щоденнику спостереження*. Це окремий зошит, на першій сторінці якого запишіть ім'я та прізвище, стать і вік одногрупника, за яким спостерігаєте. У щоденнику записуйте факти з життя об'єкта спостереження. Кожний запис містить дату, час і тривалість спостереження, відображення тієї ситуації, у якій вона розгорталася, точну фіксацію дій, поведінки об'єкта спостереження. Наприклад, якщо запис стосується поведінки під час навчального заняття, то важливим буде вказати ряд, у якому він сидить, чи є це місце для нього постійним чи випадковим, сидить далеко від сусідів чи поряд, ці сусіди є постійними чи випадковими людьми тощо. Потім іде опис поведінки відповідно до плану.

4. На основі аналізу отриманих даних спостереження, записів у щоденнику складіть у зошиті *поведінковий портрет одногрупника* (форма – довільна, обсяг – 1,5–2 сторінки), керуючись вказівками.

Вказівки до написання поведінкового портрета

а) спостереження здійснюється за двома напрямками: як за поведінкою одногрупника, так і за ситуаціями, в яких остання має місце (нормальних і стресових, стандартних і незвичайних тощо);

б) характеристика має відображати всі пункти плану і складатися у довільній формі, можливе використання порівнянь, літературних зворотів тощо;

в) не повинно бути вказівок на специфічні риси зовнішності студента, за яким ведеться спостереження, за допомогою яких його легко впізнають;

г) обов'язкове уникнення суджень та оцінок спостерігача стосовно особистості одногрупника, якого він описує.

Завдання 3. Експрес-тест “Художник чи мислитель?”

Мета дослідження: визначення функціональної асиметрії півкуль головного мозку. Виконайте наведені нижче завдання.

Хід виконання

1. Переплетіть пальці рук і ви помітите, що зверху завжди опиняється один і той самий палець. Отримані результати позначте буквами: ліва рука – Л, права рука – П.

2. Спробуйте “прицілитись”, обравши собі мішень і дивлячись на неї крізь своєрідну “мушку” – олівець чи ручку. Інколи зручніше прицілитися крізь отвір в аркуші паперу. Ви помітите, що при заплю-

щенні ведучого ока, мішень суттєво зміститься відносно “мушки”. Отримані результати позначте буквами: ліве око – Л, праве око – П.

3. Переплетіть руки на грудях. Ведучою вважається рука, кисть якої лягає першою на протилежне передпліччя і опиняється на ньому зверху. Отримані результати позначте буквами: ліва рука – Л, права рука – П.

4. Швидко складіть руки для оплесків так, щоб одна долоня була зверху. Поплескайте у долоні. Зверніть увагу, яка долоня при цьому виявиться домінуючою. Отримані результати позначте буквами: ліва рука – Л, права – П.

Таким чином, ви отримали одне з 16 можливих поєднань букв, якому відповідає певний психологічний міні-портрет. Відомо, що домінування певної руки чи ока свідчить про перевагу розвитку протилежної півкулі головного мозку. Тобто, коли ведучі ліва рука чи ліве око – домінує права півкуля (ваш тип – “Художник”), права рука чи праве око – ліва півкуля (тип “Мислитель”). Однак не забувайте, що кожна людина – індивідуальність і реальний портрет буде все ж відрізнятися у чомусь від опису.

Опис міні-портретів особистості

- ПППП** – характерний консерватизм, орієнтація на загальноприйняті думки та форми поведінки, ви не любите конфліктувати, сперечатися і сваритися.
- ПППЛ** – визначальна риса характеру – нерішучість.
- ППЛП** – характер сильний, енергійний, притаманне кокетство, рішучість, почуття гумору, артистизм, той хто спілкується з вами, має володіти почуттям гумору та рішучістю. Дуже контактний тип характеру і найчастіше зустрічається у жінок.
- ПЛЛЛ** – рідкий тип характеру. Близький до попереднього, але м’якший, контактніший, повільніше зникає до нових обставин.
- ПЛПП** – тип характеру, що поєднує аналітичний склад розуму і м’якість, обережність. Найчастіше зустрічається у ділових жінок. Запобігає конфліктів, терплячий і розсудливий, дещо холодний, у стосунках полюбляє дистанцію.

- ПЛЛЛ** — більш характерний для чоловіків. Відрізняється незалежністю, непостійністю і аналітичним складом розуму.
- ПЛЛЛ** — слабкий тип характеру, зустрічається зазвичай найрідше у жінок. Люди з таким характером беззахисні, піддаються різному впливу, однак здатні піти на конфлікт.
- ПЛЛП** — характерний артистизм, деяка непостійність, потреба нових вражень. У спілкуванні сміливий, уміє запобігати конфліктам і переключатися на новий тип поведінки. Серед жінок зустрічається приблизно вдвічі частіше, ніж серед чоловіків.
- ЛППП** — таке сполучення зустрічається дуже часто. Основна риса — емоційність, що поєднується з недостатньою наполегливістю. Піддаються чужому впливу, і це дозволяє пристосовуватися до різних умов життя. Щасливі, що мають друзів, легко сходяться з людьми.
- ЛППЛ** — схожий на попередній тип, але менш наполегливий, м'який і наївний. Вимагає особливо уважного ставлення до себе — тип “маленької королеви”.
- ЛЛПП** — притаманні дружелюбність і простота, деяка розпороченість інтересів, схильність до самоаналізу.
- ЛЛПЛ** — у характері переважає простодушність, м'якість, довірливість. Практично не зустрічається у чоловіків.
- ЛЛЛП** — характерна емоційність, енергійність і рішучість. Проте нерідко поспіхом приймаються рішення, що приносять серйозні ускладнення. Чоловіки з таким характером менш емоційні, ніж жінки.
- ЛЛЛЛ** — антиконсервативний тип характеру. Здатність на звичні речі дивитися по-новому. Характерні — емоційність, егоїзм, упертість, що іноді переходить у замкненість.

ЛПЛП — тип характеру, на який важко впливати іншим. Велика наполегливість у досягненні поставлених цілей. Люди з таким характером — непохитні, переконати їх часом виявляється неможливо. Вони схильні до самоаналізу, важко знаходять нових друзів. Дещо консервативні, оскільки часто нехтують думками інших.

ЛПЛЛ — характер сильний, але не нав'язливий. Внутрішня агресивність прихована зовнішньою м'якістю. Здатний до швидкого налагодження взаємодії, але до порозуміння з іншими доходить поступово.

Зробіть відповідний висновок та визначте своє ставлення до отриманих результатів.

Завдання 4. Методика “Чи гарний ви психолог?”

Цей тест спрямований на перевірку того, наскільки ви розумієте психологічні відмінності чоловіків і жінок. Вам пропонується ситуація, персонажі якої поводять себе по-різному. Встановіть, хто з цих персонажів чоловік, а хто жінка. Підрахуйте набрану кількість балів і визначте, наскільки ви добре розбираєтеся у психологічних статевих відмінностях.

Ситуації для аналізу

1. Дві людини розгортають цукерку. Одна відразу кладе цукерку до рота, а друга надкушує, щоб довідатися, яка в ній начинка. Хто надкушував?

2. У компанії хтось говорить, що люди більше не полетять на Місяць. Один із присутніх погоджується з цим і в підтвердження приводить результати опитування суспільної думки на тему про доцільність таких польотів. Інший — не погоджується з такою позицією і заявляє: “Я зовсім не вважаю, що це правильно. Мені, наприклад, хотілося б полетіти!” Хто міркує подібним чином?

3. Чоловік і дружина після вечері сидять і читають, а в сусідній кімнаті спить їхня хвора дитина. Один із подружжя піднімає голову від книги і говорить: “Здається, ти хвилюєшся, чи не так? Але ж лікар сказав, що дитина незабаром одужає!” Хто помітив стурбованість іншого?

4. Чоловік і дружина обідають у ресторані. Один із подружжя замовив багато екзотичних страв, інший віддав перевагу стравам стандартним, перевіреном. Хто з них любитель розгадувати гастрономічні загадки в меню?

5. Чоловік і жінка заходять до магазину промтоварів. В особливій вітрині виставлені товари-новинки, а на прилавку лежать товари традиційного асортименту. Хто з них першим кинеється до вітрини з новинками?

6. Подружжя заходить до магазину одягу, щоб оновити свій гардероб. Один з них просить у продавщиці чітко визначений вид одягу, вказуючи навіть її фасон і колір. Інший же говорить, що хотів би купити щось, але ще не зовсім точно уявляє що. Хто сумнівається?

7. Стрілка на панелі легкового автомобіля, в якому їдуть чоловік і дружина, показує, що бензин закінчується. Попереду на шосе — бензоколонка, і один з них пропонує зупинитися там і заправитися. Другий же пропонує їхати на іншу бензоколонку, де, звичайно, і черга поменше, і персонал краще. Хто з них готовий ризикувати?

8. Подружжя пара приїхала в незнайоме місто і заблукала. Один із них пропонує запитати дорогу в перехожих, а інший запевняє, що вони самі незабаром вийдуть на потрібну вулицю. Хто не хоче звертатися із запитанням?

9. На червоний сигнал світлофора в лінії “Стоп” зупинилися три легкових автомобілі, що зайняли всі три смуги руху. Коли на світлофорі загорілося зелене світло, один із шоферів стартує першим, щоб обігнати двох інших. Хто він?

10. Додаткове питання. У кінотеатрі демонструють досить зворушливий фільм. Хто, чоловік чи жінка, частіше змахуватиме сльозинки з очей?

Відповіді: ситуації 1, 2, 4, 6 — жінки, 3, 5, 7, 8, 9 — чоловіки, 10 — обоє. За кожно правильну відповідь на питання 1–9 — 1 бал, 10 — 2 бали.

Менш 3 балів — ви вкрай слабкі в розумінні психології людей різної статі.

4–7 балів — ви цілком пристойно розбираєтеся в думках і почуттях людей обох статей.

8 і більше — ви відмінний психолог, і навряд чи хтось може здивувати вас своїм несподіваним учинком.

Психологічні коментарі

1. Жінка, тому що для неї інтерес до деталей — звичайна справа. Чоловіки менш педантичні.

2. Жінка, тому що вона куди більш суб'єктивніша за чоловіка і переконана, що все повинно бути так, як вона вважає: адже її думка — єдино правильна.

3. Чоловік. Чоловіки краще розуміють, що діється в душі у жінок, ніж жінки — що відбувається в чоловічій душі.

4. Жінка. Жінкам завжди більше, ніж чоловікам не терпиться аспробувати щось нове.

5. Чоловік. Чоловіки значно допитливіші і будь-яке нововведення викликає у них більший інтерес, ніж у жінок.

6. Жінка, оскільки вона, звичайно, приймає рішення про те, що купити, лише на місці, тоді як чоловік знає про це заздалегідь.

7. Чоловік. Він може їхати і на краплі бензину. Жінка починає нервувати заздалегідь і воліє перестрахуватися.

8. Чоловік. Він зазвичай упевнений у своїй здатності до орієнтування і не допускає думки, що може заблукати. Жінка в цьому куди менш самовпевнена.

9. Чоловік. Для нього автомобіль — символ влади і сили. Жінки самотверджуються в іншому.

10. Обоє. Чоловіки і жінки у цій і багатьох інших ситуаціях відчують однакові емоції. Розходження лише у способі їхнього вияву.

Завдання 5. Дослідження темпераменту

Мета дослідження: визначити темперамент особистості.

Матеріали та обладнання: опитувальник, бланк для відповідей, ручка, олівець.

Процедура дослідження. Дослідження проводиться як з однією особою, так і з групою. Досліджуваному надається опитувальник та бланк для відповідей. Він має читати та одночасно відповідати “Так”, якщо згоден із твердженням, або “Ні”, якщо не згоден. Завдання експериментатора вчасно заготовити роздатковий матеріал та забезпечити безперервне проведення дослідження. Після проведення дослідження експериментатор збирає бланки з відповідями та опрацьовує і аналізує результати, заповнює індивідуальну карту досліджуваного.

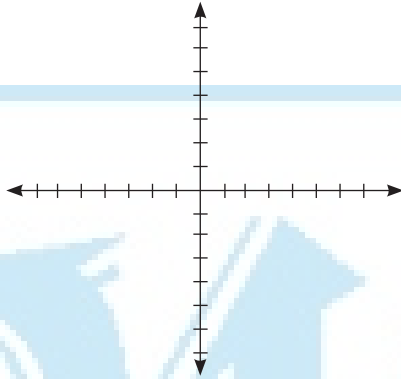
Інструкція досліджуваному. “Перед вами 12 тверджень. Уважно прочитайте кожне з них та вирішіть, як воно стосується особисто вас. Якщо воно співпадає з вашими уподобаннями, ставте “Так”, якщо не співпадає — “Ні”. Довго не розмірковуюйте. Найкращою буде та відповідь, яка прийде вам на думку відразу. Якщо у вас немає запитань, починаємо”.

Отитувальник

1. Звичайно дієте без попереднього планування.
2. Трапляється, що почуваете себе то щасливим, то нещасним без явних на те причин.
3. Почуваете себе щасливим, коли займаєтеся справою, що вимагає негайних дій.
4. Піддаєтеся коливанням — настрою від поганого до гарного без очевидних причин.
5. Під час зав’язування нових знайомств першим виявляєте ініціативу.
6. Чи буваєте ви у поганому настрої?
7. Схильні діяти швидко й рішуче.
8. Буває, що намагаєтеся на чомусь зосередитися, але не можете.
9. Є запальною людиною.
10. Часто буває так, що в бесіді з іншими присутні лише фізично, а подумки — відсутні.
11. Почуваете себе незатишно, коли не маєте можливості спілкуватися.
12. Часом сповнені енергії, а іноді дуже пасивні.

Опрацювання та аналіз результатів

На рисунку відкладіть кількість відповідей “Так” на всі твердження з непарними номерами по горизонталі вправо, відповіді “Ні” — вліво. Для тверджень із парними номерами: кількість відповідей “Так” — розмістіть у верхній частині сектора, “Ні” — у нижній. Проведіть через отримані координати лінії, паралельні осям. Площа отриманого прямокутника відбиває ваш темперамент. Розподіл площі за секторами показує пріоритетність темпераментів вашого характеру: сектор 1 — холерик, сектор 2 — сангвінік, сектор 3 — флегматик, сектор 4 — меланхолік. Пам’ятайте, що яскраво виражені темпераменти зустрічаються не так уже й часто.

Темперамент багато в чому визначає особливості характеру людини.

Сангвінік — людина із сильною, врівноваженою, рухливою нервовою системою, вона має швидку реакцію, життєрадісна, вміє протистояти труднощам, а її вчинки — завжди обмірковані. Рухливість її нервової системи зумовлює мінливість почуттів, інтересів, поглядів, високу пристосовність до нових умов. Це товариська людина, яка має широке коло знайомств, але не відрізняється стійкістю у стосунках і зв'язках. Продуктивний діяч, але лише тоді, коли є багато цікавих справ (сильна нервова система потребує постійного збудження), інакше починає нудьгувати, стає в'ялою, відволікається. У стресових ситуаціях виявляє “реакцію лева”, тобто активно, обмірковано захищає себе, прагне нормалізувати обставини. Сангвініки, звичайно, бувають товариськими, відкритими, балакучими, жвавими, ініціативними, але часто безтурботними й не завжди схильні доводити почату справу до кінця.

Холерик — людина, нервова система якої визначається переважанням збудження над гальмуванням, унаслідок чого вона реагує на зовнішні події дуже швидко, часто необмірковано, не встигає себе загальмувати, виявляє нетерплячість, рвучкість, різкість рухів, запальність, невгамовність, нестриманість. Неврівноваженість нервової системи зумовлює циклічність у зміні її активності, бадьорості: коли вона захоплюється якою-небудь справою, працює пристрасно, з повною віддачею, але терпіння їй вистачає не надовго, і коли воно вичерпується — з'являється роздратованість, поганий настрій, в'ялість, знесиленість, усе валиться з рук. Чергування періодів під-

йому настрою і енергійності з періодами занепаду, депресії зумовлюють нерівність поведінки і самопочуття, можливість невротичних зривів і конфліктів з навколишніми. Для холериків характерна часта зміна настрою, вони активні, але водночас імпульсивні, бувають уразливими і агресивними й здебільшого оптимістичні. Залежні від настрою: якщо є інтерес — енергійний, ініціативний, наполегливий, за його відсутності — роздратований, афективний.

Флегматик — людина із сильною, врівноваженою, але інертною нервовою системою, унаслідок чого на події реагує повільно, емоції виявляються загальмовано (важко розсердити, розвеселити). Має високу працездатність, добре протистоїть сильним і тривалим подразникам, труднощам, але не здатна швидко відреагувати на неочікувані нестандартні ситуації. Має хорошу пам'ять, не відмовляється від звичок і стереотипів, що склалися, не полюбляє змінювати свій склад життя, роботу, друзів, важко і повільно пристосовується до нових умов. Настрій стійкий, рівний. При серйозних неприємностях залишається зовнішньо спокійним. У темпераменті флегматика особливо помітні розміреність, спокій, надійність, поміркованість, цілеспрямованість, миролюбність, вдумливість, старанність, пасивність.

Меланхолік — людина із слабкою нервовою системою, підвищено чутлива навіть до слабких подразників, якщо виникає сильний подразник він може викликати “зрив”, розгубленість, тому у стресових ситуаціях (екзамен, змагання, небезпека, загроза та ін.) можуть погіршуватись результати діяльності порівняно із спокійними обставинами. Підвищена чутливість призводить до швидкої втоми і падіння працездатності (необхідний триваліший відпочинок). Незначний привід викликає образ, сльози. Настрій дуже мінливий, але зазвичай меланхолік прагне приховувати, не виявляти зовнішньо свої почуття, не розповідати про свої переживання. Часто сумний, пригнічений, невпевнений у собі, тривожний, у нього можуть виникати невротичні розлади. Водночас через високу чутливість, нерідко має виражені художні та інтелектуальні здібності. Меланхоліки — доволі чутливі, спостережливі люди, однак тривожні, нетовариські, швидко драгуються і багато переживають, песимістичні, добрі, старанні, вірні, пасивні, тихі.

Розуміючи значення темпераменту в регуляції динаміки психічної діяльності й у збереженні життєвих констант організму, можна

продумати рекомендації для розвитку ряду властивостей темпераменту, випробуваного за допомогою корекції деяких рис характеру. Наприклад, у сангвіників важливо заохочувати працьовитість, схильність до новизни, але при цьому потрібно контролювати навантаження, щоб вони були в розумних межах. Їм варто тренувати дисциплінованість і вчитися, як установлювати ділові контакти. Холерикам з їх вираженими лідерськими якостями бажано стежити за позитивністю взаємин з навколишніми, не “з’ясовувати відносин” у моменти конфліктів, а обговорювати проблеми пізніше в спокійній ситуації, контролювати прагнення підкоряти собі інших людей, направляти зусилля на власне естетичне виховання. Працьовитим флегматикам варто порекомендувати тренувати свій соціальний інтелект (розуміння людей, спостережливість за переживаннями інших, налагодження контактів тощо). У деяких випадках через скромність у них не завжди адекватна самооцінка. Меланхолікам з їхньою вдумливістю і підвищеною сенситивністю не варто поспішати включатися у види діяльності й спілкування, де тверда субординація. Вони також повинні контролювати своє ставлення до інших (особливо уникати сильної віри у чийсь авторитет), налаштовуватися на успіх у роботі, а для цього розраховувати терміни виконання її окремих ланок. Для розвитку контактності й товариськості бажано брати суспільні навантаження, що дають змогу вступати в різні взаємини з іншими людьми, а також намагатися брати участь у різних заходах, виступати з доповідями на конференціях.

Завдання 6. Дослідження сили волі особистості

Мета завдання: визначити загальний рівень розвитку вольової сфери досліджуваного.

Матеріали та обладнання: бланк опитувальника, бланк для відповідей, ручка.

Процедура дослідження. Проводиться як з однією особою, так і з невеликою групою. Експериментатор має підготувати бланк з 15 запитаннями та бланк для відповідей, в якому досліджувані поряд з відповідним номером запитання повинні проставити свою відповідь, якщо погоджуються — “Так”, якщо не погоджуються — “Ні”, якщо не впевнені — “Не знаю”, або інші відповіді — “Інколи”.

Інструкція досліджуваному. Виберіть одну відповідь на кожне

з поданих нижче запитань та позначте її в бланку для відповідей: “Так”, “Інколи”, “Трапляється”, “Не знаю”, “Ні”. Прочитайте запитання та розпочинайте роботу.

Бланк відповідей

№ пор.	Відповіді		
	“Так”	“Інколи”, “Трапляється”, “Не знаю”	“Ні”
	“2”	“1”	“0”
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
Разом			

Опитувальник

1. Чи в змозі ви завершити роботу, яка вам нецікава, хоча час і обставини дають можливість відірватись, а потім знову повернутися до неї?

2. Чи переборюєте ви без зусиль внутрішній опір, коли треба зробити щось неприємне для вас (наприклад, чергувати у вихідний день)?

3. Коли потрапляєте в конфліктну ситуацію на роботі або в побуті, чи в змозі ви опанувати себе настільки, щоб оцінити ситуацію з максимальною об'єктивністю?

4. Якщо вам приписано дієту, чи здатні ви перебороти всі кулінарні спокуси?

5. Чи можете ви встати вранці раніше, ніж було заплановано з вечора?

6. Ви залишитеся на місці події, щоб дати свідчення?

7. Чи швидко ви відповідаєте на листи?

8. Якщо ви боїтеся польоту на літаку або відвідання стоматологічного кабінету, то чи зможете без особливих труднощів перебороти це відчуття і в останній момент не змінити свого наміру?

9. Чи вживатимете ви дуже неприємні ліки, які вам настійно рекомендує лікар?

10. Якщо ви зопалу дали обіцянку, чи виконаєте її навіть, якщо це додасть вам чимало клопоту, інакше кажучи — чи є ви людиною слова?

11. Ви без вагання рушаєте в поїздку до незнайомого міста, якщо це необхідно?

12. Чи суворо ви дотримуетесь розпорядку дня: часу пробудження, вживання їжі, занять, прибирання та інших справ?

13. Ви ставитеся несхвально до тих, хто вчасно не віддає позичені гроші?

14. Найцікавіша передача змусить вас відкласти виконання термінової та важливої роботи?

15. Ви зможете припинити суперечку і замовкнути, хоч би якими образливими не здавалися вам слова “протилежної сторони”?

Опрацювання результатів

Підрахунок. У результаті проведеного тестування експериментатор повинен оцінити відповідь за такою схемою: “Так” — у 2 бали, відповіді “Інколи”, “Трапляється”, “Не знаю” — в 1 бал, відповідь “Ні” — у 0 балів.

Оцінювання результатів

0–12 балів — слабка сила волі. Ви просто робите те, що легше й цікавіше, навіть, якщо це зможе вам дещо нашкодити. До обов'язків ставитеся недбало, що спричиняє усілякі неприємності, які з вами

трапляються. Будь-яке прохання, будь-який обов'язок сприймає майже як фізичний біль. Справа не лише у слабкій волі, а й в егоїзмі.

13–20 балів – середня сила волі. Якщо наражаєтеся на перешкоди, починаєте діяти, щоб подолати їх. Однак, побачивши обхідний шлях, одразу ж скористаєтеся ним. Не перестараетеся, але й даного вами слова дотримаєтеся. Неприємну роботу намагатиметеся виконати, хоча й бурчатимете, з доброї волі зайві обов'язки на себе не візьмете. Це інколи негативно відбивається на ставленні до вас керівників, не з кращого боку характеризує вас і в очах колег.

21–30 балів – висока сила волі. На вас можна покласти, вас не лякають ні нові доручення, ні далекі поїздки, ні справи, яких бояться інші люди. Проте часом ваша жорстка і непримиренна позиція з непринципових питань дошкуляє оточенню. Найчастіше це впертість. Вам бракує таких якостей, як гнучкість, тактовність, уміння вибачати, доброта.

Завдання 7. Дослідження комунікативних та організаторських схильностей

Мета дослідження: визначення рівня розвитку комунікативних та організаторських схильностей.

Матеріали та обладнання: тест-опитувальник КОС, бланк для відповідей, ручка.

Процедура дослідження. Дослідження комунікативних та організаторських схильностей за допомогою тесту-опитувальника КОС можна проводити як з одним досліджуваним, так і з групою. Досліджуваним роздаються тексти опитувальника, бланки для відповідей і зачитується інструкція.

Інструкція досліджуваному. Запропонований тест містить 40 запитань. Прочитайте їх і дайте відповідь за допомогою бланка, на якому надруковані номери запитань. Якщо ваша відповідь на запитання позитивна, тобто ви погоджуєтеся з ним, то на бланкові відповідний номер обведіть кружечком. Якщо ж відповідь негативна, тобто ви не згодні, то відповідний номер закресліть. Стежте, щоб номер запитання відповіді збігався з номером на бланку. Пам'ятайте, що запитання носять загальний характер і не можуть умістити всіх необхідних подробиць. Тож уявіть собі типові ситуації і не замислюйтеся над деталями. Не слід витратити багато часу на обмірковування, від-

повідайте швидко. Можливо, відповідь на деякі запитання викликати певні труднощі. Тоді намагайтеся дати ту відповідь, яку вважаєте найкращою. Відповідаючи на будь-яке з цих запитань, звертайте увагу на його перші слова й узгоджуйте свою відповідь з ними. Не намагайтеся справити приємне враження. Важливо бути щирим під час відповіді.

Опитувальник

1. Чи багато у вас друзів, з якими постійно спілкуєтеся?
2. Вдається вам схилити більшість своїх товаришів до того, щоб вони прийняли вашу думку?
3. Чи довго вас хвилює почуття образи, заподіяне кимсь із товаришів?
4. Вам завжди важко орієнтуватися у критичній ситуації?
5. Чи прагнете ви до встановлення нових знайомств із різними людьми?
6. Вам подобається брати участь у суспільній роботі?
7. Чи правда, що вам приємніше й простіше проводити час за книгами або за якими-небудь іншими заняттями, ніж з людьми?
8. Якщо виникли які-небудь перешкоди в здійсненні намірів, чи легко ви відступаєте від них?
9. Чи легко встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за вас?
10. Подобається вам вигадувати й організовувати зі своїми товаришами різні ігри та розваги?
11. Вам важко включатися у нову компанію?
12. Як часто ви відкладаєте на інші дні ті справи, які треба було б виконати сьогодні?
13. Вам легко вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете домогтися, щоб товариші діяли відповідно до вашої думки?
15. Вам важко освоїтися у новому колективі?
16. Чи конфліктуєте ви з товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, обіцянок?
17. Ви прагнете при нагоді познайомитися й поговорити з новою людиною?
18. У розв'язанні важливих справ ви нерідко берете ініціативу на себе?

19. Чи дратують вас навколишні люди, чи виникає бажання побути на самоті?
20. Ви погано орієнтуєтесь у незнайомій для вас місцевості?
21. Чи подобається вам постійно бути серед людей?
22. У вас виникає роздратування, якщо не вдається закінчити розпочату справу?
23. Ви відчуваєте труднощі, незручності або сором'язливість, якщо доводиться виявляти ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?
24. Ви стомлюєтесь від частого спілкування з товаришами?
25. Вам подобається брати участь у колективних іграх?
26. Як часто вам доводиться виявляти ініціативу, розв'язуючи питання, які зачіпають інтереси ваших товаришів?
27. Ви нерідко почуваетесь невпевнено серед малознайомих вам людей?
28. Чи правильно, що ви рідко прагнете довести свою правоту?
29. Ви вважаєте, що можна легко внести пожвавлення у малознайомій компанії?
30. Чи брали ви участь у суспільно-громадській роботі в школі?
31. Ви прагнете обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?
32. Чи правильно, що ви не наполягаєте на своїй думці або на рішенні, якщо його не одразу підтримали ваші товариші?
33. Ви почуваетесь невимушено, коли потрапляєте в незнайому для вас компанію?
34. Ви із задоволенням приступаєте до організації різних заходів для своїх товаришів?
35. Це правда, що ви не почуваетесь достатньо впевненим і спокійним, коли доводиться говорити що-небудь перед великою групою людей?
36. Ви часто запізнюєтесь на ділові зустрічі, побачення?
37. Чи правда, що у вас багато друзів?
38. Ви нерідко опиняєтесь у центрі уваги своїх товаришів?
39. Ви часто соромитесь, відчуваєте ніяковість, спілкуючись з малознайомими вам людьми?
40. Це правда, що ви не дуже впевнено почуваетесь у великій групі своїх товаришів?

На бланку для відповідей розміщено чотири стовпчики з цифрами, що означають номери запитань, які пронумеровані від 1 до 40. Якщо досліджуваних кілька, то, за потреби, бланки підписують на звороті.

Опрацювання результатів

Мета – отримання індексів комунікативних та організаційних схильностей. Для цього відповіді досліджуваного зіставляють з дешифратором і підраховують кількість збігів окремо за комунікативними та організаційними нахилами. У дешифраторі враховується впорядковане розміщення номерів запитань у бланку для відповідей.

Бланк відповідей

9	13	17	21	25	29	33	37
10	14	18	22	26	30	34	38
11	15	19	23	27	31	35	39
12	16	20	24	28	32	36	40

Дешифратор

Схильності	Відповіді	
	позитивні	негативні
Комунікативні	Номери запитань 1-го рядка	Номери запитань 3-го рядка
Організаційні	Номери запитань 2-го рядка	Номери запитань 4-го рядка

Щоб визначити рівень комунікативних та організаційних схильностей, потрібно вирахувати їхні коефіцієнти. Коефіцієнти – це відношення кількості збігань відповідей того чи іншого нахилу до максимального можливого числа збігань, у даному разі – до 20. Для підрахунку коефіцієнтів використовують такі формули:

$$K_k = \frac{K_x}{20}; K_o = \frac{O_x}{20},$$

де K_k – коефіцієнт комунікативних схильностей; K_o – коефіцієнт організаційних схильностей; K_x та O_x – кількість збігів з дешифратором відповідей стосовно комунікативних і організаційних схильностей.

Аналіз результатів

Головне – оцінити рівень комунікативних та організаційних схильностей досліджуваного. Для цього користуються шкалою оцінок.

Рівень розвитку комунікативних та організаційних схильностей характеризується оцінюванням за шкалою. Досліджувані, які отримали оцінку “1”, – це люди з низьким рівнем вияву комунікативних та організаційних схильностей.

Шкала оцінок комунікативних та організаційних схильностей

K_k	K_o	Шкала оцінок
0, 10–0,45	0, 2–0,55	1
0, 46–0,55	0, 56–0,65	2
0, 56–0,65	0, 66–0,70	3
0, 66–0,75	0, 71–0,80	4
0, 75–1,00	0, 81–1,00	5

Досліджувані з **оцінкою “2”** мають комунікативні та організаційні схильності нижче середнього рівня. Вони не прагнуть до спілкування, почуються самото в новій компанії, у колективі, вважають за краще проводити час наодинці з собою, обмежують свої знайомства, мають труднощі у встановленні контактів з людьми і у виступі перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не обстоюють свою думку, важко переживають образи. У багатьох справах вони не виявляють самостійних рішень та ініціативи.

Для досліджуваних, які отримали **оцінку “3”**, характерний середній рівень вияву комунікативних та організаційних схильностей. Вони прагнуть контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомств, наполягають на власній думці, планують свою роботу, хоча потенціал їхніх нахилів не відрізняється високою стійкістю. Ця група досліджуваних має потребу в подальшій серйозній і планомірній виховній роботі з формування і розвитку комунікативних та організаційних схильностей.

Досліджувані з **оцінкою “4”** належать до групи з високим рівнем вияву комунікативних та організаційних схильностей. Вони не розгублюються у новому товаристві, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються суспільною діяльністю, допомагають близьким, друзям, виявляють ініціативу в спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, здатні ухвалювати самостійні рішення в критичних ситуаціях. Усе це вони роблять без примусу, згідно із внутрішніми спрямуваннями.

Для досліджуваних, які отримали найвищу *оцінку* “5”, характерний досить високий рівень вияву комунікативних та організаційних схильностей. Вони потребують комунікативної та організаційної діяльності, активно прагнуть до неї, швидко орієнтуються у важких ситуаціях, невимушено поводяться у новому колективі, це ініціативні люди, які прагнуть у важливій справі або в складній ситуації приймати самостійні рішення, обстоювати власну думку й домагатися, щоб її ухвалили інші. Вони можуть внести позжвавлення в незнайому компанію, люблять організовувати всілякі ігри, заходи, наполегливі в діяльності, яка їх приваблює, і самі шукають таких справ, які б задовольнили їхні потреби в комунікації та в організаційній діяльності.

Комунікативні та організаторські схильності є необхідним компонентом і передумовою розвитку здібностей у тих видах діяльності, які пов'язані із спілкуванням між людьми, з організацією колективної праці. Вони є важливою ланкою у розвитку педагогічних здібностей. Бажання займатися організаційною діяльністю і спілкуватися з людьми залежить від типологічних особливостей самої особистості. В основному вони визначаються суб'єктивною цінністю та значущістю для людини майбутніх результатів її активності і її ставлення до осіб, з якими вона взаємодіє. Про це слід пам'ятати, складаючи рекомендації для досліджуваних з низьким рівнем розвитку аналізованих схильностей. Нерідко нахили виникають у таких видах діяльності й спілкування, які спочатку байдужі людині, та через включення в них стають значущими. У зв'язку з цим важливими є власні зусилля і подолання комунікативних бар'єрів. Вони можливі, якщо людина ставить перед собою свідому мету саморозвитку.

Тематика рефератів

1. Мета та завдання діяльності практикуючого психолога.
2. Місце професії практикуючого психолога у класифікації професій.
3. Психодіагностична функція у роботі психолога: роль, сутність, загальна характеристика застосування.
4. Специфіка діяльності практикуючого психолога (об'єкт, засоби та методи діяльності, результат).
5. Психокорекційна функція діяльності практикуючого психолога: загальна характеристика.
6. Психопрофілактична функція діяльності практикуючого психолога.

7. Профорієнтаційна функція діяльності практикуючого психолога.
8. Професійна позиція практикуючого психолога.
9. Вимоги до облаштування кабінету практикуючого психолога.
10. Основні принципи діяльності практикуючого психолога: загальна характеристика.
11. Принцип професійної компетентності: зміст і вимоги.
12. Принцип позитивно орієнтованої активності: зміст і вимоги.
13. Професіограма практикуючого психолога.
14. Етичні засади діяльності практикуючого психолога.
15. Психологічні проблеми особистості, їх визначення та шляхи розв'язання.
16. Формування здорового способу психічного життя особистості.
17. Поняття життєвого шляху особистості.
18. Зміст підготовки практикуючих психологів.
19. Особистісна підготовка практикуючого психолога.
20. Психологічна реабілітація потерпілих від катастроф.
21. Психологічна робота практикуючого психолога з підлітками.
22. Моніторинг умов та особливостей розвитку особистості учнів.
23. Психологічне забезпечення роботи навчальних закладів реабілітації неповнолітніх.

МАУП

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. *Абрамова Г. С.* Практическая психология / Г. С. Абрамова. — М.: Academia, 1997. — 386 с.
2. *Бондаренко А. Ф.* Психологическая помощь: теория и практика: учеб. пособие для студ. старших курсов психол. фак-тов и отд-ний ун-тов / А. Ф. Бондаренко. — К.: Укртехпрес, 1997. — 216 с.
3. *Введение* в практическую социальную психологию/[под ред. Ю. М. Жукова, Л. А. Петровской, О. В. Соловьевой]. — 2-е изд., испр. — М.: Смысл, 1996. — 373 с.
4. *Вачков И. В.* Введение в профессию “психолог”: учеб. пособие / И. В. Вачков. — М.: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, 2004. — 464 с.
5. *Васьківська С. В.* Основи психологічного консультування: навч. посіб./С. В. Васьківська. — К.: Четверта хвиля, 2004. — 256 с.
6. *Гуманістична психологія: Антологія: навч. посіб. для студ. ВНЗ: у 3 т./[за ред. Р. Трача, Г. Балла]. — Т. 2: Психологія і духовність (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології).* — 2005. — 279 с.
7. *Карандашев В. Н.* Психология: введение в профессию/В. Н. Карандашев. — М.: Смысл, 2000. — 288 с.
8. *Коломінський Н. Л.* Психологія педагогічного менеджменту /Н. Л. Коломінський. — К.: МАУП, 1996. — 176 с.
9. *Мэй Р.* Искусство психологического консультирования: Р. Мэй /[пер. с англ. Т. К. Кругловой]. — М.: Независимая фирма “Класс”, 1994. — 144 с.
10. *Психологическая диагностика: Проблемы и исследования/[под ред. К. М. Гуревича]. — М.: Педагогика, 1981. — 232 с.*
11. *Настольная книга* практического психолога в образовании: учеб. пособие. — М.: Владос, 1996. — 303 с.

12. *Основи практичної психології*/[за ред. В. Панка, Н. Чепелевої та ін.]. — К.: Либідь, 1999.
13. *Психологическая служба в вузе: Сб. ст.*/[науч. ред. Н. М. Пейсахов]. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1981. — 239 с.
14. *Психолого-педагогическая профконсультация учащихся*/[под ред. Е. А. Климова]. — Л., 1975. — 99 с.
15. *Рабочая книга практического психолога: Технология эффективной профессиональной деятельности: пособие для специалистов, работающих с персоналом.* — М.: Изд. дом “Красная площадь”, 1996. — 400 с.
16. *Рабочая книга школьного психолога*/[под ред. И. В. Дубровиной]. — М.: Просвещение, 1991. — 303 с.
17. *Социально-психологическая служба промышленного предприятия: теория, опыт, практика.* — Курган, 1983.
18. *Технології роботи організаційних психологів: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів та слухачів ін-тів післядипломної освіти/за наук. ред. Л. М. Карамушки].* — К.: ІНКОС, 2005. — 366 с.
19. *Тобиас Л. Психологическое консультирование и менеджмент: Взгляд специалиста*/[пер. с англ. А. И. Сотова]. — М.: Независимая фирма “Класс”, 1997. — 160 с.
20. *Харькин В., Гройсман А. Тренинги самооздоровления и самоосоздания.* — М.: Магистр, 1996. — 196 с.
21. *Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання*/ Т. С. Яценко. — К.: Вища шк., 2004. — 679 с.

Додаткова

1. *Балл Г. О. Категорія “культура особистості” в аналізі гуманізації загальної та професійної освіти: Зб. наук. праць*/[за ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало]. //Педагогіка і психологія професійної освіт: результати досліджень і перспективи. — К., 2003. — С. 51–61.
2. *Басова Н. В. Педагогіка и практическая психология*/Н. В. Басова. — Ростов н/Д: Феникс, 2000. — 416 с.
3. *Бардиан А. М. Первоначальные стадии формирования убеждения*/ А. М. Бардиан //Тезисы докладов на I съезде Общества психологов (29 июня — 4 июля 1959 г.) АПН РСФСР/[под

- ред. В.В. Давыдова]. — Вып. I. — М.: Изд-во АПН РСФСР, об-во психологии, 1959. — С. 32–34.
4. *Битянова М.Р.* Организация психологической работы в школе /М.Р. Битянова. — М.: Совершенство, 1998. — 298 с.
 5. *Взгляд специалиста*/[пер. с англ. А.И. Сотова]. — М.: Независимая фирма “Класс”, 1997. — 160 с.
 6. *Гальперин П. Я.* Введение в психологию / П. Я. Гальперин. — М., 1976. — С. 35–41.
 7. *Гиппенрейтер Ю.Б.* Введение в общую психологию: Курс лекций / Ю.Б. Гиппенрейтер. — М., 1996. — 336 с.
 8. *Годфруа Ж.* Что такое психология: в 2 т. / Ж. Годфруа. — Т. 1; [пер. с франц.]. — М.: Мир, 1992. — 496 с.
 9. *Етичний кодекс психолога.* — [Прийнято на I Установчому з'їзді Товариства психологів України 18 грудня 1990 р.]. — Тернопіль, 1996.
 10. *Загальна Декларація прав людини* (Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.).
 11. *Кваліфікаційні характеристики педагогічних працівників, для яких встановлені кваліфікаційні категорії: Практичний психолог* / Інфор. зб. Мін-ва освіти України № 5–6, 1994. — С. 46–48.
 12. *Колмогорова Л.С.* Становление психологической культуры школьника/Л.С. Колмогорова //Вопр. психологии. — 1991. — № 1. — С. 37–41.
 13. *Колмогорова Л.С.* Играя и общаясь, познаем мир и себя /Л.С. Колмогорова, Н.Н. Григорьева, И.А. Модина//Человекведение: 1 класс: пособие для психологов, педагогов. — Барнаул, 1996. — 75 с.
 14. *Коломинский Я.Л.* Психология детского коллектива: Система личностных взаимоотношений/Я.Л. Коломинский. — Минск: Нар. osveta, 1989. — 239 с.
 15. *Конвенція про права дитини* (Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН).
 16. *Культура колективу: [Зб. наук праць: Актуальні проблеми психології].* — Т. 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психол. — К.: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, 2002. — С. 32–36.
 17. *Москальова А.С.* Психологічна культура як необхідний чинник здорового способу життя студентської молоді/А.С. Москальова//Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту (Серія: Психологічні науки). — Чернігів, 2005. — Вып. 31, Т. II. — С. 154–159.

18. *Москальова А. С.* Розвиток психологічної культури персоналу організацій. Актуальні проблеми психології/А. С. Москальова. — Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України/[за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Карамушки]. — К.: Міленіум, 2005. — Ч. 15. — С. 84–87.
19. *Москальова А. С.* Психологічна культура — як необхідний фактор формування особистості/А. С. Москальова // Проблеми сучасної пед. освіти. — Серія: “Педагогіка і психологія” [зб. статей]. — К.: Пед. преса, 2002. — Вип. 4. — С. 152–157
20. *Наука і суспільство.* — 1990. — № 9. — С. 56.
21. *Обозов Н. Н.* Психологическая культура взаимных отношений /Н. Н. Обозов. — М.: Знание, 1986. — 47 с.
22. *Овчарова Р. В.* Практическая психология образования: учеб. пособие для студ. психол. фак. ун-тов/Р. В. Овчарова. — М.: Издат. центр “Академия”, 2003. — 448 с.
23. *Практикум по общей и экспериментальной психологии*/[под ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева]. — 2-е изд., доп. перераб. — СПб.: Питер, 2005. — С. 324–328.
24. *Практическая психология образования: учеб. для студ. высш. и сред. спец. учеб. завед.*/[под ред. И. В. Дубровиной]. — 2-е изд. — М.: ТЦ “Сфера”, 1998. — 528 с.
25. *Про затвердження Положення про експертизу психологічної і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах* (Наказ МОН України від 20.04.2001 р. № 330).
26. *Про основні завдання психологічної служби системи освіти України у 2003–2004 навчальному році* (Лист МОН України від 11.08.2003 р. № 1/9-380).
27. *Про планування діяльності практикуючих психологів та соціальних працівників (педагогів)* /Інструктивний лист Мін-ва освіти України. — 1994. — № 9/1. — 29 груд. — 325 с.
28. *Психологія діяльності та навчальний менеджмент: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни*/[В. А. Козаков, М. В. Артющина, О. М. Котикова та ін.]; за заг. ред. В. А. Козакова. — К.: Вид-во КНЕУ, 2003. — 829 с.
29. *Рибалко В. В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно-центрованої систематизації категоріально-понятійного апарату)/В. В. Рибалко. — К.: НІКА-ЦЕНТР, 2003. — 204 с.

30. *Рибалко В.В.* Психологічна культура особистості у професійній підготовці та діяльності практичного психолога/В.В. Рибалко//Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичного психолога у вищ. навч. закл.: [Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (16–17 травня 2002 р.)]/за ред. С.Д. Максименка. – 2002.
31. *Рибалко В.В.* Психологічна служба у позашкільних закладах / В. В. Рибалко // Основи практичної психології: підручник / [за ред.: В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – К.: Либідь, 1999. – С. 372–377.
32. *Туρινіна О.Л.* Вплив рівня психологічної культури на організаційну культуру колективу / О. Л. Туρινіна // зб. наук праць: Актуальні проблеми психології. – Т. 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, 2002. – С. 32–36.
33. *Туρινіна О.Л.* Проблеми формування психологічної культури у старшокласників / О. Л. Туρινіна // Проблеми вищої педагогічної освіти: Зб. матеріалів міжнар. конф. – Т., 2000. – С. 27–34.
34. *Шмелева И.А.* Введение в профессию. Психология: учеб. пособие / И. А. Шмелева. – СПб.: Питер, 2007. – 253 с.

МАУП

Висвітлено питання формування науки психології. Розглянуто утворення і закріплення інтересу у студентів до вибраної професії, розвиток ціннісно-смыслові сфери майбутніх професіоналів, формування уявлення про базу професійних знань і умінь, необхідних для успішного здійснення діяльності, підтримка в усвідомленні зробленого професійного вибору.

Для студентів вищих навчальних закладів освітньо-кваліфікаційних рівнів – бакалавр і магістр. Може бути корисним усім, хто цікавиться питаннями психології.

Навчальне видання

**Москальова Алла Степанівна
Брюховецька Олександра Вікторівна**

**ПСИХОЛОГІЯ:
вступ до спеціальності**

*Навчально-методичний
посібник*

Редактор *Т. М. Коліна*

Коректори *Т. К. Валицька, А. А. Пютюнник*

Комп'ютерне верстання *Я. В. Завгородній*

Художнє оформлення *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 20.12.11. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 12,55. Обл.-вид. арк. 10,85. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП “Видавничий дім “Персонал”